

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

Μεταπτυχιακός κύκλος σπουδών
του κλάδου δημοσίου δικαίου και πολιτικών επιστημών

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ
Επιβλέπων καθηγητής: Αντώνης Μανιτάκης

**Η βιώσιμη ανάπτυξη και
ο δικαστικός της έλεγχος
στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΑΧΤΣΙΟΓΛΟΥ

Δεκέμβριος 2008

**Η βιώσιμη ανάπτυξη και
ο δικαστικός της έλεγχος
στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	7
I. Προκαταρκτικές αποσαφηνίσεις γύρω από την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης και τη λειτουργία της στο δικανικό συλλογισμό	
1. Η βιώσιμη ανάπτυξη ως νομική έννοια: εννοιολογική προσέγγιση και διακρίβωση της νομικής της φύσης	10
1.1 Το «τριαδικό» περιεχόμενο, η «εξισορροπητική» της λειτουργία και η διάκρισή της από την αρχή της αειφορίας	10
1.2 Απλή ερμηνευτική οδηγία, δικαιική σταθερά (standard) ή συνταγματική αρχή;	18
2. Η βιώσιμη ανάπτυξη ως ειδικότερη έκφραση του δημοσίου συμφέροντος	27
II. Το δημόσιο συμφέρον, προάγγελος της βιώσιμης ανάπτυξης ως ειδικότερης μορφής του	
1. Η προστασία του περιβάλλοντος αντιπαρατιθέμενη με άλλες συνταγματικές αξίες στη νομολογία του ΣτΕ	33
1.1 Η προστασία των περιουσιακών ατομικών δικαιωμάτων αντιμέτωπη με το «οικολογικό» δημόσιο συμφέρον	34
1.2 Το αναπτυξιακό δημόσιο συμφέρον αντιμέτωπο με το «οικολογικό» δημόσιο συμφέρον	48
2. Το δημόσιο συμφέρον, διάυλος συστηματικής ερμηνείας του Συντάγματος; Επανεξέταση μια θεωρητικής και νομολογιακής θέσης	52

III. Το πρόβλημα της στάθμισης συγκρουόμενων συνταγματικών αγαθών ενόψει της βιώσιμης ανάπτυξης	56
1. Η στάθμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων, δικανικό μεθοδολογικό εργαλείο επίλυσης των περιβαλλοντικών διαφορών	58
1.1 Τα στάδια της σταθμιστικής διαδικασίας	67
1.2 Η λειτουργία του δημοσίου συμφέροντος και της βιώσιμης ανάπτυξης: σταθμιζόμενα αγαθά ή σταθμιστικοί γνώμονες; ...	72
1.3 Η περίπτωση της «ενδοπεριβαλλοντικής» στάθμισης	76
2. Η παράλειψη της στάθμισης των συγκρουόμενων συμφερόντων στο δικανικό συλλογισμό	82
2.1 Οι λόγοι της παράλειψης	83
Α. Η αναγόρευση της προστασίας του περιβάλλοντος σε υπέρτερο δημόσιο συμφέρον	83
Β. Η υπεροχή της περιβαλλοντικής διάστασης στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης	89
Γ. Η ταύτιση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης με την αρχή της αειφορίας	98
- Το παράδειγμα των ευπαθών οικοσυστημάτων, πεδίο εκτεταμένης δικαιοπλαστικής εξουσίας του Δικαστηρίου	101
3. Η θέση: η συγκεκριμένη στάθμιση των συνταγματικών αγαθών, μεθοδολογικό όχημα προς μια καθολική θεώρηση της βιώσιμης ανάπτυξης	109
 IV. Οι διακυμάνσεις στα όρια του δικαστικού ελέγχου της βιώσιμης ανάπτυξης	115
 V. Η φέρουσα ικανότητα ως εννοιολογικός και κανονιστικός πυρήνας της βιώσιμης ανάπτυξης	
1. Η παρεμβολή του δικαιώματος στην προστασία του περιβάλλοντος: το πρόβλημα προσδιορισμού του προστατευτικού του πεδίου και εντοπισμού του πυρήνα του	124
2. Η αρχή της φέρουσας ικανότητας και η ηθική αυταξία της φύσης	131

VI. Η ανταπόκριση των δικανικών επιλογών στην οικοκεντρική προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης

1. Η οικοκεντρική απέναντι στη διαλεκτική προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης	137
2. Η περιβαλλοντοκεντρική προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης, θεμέλιο κοινωνικής νομιμοποίησης των δικανικών επιλογών	140
Συμπεράσματα	144
Βιβλιογραφία	149

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στους κόλπους του «πολυθεϊστικού συνταγματικού μας σύμπαντος», όπου οι αξίες συγκρούονται ως προς τα νοήματά τους κι ωστόσο συνυπάρχουν στο ίδιο κείμενο¹, το ζήτημα της σύγκρουσης του αγαθού της περιβαλλοντικής προστασίας με σειρά ατομικών δικαιωμάτων (ιδίως δικαίωμα ιδιοκτησίας και οικονομικής ελευθερίας), κοινωνικών δικαιωμάτων (λ.χ. δικαίωμα στην εργασία, στην κατοικία κ.ά.) ή συνταγματικά προβλεπόμενων κρατικών στόχων (οικονομική ανάπτυξη, περιφερειακή ανάπτυξη, τουριστική ανάπτυξη κ.λπ.), αναδεικνύεται τα τελευταία ιδίως χρόνια, επιστημονικά και πολιτικά, στο πλέον επίμαχο. Τούτη η εμπλοκή του άρθρου 24 Σ σε πλήθος δικανικών αντιπαραθέσεων, αποτέλεσε για το δικαστή πρόσφορο έδαφος για μια διαρκώς εξελισσόμενη ερμηνεία του άρθρου, που με τη σειρά της του προσέδωσε ένα «δυναμικό» κανονιστικό περιεχόμενο. Πρωταγωνιστής σ' αυτή την εξέλιξη υπήρξε, αναμφισβήτητα, το Συμβούλιο της Επικρατείας, γεγονός που συνέβαλε και στην ισχυροποίηση του ρόλου του ως εγγυητή της συνταγματικής νομιμότητας.

Με τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975 και την αναγνώριση της προστασίας του περιβάλλοντος ως υποχρέωσης του κράτους (άρθρο 24 Σ), το περιβάλλον τοποθετείται στο επίκεντρο της κρατικής μέριμνας και η προστασία του αναδεικνύεται σε σκοπό της νομοθετικής πολιτικής. Παράλληλα, σε επίπεδο δικαστικής πρακτικής, οι σχετικές συγκρούσεις ανάμεσα στην προστασία του περιβάλλοντος και άλλα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα ή κρατικούς σκοπούς επιλύονται σε μια πρώτη φάση, με κριτήριο την εξυπηρέτηση σκοπού δημοσίου συμφέροντος,

---

¹ Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας I, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994, σελ. 181.

υποδεικνύοντας ότι η περιβαλλοντική μέριμνα αποτελεί παράμετρο σταθερά ενσωματωμένη στο εννοιολογικό περιεχόμενο του τελευταίου².

Από το 1993, όμως, εμφανίζεται συστηματικά στο δικανικό συλλογισμό, καταρχάς ως σύλληψη, σύντομα και ως όρος³, η βιώσιμη ανάπτυξη, και το περιεχόμενο του γενικού συμφέροντος, καθίσταται περισσότερο συγκεκριμένο και επίκαιρο. Η βιώσιμη ανάπτυξη αποτελεί εφεξής για το νομοθέτη άξονα της υπό χάραξη περιβαλλοντικής πολιτικής του και για το δικαστή οδηγό και κριτήριο ελέγχου των σχετικών επιλογών της πολιτικής εξουσίας⁴.

Ερευνώντας, λοιπόν, την περιβαλλοντική νομολογία του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου, εξαρχής το κέντρο βάρους τοποθετείται στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης (υπό I 1), ενώ σύντομα καθίσταται φανερό ότι τούτη υποκατέστησε, συγκεκριμενοποιώντας συγχρόνως, το δημόσιο συμφέρον στο δικανικό συλλογισμό (υπό I 2). Αποφεύγεται, ωστόσο, μια νομολογιακή ανάλυση χρονολογικά οργανωμένη, που θα επέβαλε το χωρισμό της συζήτησης στην περίοδο πριν την εισαγωγή της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στην ελληνική νομολογία, όπου κυρίαρχο ρόλο παίζει ο όρος «δημόσιο συμφέρον», και στην περίοδο μετά την ενσωμάτωσή της στο δικανικό συλλογισμό. Τούτη η επιλογή είναι σκόπιμη, καταρχήν, γιατί η σχετική υποκατάσταση ούτε δεδηλωμένη είναι -περισσότερο αποτελεί προϊόν ερμηνείας- ούτε όμως και απόλυτη, καθώς σε πολλές περιπτώσεις

---

² Για την εδραίωση της νομικής προστασίας του περιβάλλοντος στο Σύνταγμα και τις νομολογιακές της προεκτάσεις βλ. Β. ΡΩΤΗ, Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος. Αμφιλεγόμενες νομολογιακές τάσεις ως προς την έκταση και την αποτελεσματικότητά της, ΤοΣ 1986, σελ. 553 επ., καθώς και του ίδιου, Ανοίγματα της νομολογίας για την προστασία του περιβάλλοντος σε: Β. Ρώτη, Νομικά κείμενα, Δικαιοσύνη και Σύνταγμα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1989, σελ. 575 επ.

³ Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης εμφανίζεται στη νομολογία για πρώτη φορά το 1993 με την ΣτΕ 53/1993, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΔΣΑ *ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ*, ενώ υιοθετείται από την Ολομέλεια του Δικαστηρίου με τη ΣτΕ (Ολ) 2537/1996, *Αρμ* 1996, 1043.

⁴ Έτσι ο Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης: υγεία, ιδιωτικότητα, περιβάλλον, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 379.

οι δύο όροι συναντώνται στην ίδια απόφαση, ακόμη και στην ίδια φράση. Περαιτέρω, δε, επιλέγεται μια παράλληλη ανάλυση, επειδή θεωρούμε ότι συμβάλλει σε μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του περιεχομένου της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης αλλά και του λειτουργικού της ρόλου στο δικανικό συλλογισμό.

Έχοντας, λοιπόν, σε πρώτη φάση οριοθετήσει τις συγκρούσεις με άλλα συνταγματικά αγαθά, στις οποίες εμπλέκεται η προστασία του περιβάλλοντος (υπό II), θα επιχειρήσουμε να συστηματοποιήσουμε τη δικανική αντιμετώπιση της έντασης, που προκύπτει από τη συνύπαρξη των διαφορετικών κανονιστικών αιτημάτων, με κριτήριο το μεθοδολογικό εργαλείο, που χρησιμοποιείται από το Δικαστήριο (υπό III 1 και 2). Στο στάδιο αυτό η προσοχή επικεντρώνεται στο λειτουργικό ρόλο του κρίσιμου όρου -είτε αυτός είναι η βιώσιμη ανάπτυξη είτε άλλοτε το δημόσιο συμφέρον είτε και τα δύο- στο πλαίσιο της ακολουθούμενης μεθοδολογίας. Βέβαια, η εκάστοτε επιλεγόμενη από το Δικαστήριο μέθοδος οργάνωσης του δικανικού συλλογισμού και επίλυσης των σχετικών συγκρούσεων δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι τυχαία, αλλά ότι ακολουθεί μάλλον συγκεκριμένες προερμηνευτικές επιλογές επί του περιεχομένου της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης ή και του ίδιου του συνταγματικού κειμένου του άρθρου 24.

Σε κάθε περίπτωση η νομολογιακή εφαρμογή μιας καταρχήν αόριστης έννοιας, όπως αυτή της βιώσιμης ανάπτυξης, αφήνοντας ευρύτατα περιθώρια στη δικαιοπλαστική δράση του δικαστή, θέτει έντονο το ζήτημα των ορίων του ακυρωτικού ελέγχου των κρατικών παρεμβάσεων (υπό IV), η έκταση του οποίου συναρτάται άμεσα με την προβληματική του ελάχιστου περιεχομένου προστασίας, που εγγυάται η διάταξη του άρθρου 24 Σ για το φυσικό περιβάλλον (υπό V).

Σε όχι λίγες περιπτώσεις, βέβαια, οι ερμηνευτικές και μεθοδολογικές ασυμφωνίες, που εμφανίζονται στους κόλπους της

νομολογίας αλλά και της θεωρίας, δεν αποτελούν παρά «την απλή, και συχνά προσχηματική, διαμεσολάβηση μιας υπολανθάνουσας ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης»⁵, η ανάδειξη και αξιολόγηση της οποίας επιχειρείται στο τελευταίο κεφάλαιο αυτής της εργασίας (υπό VI).

I. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΝΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟ

1. Η βιώσιμη ανάπτυξη ως νομική έννοια: Εννοιολογική προσέγγιση και διακρίβωση της νομικής της φύσης

1.1 Το «τριαδικό» περιεχόμενο, η «εξισορροπητική» της λειτουργία και η διάκρισή της από την αρχή της αειφορίας

Τα πρώτα αποτυπώματα της θεωρητικής συζήτησης γύρω από την έννοια της βιώσιμη ανάπτυξης ανιχνεύονται στις δεκαετίες του 1960 και 1970⁶, με την επίσημη τυποποίησή της να πραγματοποιείται στη γνωστή Διακήρυξη της Στοκχόλμης το 1972. Διασκέψεις που ακολούθησαν - Συνδιάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (Ελσίνκι 1975) και Παγκόσμια Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Ρίο το 1992)⁷- επεξεργάστηκαν στενότερα το

---

⁵ ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 84.

⁶ Βλ. σχετικά ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Αειφορία και βιώσιμη ανάπτυξη ως συνταγματικές αρχές: ερμηνευτικές, κανονιστικές και νομολογιακές πτυχές του περιβαλλοντικού Συντάγματος, *ΠερΔικ* 2007, 536.

⁷ Διεξοδικότερα βλ. Commission Brundtland: Conférence des Nations Unies sur l' environnement et le développement (CNUED) réunie à Rio de Janeiro en 1992, αλλά και Π. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Γ. ΣΑΜΙΩΤΗ, Γ. ΤΣΑΛΤΑ, Η συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το περιβάλλον και την ανάπτυξη. Νομική και θεσμική διάσταση, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993.

περιεχόμενο της αρχής, εκλεπτύνοντας τις ειδικότερες εννοιολογικές προεκτάσεις της.

Πρόκειται για μια σύνθετη έννοια, καθώς υπό το όνομά της στεγάζονται τρεις επιμέρους διαστάσεις της σύγχρονης δημόσιας αποστολής, τρεις ειδικότεροι στόχοι της κρατικής πολιτικής: η προστασία του περιβάλλοντος, η οικονομική ανάπτυξη και η επίτευξη κοινωνικής συνοχής. Ωστόσο, η απόπειρα προσδιορισμού της δεν ολοκληρώνεται στην παράθεση των τριών διαστάσεων που τη συναποτελούν· τούτο θα της αποστερούσε το ειδικό περιεχόμενο που ενδύεται. Στο εννοιολογικό -και κανονιστικό, όπως θα υποστηριχθεί παρακάτω- πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης επιχειρείται η διαλεκτική σύνθεση και τελικά η εξισορρόπηση, των αντίρροπων, όπως στην πράξη εμφανίζονται, τάσεων για ανάπτυξη και οικολογική πρόνοια.

Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης⁸ αφορά, λοιπόν, εξίσου το περιβάλλον και την ανάπτυξη. Ο στόχος που θέτει στην πολιτική εξουσία προς πραγμάτωση και στη δικαστική προς έλεγχο είναι η εξασφάλιση τέτοιων περιβαλλοντικών συνθηκών, αλλά και η διαφύλαξη εκείνων των φυσικών αγαθών που θα καθιστούν εφικτή την κοινωνική και οικονομική πρόοδο. Η ανάλυση των συνθετικών του όρου έρχεται να επαληθεύσει τη θέση αυτή. Η βιωσιμότητα παραπέμπει στην ιδέα της επιβίωσης, της διατήρησης και τελικά της διαφύλαξης των φυσικών πόρων, «η ανάπτυξη παραπέμπει στην ιδέα της ανθρωπογενούς παρέμβασης στη φύση»⁹. Οι δύο επιμέρους όροι, που φαινομενικά αντιπαραβάλλονται, καλούνται να

---

⁸ Βλ. μεταξύ άλλων και Θ. ΒΑΛΑΤΣΟΥ, Η αειφόρος ανάπτυξη σήμερα. Έννοια, νομικό πλαίσιο και προκλήσεις – ζητήματα που ανακύπτουν, *ΠερΔικ* 2001, σελ. 216 επ, καθώς και Β. ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΥ, Η αειφόρος ανάπτυξη ως βάση της σύγχρονης περιβαλλοντικής πολιτικής- βασικοί άξονες και εργαλεία με βάση τα νέα δεδομένα, *ΠερΔικ* 2004, σελ. 324 επ., Κ. ΧΙΩΛΟΥ, Η θεμελιώδης αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, *Επιστημονική Επετηρίδα Αρμ* 2002, σελ. 87 επ.

⁹ Μ. ΧΑΪΝΤΑΡΛΗ, Αειφορία, αειφόρος ανάπτυξη και Δίκαιο, *ΠερΔικ* 2001, σελ. 520 επ. (521). Αν και κατά Θ. ΒΑΛΑΤΣΟ, *idem*, η έννοια της «ανάπτυξης» συνεπάγεται τη μετάβαση προς κάτι νέο και καλύτερο, ενέχει δηλαδή και αξιολογικά χαρακτηριστικά.

εναρμονισθούν μέσα στη νέα έννοια, αντικειμενικός στόχος της οποίας είναι ακριβώς η αποτύπωση της επιδιωκόμενης ισορροπίας, αλλά ενδεχομένως και η υπέρβαση του ως τώρα κυρίαρχου λόγου που εμφανίζει τις δύο δυνάμεις –φύση και ανθρώπινη παρέμβαση- ως αντιπαραθετικές¹⁰.

Ήδη από αυτή την αδρή προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης προκύπτει σαφώς ότι πρόκειται για μια έννοια με εξαιρετικά ευρύ περιεχόμενο. Είναι χαρακτηριστικές, εξάλλου, οι διαφορετικές εκδοχές υπό τις οποίες υιοθετείται σε σχετικούς επιστημονικούς χώρους, όπως της οικολογίας και της οικονομίας, αλλά και οι θεωρητικές διαφωνίες που εντοπίζονται, σε κάθε επιμέρους χώρο, κατά την ερμηνευτική της προσέγγιση και εφαρμογή. Τούτη η ευρύτητα και η πολυσημία που εμφανίζει η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, αλλά και η πρώτη της αναγνώριση ως στόχου απευθυνόμενου αποκλειστικά στις πολιτικές αρχές, εγείρει αμφιβολίες καταρχήν περί του εάν και κατά πόσο μπορεί να αναγνωρισθεί και ως έννοια νομική, επιδεκτική δικανικής χρήσης. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι το εξαιρετικά ευρύ περιεχόμενο της καθιστά, στην παρούσα τουλάχιστον φάση εξέλιξης της θεωρίας, ασθενή την άποψη περί της νομικής της φύσης. Η υιοθέτηση της άποψης αυτής δε θα οδηγούσε, όμως, σε βίαιη απομάκρυνση από το νομικό κόσμο μιας σειράς αόριστων εννοιών, όπως του δημοσίου συμφέροντος, του εύλογου χρόνου ή ακόμη και της αρχής της αναλογικότητας;

Αόριστες έννοιες¹¹, δε σημαίνει έννοιες μη προσδιορίσιμες, αλλά έννοιες που δε δύνανται a priori να προσδιοριστούν. Η δύναμη των εννοιών αυτών οφείλεται στο γεγονός ότι εκφράζουν, συμπυκνωμένα, θεμελιώδεις

---

¹⁰ Βλ. παρακάτω υπό VI 1.

¹¹ Για την προσέγγιση των αόριστων εννοιών βλ. αντί άλλων ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 17 επ., Α. ΠΑΠΑΛΑΜΠΡΟΥ, Αι αόριστες έννοιες και ο έλεγχος της νομιμότητας, *ΕΛΛΔ* 1966, σελ. 341 επ., και για τη λειτουργία τους στο σύγχρονο κράτος δικαίου βλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Σχόλιο υπό τη μελέτη του Β. Ρώτη, Ο εύλογος χρόνος στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: Β. Ρώτη, Νομικά κείμενα, Δικαιοσύνη και Σύνταγμα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1989, σελ. 575 επ.

αξίες της κοινωνίας που αφορούν συμπεριφορές των διοικουμένων ή δράσεις της διοίκησης. «Ο δικαστής έχει βέβαια τη δυνατότητα να προσαρμόζει το περιεχόμενο των εννοιών αυτών στη συγκεκριμένη κατάσταση της κάθε υπόθεσης, η προσαρμογή όμως αυτή γίνεται με όρους εφαρμογής κανόνα, χρήσης ενός κοινού μέτρου. Η ιδέα της κανονικότητας δηλαδή, συμπλέει, συναρθρώνεται με στοιχεία κανονιστικά τα οποία την προικίζουν με ρυθμιστική δύναμη»¹². Δεν πρόκειται, επομένως, για αξιώματα ούτε για «μετανομικές» αρχές (ηθικής, δικαιοσύνης κ.λπ.), αλλά για κανόνες (normes), που διακρίνονται από τους άλλους μόνο για τη γενικότητα και την ευρύτητα του περιεχομένου τους, όχι όμως και για την νομική τους φύση, η οποία παραμένει αναμφισβήτητη.

Υποστηρίζεται, επίσης, ότι το γεγονός πως η εφαρμογή της αρχής αυτής δεν μπορεί να οδηγεί αναπότρεπτα σε όλες τις περιπτώσεις σε μια και μόνη νομικά αποδεκτή λύση αφαιρεί από την κανονιστική της (υπό την έννοια της norme) φύση¹³. Αντιλαμβανόμενη η άποψη αυτή τη διακριτική ευχέρεια ως εξουσία επιλογής μεταξύ περισσότερων «λύσεων», την περιορίζει στο σκέλος εκείνο του νομικού κανόνα που προσδιορίζει τις έννομες συνέπειες, οι οποίες επέρχονται, εφόσον συντρέχουν οι νόμιμες προϋποθέσεις του πραγματικού μέρους του κανόνα. «Κατά βάθος, όμως, το «πραγματικό» σκέλος του νομικού κανόνα βρίσκεται σε στενή εσωτερική συνάφεια με το σκέλος που εξαγγέλλει τις έννομες συνέπειες»¹⁴. Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη σε κάθε περίπτωση εξειδίκευση της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης, με προσδιορισμό των

---

¹² Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Σχόλιο..., ό.π., σελ. 584.

¹³ Έτσι ο Μ. ΧΑΪΝΤΑΡΑΗΣ, Αειφορία, αειφόρος ανάπτυξη..., ό.π., σελ. 524, ο οποίος αντιλαμβάνεται αυτό το χαρακτηριστικό ως βασική προϋπόθεση για την απόδοση κανονιστικότητας (normativité) στην αρχή.

¹⁴ ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ – ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Αόριστες έννοιες και διακριτική ευχέρεια της διοικήσεως, σε Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου και Ευ. Κουτούπα-Ρεγκάκου, Εμβάθυνση Δημοσίου Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 325 επ. (336). Βλ. και Ν. ΜΠΟΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ο μύθος της εννοιολογικής διακρίσεως πραγματικού και νομικού ζητήματος, *ΑρχΝ* 1950, σελ. 41 επ.

κρίσιμων εννόμων αγαθών (περιβαλλοντικά, οικονομικά, κοινωνικά), και η ερμηνευτική προσέγγιση που θα επιχειρηθεί στην αρχή είναι αυτή, που θα οδηγήσει και σε αντίστοιχη έννομη συνέπεια.

Υποστηρίζεται, τέλος, ότι η βιώσιμη ανάπτυξη αποτελεί έννοια τεχνική, και συνακόλουθα τα περιεχόμενά της δεν μπορεί να ελεγχθεί από τον ακυρωτικό δικαστή χωρίς να υπάρξει υπέρβαση των ορίων της αρμοδιότητάς του. «Είναι παρακινδυνευμένη, λοιπόν, η άποψη ότι η βιωσιμότητα είναι νομική έννοια και το ζήτημα αν ορισμένο ανθρωπογενές σύστημα, μικρό ή μεγάλο, είναι βιώσιμο, αποτελεί σύνθετη (νομική και πραγματική) κρίση περί του αν το επίμαχο σύστημα προκαλεί μείωση ή υποβάθμιση του φυσικού κεφαλαίου»¹⁵. Ωστόσο, μια θέση τόσο «αφοριστικά»¹⁶ διατυπωμένη, δε διακρίνει μεταξύ δύο επιμέρους ερωτημάτων που τίθενται ενώπιον του ακυρωτικού δικαστή: α) του «τί σημαίνει βιωσιμότητα;», το οποίο εντάσσεται πλήρως στην σφαίρα της νομικής επιστήμης, και β) του «παραβιάζει η Χ λύση τη βιώσιμη ανάπτυξη;», το οποίο πράγματι προϋποθέτει τεχνικές κρίσεις και συναφείς αξιολογήσεις¹⁷ που εξέρχονται της «νομικής δικαιοδοσίας».

Υποστηρίζουμε, συνεπώς, ότι η βιώσιμη ανάπτυξη δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή στους νομικούς κύκλους ως υποκειμενική προτίμηση, ή ιδεολογική θέση και να εξοστρακίζεται από τον αντίστοιχο επιστημονικό χώρο. Ως αόριστη έννοια, χαρακτηριζόμενη τόσο από εμπειρικά, όσο και

---

¹⁵ ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ή της αειφορίας σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του, Πρακτικά ημερίδας, *Νόμος και Φύση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 118 επ. (118). Την ίδια άποψη, ότι δηλαδή η βιώσιμη ανάπτυξη είναι έννοια επιστημονικό – τεχνική, της οποίας το περιεχόμενο υπερβαίνει τα όρια του ακυρωτικού ελέγχου, υποστηρίζει και αργότερα στο της ίδιας, *Εγχειρίδιο δικαίου περιβάλλοντος. Δημόσιο δίκαιο και περιβάλλον*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2003, σελ. 123 – 124.

¹⁶ Γ. ΔΕΛΛΗ, Από το καρνάγιο της Πύλου στο ορυχείο της Κασσάνδρας η «βιώσιμη ανάπτυξη» μεταξύ δικαιοπλασίας του δικαστή και μυθοπλασίας της θεωρίας, *Τόμος τιμητικός του ΣτΕ - 75 χρόνια*, σελ. 1057 επ. (1061).

¹⁷ Έτσι ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, *αυτόθι*, σελ. 1077.

από αξιολογικά στοιχεία, εμφανίζει και νορματιβιστικά χαρακτηριστικά, τα οποία όχι μόνο μπορεί, αλλά και οφείλει να προσδιορίσει ο δικαστής κατά το στάδιο της διατύπωσης της μείζονος πρότασης του δικανικού συλλογισμού. Ο δικαστής, λοιπόν, οφείλει κατά την εφαρμογή της βιώσιμης ανάπτυξης επί συγκεκριμένων υποθέσεων να την εξειδικεύσει, συνδέοντας τη διαλεκτικά πιο περιορισμένης ευρύτητας αρχές, που εκφράζουν τις απαιτήσεις αφενός για περιβαλλοντική πρόνοια και αφετέρου για κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη¹⁸. Μέσα από τη διαδικασία αυτή είναι που θα επιτευχθεί και η αύξηση της δικανικής εμβέλειας της υπό συζήτηση έννοιας.

Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από το Συμβούλιο της Επικρατείας το 1992 και αποτελεί εφεξής το θεμέλιο στο οποίο θα στηριχθεί η περιβαλλοντική νομολογία του συγκεκριμένου δικαστηρίου¹⁹. Στη μεγάλη πλειονότητα των αποφάσεών του, το Δικαστήριο αποδίδει στην αρχή συνταγματική ισχύ εντοπίζοντας τα ερείσματά της κατά κανόνα στα άρθρα 24 Σ και 106 Σ. Η εννοιολογική προσέγγιση που προηγήθηκε επιβεβαιώνει εν μέρει τη δικανική θέση. Πράγματι, η βιώσιμη ανάπτυξη εμφανίστηκε για να εναρμονίσει τους αντιτιθέμενους καταρχήν πολιτικούς στόχους, τα «ανταγωνιστικά»²⁰ συμφέροντα, τελικά τις εν τοις πράγμασι συγκρουόμενες αξίες της περιβαλλοντικής προστασίας (άρθρο 24 Σ) και της, κατόπιν συγκεκριμένου σχεδιασμού, οικονομικής ανάπτυξης της χώρας (άρθρο 106 Σ). Σε ό,τι αφορά τον τρίτο πυλώνα της αρχής, όπως πιο πάνω εκτέθηκε, αυτόν της διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής, παρότι δεν έχει υιοθετηθεί από τη νομολογία, φρονούμε πως βρίσκει το συνταγματικό του θεμέλιο στο άρθρο

---

¹⁸ Βλ. Μ. ΧΑΪΝΤΑΡΛΗ, Αειφορία, αειφόρος ανάπτυξη..., ό.π., σελ. 524.

¹⁹ Βλ. και Κ. ΜΕΝΟΥΔΑΚΟΥ, Η προστασία του περιβάλλοντος στο ελληνικό δημόσιο δίκαιο. Η συμβολή της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Νόμος και Φύση* 1997, σελ. 9 επ.

²⁰ Γ. ΔΕΛΛΗ, Από το καρνάγιο της Πύλου..., ό.π., σελ. 1061.

25 Σ, όπου και ορίζεται το Κράτος ως εγγυητής των δικαιωμάτων των μελών του κοινωνικού συνόλου. Έτσι, αποκτούν συνταγματική εμβέλεια και οι τρεις συνιστώσες που συνθέτουν τη βιώσιμη ανάπτυξη, χωρίς όμως καμιά από τις επιμέρους διατάξεις να επαρκεί για να θεμελιώσει αυτοτελώς την εν λόγω αρχή.

Σε αντίθεση με τα πολλαπλά συνταγματικά ερείσματα και το σύνθετο περιεχόμενο της βιώσιμης ανάπτυξης, η αρχή της αειφορίας τυποποιήθηκε στο συνταγματικό κείμενο, στο άρθρο 24 παρ. 1 εδ. β', με την αναθεώρηση του 2001²¹. Ο όρος αειφορία²² προέρχεται από τη Δασοπονία και υποδήλωνε καταρχάς ότι η διαχείριση και η εκμετάλλευση του ξυλαποθέματος ενός δάσους πρέπει να γίνεται με τρόπο που να διασφαλίζει τη διατήρηση ακέραiou του υπάρχοντος φυσικού κεφαλαίου του εν λόγω συστήματος και για το μέλλον. Η αρχή της αειφορίας σταδιακά εξελίχθηκε, απομακρύνθηκε από το αρχικά στενό της περιεχόμενο και έφτασε να συμπυκνώνει στο εννοιολογικό της πλαίσιο την ανάγκη διασφάλισης, προφύλαξης για της επόμενες γενεές και διατήρησης εις το διηνεκές. Η τυποποίηση της αρχής στο άρθρο 24 Σ καθορίζει ως αντικείμενο των ειδικών αυτών στόχων τα αγαθά του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος. Πράγματι, τοποθετημένη στο β' εδάφιο της πρώτης παραγράφου του άρθρου 24 Σ, η αρχή της αειφορίας δεν μπορεί παρά να εννοεί τη διατήρηση και αποτροπή εξάντλησης εκείνων των αγαθών που καθίστανται αντικείμενο κρατικής προστασίας στο α' εδάφιο του ίδιου άρθρου. Γι' αυτό και η συνταγματική αυτή αρχή

---

²¹ Για τις συνέπειες της συνταγματικής κατοχύρωσης της αρχής, βλ. Κ. ΜΕΝΟΥΔΑΚΟΥ, Η αναθεώρηση του Συντάγματος και η βιώσιμη ανάπτυξη, Β. ΒΡΕΤΟΥ, Βιώσιμη ανάπτυξη, αναθεώρηση του Συντάγματος και Συνήγορος του Πολίτη, Π. ΠΑΤΡΩΝΟΥ, Η αειφορία το άρθρο 24 Σ. Ορισμένες σκέψεις με αφορμή σχετικές διεθνείς και κοινοτικές εξελίξεις, σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του..., ό.π., σελ. 31 επ., 78 επ., 149 επ. αντίστοιχα, όπου, όμως, και δε γίνεται διάκριση μεταξύ «αειφορίας» και «βιώσιμης ανάπτυξης».

²² Πρβλ. W. MEES, Understanding sustainability, in: Hamm, Bernd, et. al. (eds.), Sustainable development and the future of cities, Centre for European Studies, Universität Trier, Allemagne, 1992, σελ. 23 επ.

δεν μπορεί παρά να έχει περιεχόμενο αμιγώς περιβαλλοντικό²³. Θα ήταν, λοιπόν, βιαστική και εσφαλμένη η εκτίμηση ότι στο σημείο αυτό του συνταγματικού κειμένου κατοχυρώνεται η αρχή της βιώσιμης ή αειφορικής ανάπτυξης²⁴. Το γράμμα του Συντάγματος αναφέρεται εν προκειμένω αποκλειστικώς και μόνο στην προστασία των περιβαλλοντικών αγαθών και η εφαρμογή της αντίστοιχης αρχής από τα δικαστήρια μπορεί να οδηγήσει μόνο σε προστατευτικά για το φυσικό κεφάλαιο αποτελέσματα. Αντίθετα, η εφαρμογή της βιώσιμης ανάπτυξης σε συγκεκριμένη διαφορά μπορεί να οδηγήσει και σε περιορισμένη υποβάθμιση των περιβαλλοντικών αγαθών, εάν κατά την ad hoc στάθμιση «γείρει η πλάστιγγα προς το έννομο αγαθό «οικονομική ανάπτυξη»»²⁵.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα παραπάνω, εάν ο δικαστής επικαλείται στη μείζονα πρόταση την κατοχυρωμένη στο άρθρο 24 παρ.1 εδ. β' αρχή της αειφορίας, οφείλει στη συνέχεια να την εξειδικεύει αναφερόμενος στα επιμέρους περιβαλλοντικά αγαθά που διακυβεύονται στην υπό κρίση υπόθεση, ενώ εάν επικαλείται την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, οφείλει να τη συγκεκριμενοποιεί προσδιορίζοντας τα ειδικότερα συμφέροντα περιβαλλοντικής, οικονομικής και κοινωνικής υφής που ο ίδιος καλείται να εναρμονίσει. Η αρχή της αειφορίας, συνεπώς, αποτελεί «κεντρικό ερμηνευτικό παράγοντα κάθε συνταγματικού ορισμού που άπτεται της περιβαλλοντικής προστασίας»²⁶, καθώς στο περιεχόμενο της

---

²³ Αυτή τη θέση υιοθετεί και ο ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ΕΛΛΑΔ 2002, σελ. 580 επ. (587).

²⁴ Στην εννοιολογική αυτή ταύτιση φαίνεται να συμφωνεί και η ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, όταν υποστηρίζει ότι: «Μετά το 1992 η περιβαλλοντική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας εγκαινιάζει μια δεύτερη χρονικά περίοδο, ακόμη πιο εντυπωσιακή, στα θέματα της περιβαλλοντικής προστασίας. Εισάγει στην εθνική νομική σκηνή τη διεθνούς και ευρωπαϊκής προέλευσης θεμελιώδη αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία, σχεδόν μία δεκαετία αργότερα, κατοχυρώνεται ως αρχή της αειφορίας στο συνταγματικό κείμενο του άρθρου 24 (ΣτΕ 53/93)», βλ. ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Η προστασία της φύσης στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας,, Τόμος τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, σελ. 1205 επ. (1205).

²⁵ ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του περιβάλλοντος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 58.

²⁶ ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ό.π., σελ. 585.

αποτυπώνεται η ratio της συνταγματικής προστασίας των φυσικών αγαθών. Αντίθετα, η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, αποτυπώνοντας την ανάγκη εναρμόνισης περισσότερων συνταγματικά προστατευμένων συμφερόντων, οφείλει να αποτελεί δικανικό ερμηνευτικό οδηγό κατά την πραγματική αντιπαράθεση των νοημάτων εκείνων των διατάξεων που άπτονται τόσο της περιβαλλοντικής προστασίας, όσο και της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης.

1.2 Απλή ερμηνευτική οδηγία, δικαυική σταθερά (standard) ή συνταγματική αρχή;

Όπως ήδη υποστηρίχθηκε, η αρχή της βιώσιμης (ή αειφόρου) ανάπτυξης έχει συνταγματικά ερείσματα: θεμελιώνεται, ιδίως, στις διατάξεις των άρθρων 24 Σ, 106 παρ. 1 και 2, καθώς και 25 παρ. 1, 2 και 4 · συγκεκριμένα, οι ανωτέρω διατάξεις των άρθρων 106 και 25 Σ προσδιορίζουν τον οικονομικό και κοινωνικό χαρακτήρα της βιώσιμης ανάπτυξης, ενώ οι διατάξεις του άρθρου 24 Σ τον περιβαλλοντικό²⁷. Ενδεχομένως, όμως, η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου που κατοχυρώνεται στο άρθρο 25 παρ.1 εδ. α' Σ να μπορούσε να αποτελέσει το ικανό και αναγκαίο κανονιστικό πλαίσιο για την εναρμόνιση των επιμέρους διαστάσεων της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης και τη διαλεκτική τους σύνθεση. Πράγματι, το πλαίσιο που εισήγαγε η ουσιαστική κρατικοδικαυική θεώρηση²⁸ είναι αυτό της αποδοχής της εν τοις

---

²⁷ Κατά μια άποψη πάλι: «η βιωσιμότης πηγάζει ευθέως από την αρχή της αξίας του ανθρώπου και του δικαιώματός του στη ζωή και την πρωταρχική υποχρέωση του Κράτους Δικαίου να εξασφαλίζει τις αξίες αυτές. Για το λόγο αυτό η βιωσιμότης και η προστασία του περιβάλλοντος ισχύουν σε συνταγματικό επίπεδο ακόμη και σε έννομες τάξεις στις οποίες δεν υπάρχουν ειδικές περί αυτών ρήτρες, και θα ίσχυαν ακόμα και ανεξαρτήτως των Διακηρύξεων Στοκχόλμης και Ρίο», βλ. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΦ, Η νομική μεθοδολογία της βιωσιμότητας, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, σελ. 3 επ (9).

²⁸ Για την ουσιαστική έννοια του κράτους δικαίου βλ. αναλυτικά Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτος δικαίου..., ό.π, σελ. 153 επ.

πράγμασι αντιπαράθεσης εννόμων αγαθών και συμφερόντων και η διαμέσου κατοχυρωμένων διαδικασιών και κανόνων επίλυση αυτών. Υπό το πρίσμα αυτό, επιδιώκοντας η βιώσιμη ανάπτυξη την εναρμόνιση συγκεκριμένων αρχών και αξιών, που αναδεικνύονται, ενόψει των εκάστοτε βιοτικών διαφορών, σε πεδία συνταγματικών συγκρούσεων, θα μπορούσε να βρει την πλήρη θεσμική της αποτύπωση, στο άρθρο 25 παρ. 1 εδ. α' Σ.

Η ανάλυση που επιχειρήθηκε πιο πάνω, παρότι καθιστά σαφή το νομικό χαρακτήρα της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης, δεν καταφέρνει να δώσει απάντηση στο καίριο ερώτημα του ποιός είναι (ή θα έπρεπε να είναι) ο ρόλος της στο δικανικό συλλογισμό. Κι όμως, είναι η συνόψιση των παραπάνω παραδοχών γύρω από την κρίσιμη έννοια, η οποία θα οδηγήσει, τελικά, και στην αποσαφήνιση της λειτουργίας, που -σε δογματικό καταρχήν επίπεδο- αναμένεται να διαδραματίσει στη δικανική κρίση. Εκτιμούμε ότι η απόδοση στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ενός νοήματος δηλωτικού της αρμονίας που επιδιώκεται να επιτευχθεί μεταξύ συγκρουόμενων συνταγματικών αγαθών, σε συνδυασμό με την κατάταξη της μεταξύ των αόριστων νομικών εννοιών, παραπέμπουν στη –συχνή στις νομικές συζητήσεις- θεωρητική κατασκευή του standard (δικαιικής σταθεράς)²⁹.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη μια σύντομη παρέκβαση, ώστε να εκτεθούν σε αφηρημένο επίπεδο τα βασικά χαρακτηριστικά της έννοιας του standard, με τελικό στόχο να καταστεί περισσότερο σαφής η θέση που

---

²⁹ Για τη θεωρητική κατασκευή του standard από τη σχολή της Lyon, βλ. αναλυτικά S. RIALS, *Le juge administratif français et la technique du standard (essai sur le traitement juridictionnel de l'idée de normalité)*, LGDJ, Paris 1980, σελ. 23 επ. Ο Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ κάνει λόγο για «κανόνες – μέτρα» ή «οδηγούς» ή «γνώμονες», στο Η επίδραση του Συντάγματος στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις, σε: Χαριστήρια Ι. Δελιγιάννη, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 247 επ. (273). Η ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ – ΡΕΓΚΑΚΟΥ, *Αόριστες και τεχνικές έννοιες...*, ό.π., σελ. 23 επ. και 62 επ., τα συγκαταλέγει στις «έννοιες – τύπους». Προβληματισμό γύρω από την έννοια του standard και την υπαγωγή σ' αυτήν την κατηγορία εννοιών της αρχής της αναλογικότητας εκφράζει ο Σ. ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗΣ, Η αρχή της αναλογικότητας, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 54 επ.

προαναγγέλθηκε, της ένταξης δηλαδή της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης σ' αυτή την κατηγορία εννοιών.

Οι δικαιικές σταθερές εμπεριέχονται σε αόριστες νομικές έννοιες³⁰ και συγκεκριμένα σε εκείνους του δικαιικούς κανόνες³¹, που εκφράζουν «μια αξίωση τήρησης του μέτρου, παίζουν ρόλο μετριαστικό των αντιθέσεων»³² και προσφέρουν κριτήρια για την επίτευξη της επιζητούμενης δικαιοδοτικής ισορροπίας³³. Συνιστούν και οι ίδιες αόριστες έννοιες, που παρέχουν μέτρο κρίσης και παραπέμπουν στην ιδέα της κανονικότητας (normalité) ως ζητούμενου του δικανικού συλλογισμού. Πιο αναλυτικά, αποτελούν τον παράγοντα εκείνο ο οποίος, ενόψει συγκεκριμένης κάθε φορά αντιδικίας, «εξειδικεύει την απαίτηση για εναρμονισμένη εφαρμογή αρχών του δικαίου και καθορίζει το ερμηνευτικό πλαίσιο της επιχειρούμενης στάθμισης των συνταγματικών αξιών»³⁴.

Τα standards αυτά, ερμηνευτικές ενδείξεις που καθοδηγούν τη δικανική κρίση, αποτελούν στην ουσία χρήσιμα εργαλεία της δικαιοδοτικής μεθόδου για την εξειδίκευση, την αξιολόγηση και τελικώς τη στάθμιση δικαιικών αρχών, η εν τοις πράγμασι αντιπαράθεση των οποίων συνιστά το ίδιο το αντικείμενο, το υλικό το οποίο η δικαιοδοτική πράξη επιδιώκει να τιθασεύσει. «Κατοχυρωμένα» ήδη ως απαραίτητα εργαλεία της διοικητικής νομολογίας, τα ευλύγιστα αυτά standards εμφανίζονται πρόσφορα να διαμεσολαβήσουν και στις συνταγματικές διαφορές και μάλιστα σε κρίσεις

---

³⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων εννοιών αποτελούν «η αρχή της αναλογικότητας», «ο εύλογος χρόνος», «η προδήλως εσφαλμένη εκτίμηση», «τα διδάγματα της κοινής πείρας», «τα ακραία όρια», «η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης».

³¹ Σύμφωνα με τη σχετική θεωρητική επεξεργασία του S. RIALS, *Le juge administrative...*, ό.π., σελ. 32 επ.,: «το standard δεν είναι δικαιικός κανόνας, αλλά τμήμα του».

³² Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Η επίδραση του Συντάγματος...*, ό.π., σελ. 273.

³³ Για τη νομολογιακή χρήση των standards βλ. Υ. GAUDEMET, *Les methodes du juge administratif*, LGDJ, Paris 1972, σελ. 47 επ.

³⁴ Κ. ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗ, *Η συγκεκριμένη στάθμιση των συνταγματικών αξιών κατά τη δικαστική ερμηνεία του Συντάγματος*, *ΤοΣ* 2001, σελ. 495 επ. (526).

περί της συνταγματικότητας των νόμων, αφού το νομικό υλικό, προερχόμενο και από τις διατάξεις του Συντάγματος, παρουσιάζεται εδώ κατεξοχήν εύπλαστο και αόριστο, οπότε έχει ανάγκη από ασφαλείς οδηγούς για την εξειδίκευσή του. «Το ίδιο άλλωστε υλικό, τροφοδότης νοηματικών εντάσεων και αξιολογικών αντινομιών, που κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας συνοψίζονται στο χαρακτηρισμό «συγκρούσεις συνταγματικών αγαθών», προσφέρει έδαφος για την αξιοποίηση ερμηνευτικών εργαλείων προορισμένων για την εξεύρεση της επιθυμητής νοηματικής και αξιολογικής αρμονίας»³⁵.

Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης φαίνεται να πληροί, σε δογματικό καταρχήν επίπεδο, πολλά από τα χαρακτηριστικά μιας δικαιικής σταθεράς³⁶. Η «εξισορροπητική» λογική που ενσωματώνει την καθιστά σταθερό σημείο αναφοράς στη δικαιοδοτική κρίση, μια ερμηνευτική αρχή, που αποτελεί συγχρόνως έκφραση του σταθμιστικού ελέγχου ως μορφής του δικανικού συλλογισμού. Γύρω από την έννοια τη βιώσιμης ανάπτυξης μπορεί ο ερμηνευτής να προσαρμόσει την «υπόρρητη σταθμιστική λογική αξιολογών βιοτικών αντιπαραθέσεων σε νοηματικά πυκνούς συνδυασμούς»³⁷ εκείνων των συνταγματικών αρχών που αποτυπώνουν την περιβαλλοντική προστασία, την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή, όπως οι τελευταίες μορφοποιούνται σε σταθερά σημεία του δικανικού συλλογισμού. Η επίκλησή της συνιστά μια τεχνική, η οποία επιτρέπει στον ακυρωτικό δικαστή να ανακαλύπτει και διατυπώνει κανόνες, που αναδύονται από τα πραγματικά περιστατικά, προκύπτουν,

---

³⁵ Β. ΚΑΨΑΛΗ, Ο ρόλος του δημοσίου συμφέροντος στον δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας των νομοθετικών περιορισμών της οικονομικής ελευθερίας, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο συνταγματικό δίκαιο, τομέας δημοσίου δικαίου και πολιτικών επιστημών, τμήμα νομικής, σχολή Ν.Ο.Π.Ε του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 17.

³⁶ Αλλά και συγκεκριμένες αρχές του δικαίου περιβάλλοντος γίνονται αντιληπτές ως standards για το δικαστή, βλ. Υ. JEGOUZO, Les principes généraux du droit de l' environnement, RFDA, 1996, σελ. 209 επ. (216).

³⁷ Κ. ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗ, Η συγκεκριμένη στάθμιση..., ό.π., σελ. 526.

όμως, λογικά από αρχές και αξίες γενικές και θεμελιώδεις την έννομη τάξη, τις οποίες εξειδικεύουν. «Η κρίση του παραμένει πάντα δικαιοδοτική, μόνο που ο δικαιοπλαστικός της χαρακτήρας είναι τώρα πιο εμφανής»³⁸.

Παρότι, όμως, η θεωρητική ανάλυση των ειδικών γνωρισμάτων της βιώσιμης ανάπτυξης οδηγεί σαφώς στην κατάταξή της μεταξύ των δικαιικών σταθερών και στη συνακόλουθη αναγνώρισή της ως ερμηνευτικό οδηγό, γνώμονα, της δικανικής σκέψης, δεν είναι λίγες εκείνες οι περιπτώσεις αποφάσεων στις οποίες το ΣτΕ φαίνεται να αποδίδει στην υπό κρίση αρχή αυτόνομη κανονιστική εμβέλεια³⁹. Πιο αναλυτικά, στις αποφάσεις αυτές, με πιο χαρακτηριστικές αυτές που αφορούν σε νησιωτικές περιοχές, το Δικαστήριο χρησιμοποιεί τη βιώσιμη ανάπτυξη ως αρχή, από την οποία παράγονται άμεσα ειδικότεροι δεσμευτικοί κανόνες (*règles*), γενεσιουργοί δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Οι κανόνες αυτοί καταλαμβάνουν τη θέση της μείζονας πρότασης καθορίζοντας ευθέως το αποτέλεσμα της δικανικής χρήσης, χωρίς την παρεμβολή οποιασδήποτε διάταξης ουσιαστικού ή τυπικού νόμου στην ερμηνεία της οποίας καλούνται να συμβάλλουν ⁴⁰.

---

³⁸ Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Σχόλιο..., ό.π., σελ. 584 – 585.

³⁹ Αναφερόμαστε εδώ στη γνωστή διάκριση μεταξύ αρχών με κανονιστικό περιεχόμενο, που επιδέχονται ευθείας εφαρμογής, και αρχών που δεν έχουν αυτόνομη κανονιστική εμβέλεια, ώστε να εξομοιώνονται με κανόνες δικαίου, αλλά έχουν ανοιχτό περιεχόμενο και επιτελούν ως οδηγοί ή γνώμονες μια σταθμιστική λειτουργία. Σχετικά με τη διάκριση αυτή βλ. Β. ΒΟΥΤΣΑΚΗ, Η αρχή της αναλογικότητας: από την ερμηνεία στη διάπλαση δικαίου, σε Κ. Σταμάτη (επιμ.): Οψεις του κράτους δικαίου Ιστορικές αναδρομές στην ελληνική θεωρία και σύγχρονες αναζητήσεις, εκδ. Σάκκουλα, 1990, σελ. 205 επ. (226 – 230) και στον ίδιο τόμο τη μελέτη της ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Ο ρόλος των αόριστων εννοιών στο σύγχρονο κράτος δικαίου, σελ. 255 επ. (260 – 270).

⁴⁰ Βλ. αντίθετα Μ. ΧΑΪΝΤΑΡΛΗ, Αειφορία, αειφόρος ανάπτυξη ..., ό.π., σελ. 523, όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι «μια εμπειριστατωμένη ανάγνωση των δικαστικών αποφάσεων στις οποίες γίνεται αναφορά σε αυτήν [την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης], δύσκολα θα οδηγήσει στη θέση ότι της προσδίδουν μέσα από την αξιοποίηση των πραγματολογικών δεδομένων των κρινόμενων υποθέσεων, αυτόνομη κανονιστική εμβέλεια. Και τούτο διότι οι προσβαλλόμενες διοικητικές πράξεις τελικώς είτε δεν ακυρώνονταν είτε σε περίπτωση ακύρωσής τους αυτή στηριζόταν κατά βάση σε άλλες πλημμέλειες της διαδικασίας.».

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η ΣτΕ 1588/1999 ⁴¹ για την προστασία των ευπαθών οικοσυστημάτων. Στην απόφαση αυτή, το Δικαστήριο, με ευθεία εφαρμογή της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης προσδιορίζει τα όρια της βιώσιμης οικιστικής ανάπτυξης των μικρών νησιών, και καταλήγει στην παραγωγή κανόνα, που απαγορεύει την ίδρυση νέων οικισμών σε μικρά νησιά με βάση το θεσμό της ιδιωτικής πολεοδόμησης.

Όμοια, δηλαδή ως αρχή με αυτόνομη κανονιστική εμβέλεια, φαίνεται να αντιμετωπίζει τη βιώσιμη ανάπτυξη και η ΣτΕ 2805/1997 ⁴² για το ενεργειακό σύστημα των μικρών νησιών. Στην εν λόγω απόφαση το Δικαστήριο προσδιορίζει αυστηρά το χαρακτήρα του βιώσιμου τεχνικού έργου, που κατασκευάζεται σε ευπαθές οικοσύστημα, όπως αυτός, κατά το σκεπτικό, συνάγεται από το «θεμελιώδη κανόνα» της βιώσιμης ανάπτυξης (σκέψη 3). Εφαρμόζοντας, περαιτέρω, ευθέως την κρίσιμη αρχή το ανώτατο ακυρωτικό παράγει τον ειδικότερο κανόνα του ήπιου ενεργειακού συστήματος για τα μικρά νησιά. «Το ήπιον δε ενεργειακόν σύστημα είναι πάντοτε τοπικόν, χαμηλής έως μεσαίας τάσεως και τεχνολογίας φιλικής προς το περιβάλλον» (σκέψη 6). Η σκέψη αυτή αποτελεί και τη μείζονα πρόταση επί της οποίας θα στηριχθεί η ακυρωτική απόφαση, καθώς κρίνεται ότι η προσβαλλόμενη υπουργική απόφαση, για τη χωροθέτηση τεχνικού έργου σε νησιά των Κυκλάδων, παραβιάζει ευθέως την αρχή της βιωσιμότητας, όπως, εν προκειμένω, συγκεκριμενοποιήθηκε από το Δικαστήριο.

Η περίπτωση της απόφασης ΣτΕ 2425/2000⁴³ είναι επίσης χαρακτηριστική. Τα ανώτατο ακυρωτικό κλήθηκε να κρίνει αίτηση

---

⁴¹ ΣτΕ 1588/1999, *ΠερΔικ* 1999, 573.

⁴² ΣτΕ 2805/1997, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ. Το σκεπτικό της απόφασης υιοθετείται πλήρως από τις μεταγενέστερες ΣτΕ (Ολ) 2939/2000, *ΤοΣ* 2001, 605 και ΣτΕ (Ολ) 2940/2000, *ΕΛΛΑΔ* 2001, 320.

⁴³ ΣτΕ 2425/2000, *ΤοΣ* 2001, 619.

ακύρωσης κατά της απόφαση έγκρισης περιβαλλοντικών όρων, για την κατασκευή αδιέξοδου δημοτικού δρόμου στο δήμο Ανω Σύρου του νησιού Σύρος. Στη σκέψη 4 το Δικαστήριο, ερμηνεύοντας το άρθρο 24 Σ, υποστηρίζει το εξής: «Μέρος του φυσικού περιβάλλοντος είναι τα ευπαθή ή ευαίσθητα οικοσυστήματα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα μικρά νησιά, τα οποία κατά την έννοια της ανωτέρω συνταγματικής επιταγής, πρέπει να τελούν υπό ιδιαίτερο καθεστώς ήπιας διαχείρισεως και αναπτύξεως, η οποία και μόνο τυγχάνει βιώσιμος. Το καθεστώς αυτό αποτελεί συνήθως αντικείμενο ειδικού νόμου, τούτου όμως ελλείποντος, συνάγεται αβιάστως από την προσήκουσα σε νήσους προστασία του αρ. 24 του Συντάγματος, ερμηνευομένου υπό το φως των σχετικών διατάξεων της Agenda 21 αλλά και υπό το πνεύμα προγραμμάτων του Ο.Η.Ε., αφορώντων στα ειδικότερα προβλήματα της βιώσιμου αναπτύξεως των μικρών νησιών (βλ. Διακήρυξη Διεθνούς Διασκέψεως Barbados 1994, Πρόγραμμα INSULA κ.λπ.)». Εξειδικεύοντας, στη συνέχεια, τη σκέψη αυτή, το Δικαστήριο ορίζει ότι η στρατηγική βιώσιμης διαχείρισης και ανάπτυξης των μικρών αυτών νησιών υπηρετείται ιδίως από την κατάρτιση ειδικών χωροταξικών σχεδίων, ουσιώδες στοιχείο των οποίων συνιστούν τα οδικά δίκτυα, με τη θέση αυτή να αποτελεί και το θεμέλιο για τη διάπλαση του κανόνα του βιώσιμου οδικού δικτύου. Ορίζεται, δε, ως βιώσιμο το οδικό δίκτυο εκείνο του οποίου ο σχεδιασμός και η διαχείριση βασίζονται σε προηγούμενη κατάρτιση μελέτης για τη χωροθέτησή του η οποία «πρέπει να διαπνέεται από ολοκληρωμένη μακράς προοπτικής προσέγγιση του προβλήματος», δηλαδή να λαμβάνει υπόψη αφενός μεν τις επιπτώσεις στην ιεράρχηση και λειτουργία των τμημάτων του οικείου οδικού δικτύου, από την κατασκευή του νέου δρόμου, αφετέρου δε το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής. Βασισμένο στον κανόνα που μόλις παρήγε ευθέως από την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, το Δικαστήριο ακυρώνει την απόφαση έγκρισης περιβαλλοντικών όρων για την κατασκευή του δημοτικού δρόμου, καθώς,

σύμφωνα με το σκεπτικό, η κρίσιμη απόφαση δεν εκδόθηκε βάσει κριτηρίων συνολικού σχεδιασμού του οδικού δικτύου ούτε κατόπιν συνεκτίμησης του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής, αλλά λαμβάνοντας μόνον υπόψη την ανάγκη τουριστικής αξιοποίησης της περιοχής στην οποία θα συντελούσε η κατασκευή του δρόμου. «Εξάλλου, η εν λόγω ανάγκη δεν μπορεί εν προκειμένω να ληφθεί υπ' όψιν πριν από την έγκριση του ειδικού χωροταξικού σχεδίου της νήσου, με το οποίο θα καθορισθούν και κατανεμηθούν οι ανθρώπινες δραστηριότητες, καθώς και οι όροι και προϋποθέσεις της τουριστικής αναπτύξεως της νήσου, προς εναρμονισμό της και με τα λοιπά στοιχεία του χωροταξικού σχεδίου, τα οποία αποτελούν ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο».

Παρατηρούμε, συνεπώς, στη σχολιαζόμενη απόφαση πως από μόνη την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης το Δικαστήριο παράγει ειδικότερο δεσμευτικό κανόνα, ο οποίος αποτελεί, τελικά, και τη βάση της ακυρωτικής απόφασης. Είναι προφανές, εδώ, ότι η υπό συζήτηση αρχή δε λειτουργεί στη δικανική κρίση ως γνώμονας και ερμηνευτικός οδηγός, αλλά ως έχουσα αυτόνομη κανονιστική εμβέλεια, η οποία εξειδικεύεται με διάυλο τη δικαιοπλαστική ευχέρεια του ακυρωτικού δικαστή.

Επιχειρώντας να εντοπίσουμε τα θεμέλια της νομολογιακής αυτής στάσης, παρατηρούμε πως, όντως, η αρχή τη βιώσιμης ανάπτυξης έχει ένα σαφώς στενότερο περιεχόμενο σε σχέση με τις άλλες αόριστες έννοιες, που εμπεριέχουν δικαικές σταθερές. Το νορματιβιστικό της περιεχόμενο συμπυκνώνει και κατευθύνει προς την εναρμόνιση πολύ συγκεκριμένων συνταγματικών αγαθών. Κατά συνέπεια, το ερμηνευτικό εργαλείο που προσφέρει δεν μπορεί να αποτελέσει γενικό οδηγό της δικανικής κρίσης στη σύγκρουση οποιωνδήποτε δικαικών αρχών, αλλά μόνο των συγκεκριμένων. Το στενότερο αυτό κανονιστικό περιεχόμενο της έννοιας, σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων γνωρισμάτων, θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει στην αντιμετώπισή της ως αρχής, και μάλιστα

συνταγματικής περιωπής, έννοιας διακρινόμενης από αυτή του κανόνα. Πράγματι, η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης «συμβιβάζει αντιτιθέμενες αξίες, χωρίς να αποκλείει κάποια από αυτές», ενώ «τείνει να προσανατολίσει την ερμηνευτική επιλογή στα κανονιστικά επιχειρήματα, που εξειδικεύουν το περιεχόμενό της, καθώς στη διατύπωσή της δεν εξαντλείται ο ορίζοντας των πραγματικών δεδομένων, εντός του οποίου μπορούν να παραχθούν αποτελέσματα»⁴⁴. Εμφανίζεται ως ρύθμιση γενική, κατά το ότι συμπυκνώνει το φάσμα των επιμέρους δικαιολογητικών λόγων ισχύος της, και σταθμιστική, εφόσον η ερμηνεία της προϋποθέτει την αξιολόγηση και αντιπαραβολή των αντιπαρατιθέμενων συμφερόντων, όπως αυτά προσβάλλονται σε κάθε περίπτωση που εντάσσεται στο ρυθμιστικό πεδίο της.

Μια αυστηρή και δογματική, λοιπόν, ταυτοποίηση των ειδοποιών γνωρισμάτων της, όπως μόλις απαριθμήθηκαν, θα οδηγούσε στην κατάταξή της στην κατηγορία των δικαϊκών αρχών⁴⁵. Μολονότι η σχετική θεωρητική συζήτηση δεν έχει καν ξεκινήσει, είναι σημαντικό να γίνουν δύο διευκρινίσεις : Πρώτον, ότι, παρότι η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης έχει ένα περισσότερο συγκεκριμένο κανονιστικό περιεχόμενο, εντούτοις το τελευταίο είναι σχετικώς αυτόνομο, καθώς συμπυκνώνει αξίες με ρητή συνταγματική κατοχύρωση, δίχως την αναγωγή στις οποίες η επίκλησή της από το Δικαστήριο θα έμοιαζε γράμμα κενό. Δεύτερον και σημαντικότερο, η θέαση της κρίσιμης έννοιας ως συνταγματικής αρχής θα προκαλούσε τον κίνδυνο να αντιμετωπίζεται η ίδια η βιώσιμη ανάπτυξη, στις σχετικές αξιακές συγκρούσεις, ως διακυβευόμενο αγαθό και όχι ως μέτρο κρίσης των διακυβευμάτων. Η βιώσιμη ανάπτυξη, όμως, ήρθε, για

---

⁴⁴ Κ. ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗ, Η συγκεκριμένη στάθμιση..., ό.π., σελ. 508.

⁴⁵ Για τη σχέση των συνταγματικών αρχών με τους συνταγματικούς κανόνες, βλ. αντί άλλων, Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτος δικαίου..., ό.π., σελ. 263 – 264, 365 – 368, 406. Για περαιτέρω στοιχεία της διάκρισης μεταξύ αρχών και κανόνων δικαίου βλ. Κ. ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗ, ό.π., σελ. 507 επ. και τις εκεί παραπομπές.

να κατευθύνει τα κρατικά όργανα προς μια διαλεκτική σύνδεση των αντικρουόμενων συμφερόντων. Η αντιμετώπιση της ως συμμετόχου της δικαιοκίνης έντασης θα νόθευε την ουσία της. Συχνά, ωστόσο, η νομολογία, όπως θα υποστηριχθεί σε επόμενο κεφάλαιο (υπό ΙΙΙ 2), παρότι επικαλείται την αρχή, είτε δεν προβαίνει στην αναγκαία στάθμιση, θεωρώντας ότι αυτή παρέχει αυτομάτως θετική ένδειξη υπέρ της μιας από τις συγκρουόμενες αξίες (της προστασίας του περιβάλλοντος), είτε προβαίνει μεν σ' αυτήν, υποβάλλοντας, όμως, την ίδια την αρχή σε στάθμιση, ωσάν αυτή να ταυτιζόταν με ένα από τα αντιπαρατιθέμενα αγαθά. Συνεπώς, όπως θα αναδειχθεί και από τη σχετική νομολογιακή επεξεργασία, η μεθοδολογική αντιμετώπιση της αρχής βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ερμηνευτική της προσέγγιση, όπως αυτή υπονοείται από το σκεπτικό του Δικαστηρίου.

2. Η βιώσιμη ανάπτυξη ως ειδικότερη έκφανση του δημοσίου συμφέροντος

Η εμφάνιση της βιώσιμης ανάπτυξης στο δικανικό συλλογισμό αποτελεί κομβικό σημείο στην περιβαλλοντική νομολογία του ΣτΕ, καθώς ανέτρεψε τη μέχρι εκείνη τη στιγμή πάγια χρήση της έννοιας του γενικού συμφέροντος ως κριτηρίου στην επίλυση των συναφών διαφορών ⁴⁶. Πράγματι, η έννοια του γενικού συμφέροντος ως κατεξοχήν αόριστη έννοια «υπαγόμενη συστηματικά στην κατηγορία των δικαιοκίνων σταθερών»⁴⁷ λειτουργούσε συχνά ως τότε για το δικαστή ως «κανόνας

---

⁴⁶ Έτσι ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Από το καρνάγιο της Πύλου..., ό.π., σελ. 1058.

⁴⁷ Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Σχόλιο..., ό.π., σελ. 575

αναφοράς»⁴⁸, μέτρο στάθμισης εννόμων αγαθών και τελικά ως κριτήριο ερμηνείας του Συντάγματος για να επιτευχθεί η πρακτική εναρμόνιση συνταγματικών διατάξεων ⁴⁹ -όπως οι διατάξεις των άρθρων 24 και 106Σ- που καταρχήν φαίνεται να βρίσκονταν σε σχέση αντινομίας

Προσεγγίζοντας την πρώτη σχετική απόφαση, όπου το Δικαστήριο κλήθηκε να αντιμετωπίσει την εν τοις πράγμασι αντιπαράθεση της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης με την ανάγκη προστασίας των φυσικών αγαθών, την απόφαση ΣτΕ (Ολ) 811/77 ⁵⁰ για την κατασκευή μονάδας επισκευής και ναυπήγησης πλοίων στον όρμο της Πύλου, παρατηρούμε το δικαστή να καλεί τη διοίκηση να αποφασίζει «εν συνεκτιμήσει πάντων των συνθετόντων το εθνικό συμφέρον παραγόντων προκρινόμενης κατά την εκάστοτε κρίσιν της Διοικήσεως, της καλύτερον εξυπηρετούσης το γενικώτερον εθνικόν συμφέρον λύσεως». Στην κρίσιμη, συνεπώς, δικαιική ένταση, όπως, την εντοπίζει το Δικαστήριο, το γενικό συμφέρον, έννοια εκφράζουσα αρμονία, είναι εκείνο που θα συμβάλλει, ως οδηγός της δικανικής σκέψης, στην επίλυση της.

Μετά το 1993 και την εισαγωγή της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης στη νομολογία του Δικαστηρίου η παραπάνω σκέψη υιοθετείται σχεδόν αυτούσια, μόνο που ο καθοριστικός για τη λήψη της απόφασης γνώμονας που στην αρχή ονομαζόταν «δημόσιο συμφέρον», αντικαθίσταται πλέον με τον όρο «βιώσιμη ανάπτυξη». Έτσι, για παράδειγμα, στην πολύ πρόσφατη απόφαση ΣτΕ 2059/2007⁵¹ για την κατασκευή έργων και ανάπτυξη

---

⁴⁸ Μ. – Ρ. DESWARTE, L'intérêt général dans la jurisprudence du Conseil constitutionnel, RFDC 1993, σελ. 23 επ. (25).

⁴⁹ Για επιτέλεση μιας λειτουργίας τήρησης της κανονικότητας κατά την επίλυση των διαφορών μιλά η Μ. – Ρ. DESWARTE, L'intérêt général..., ό.π., σελ. 57, που επιπλέον σημειώνει ότι το δημόσιο συμφέρον δε συνδέεται πλέον μόνο με τη σκέψη του κοινού νομοθέτη, όπως στο διοικητικό δίκαιο, αλλά και με αυτή του συντακτικού νομοθέτη, ευνοώντας τη διατήρηση της συνοχής, όχι μόνο σε σχέση με τον αμφισβητούμενο νόμο, αλλά για το σύνολο της δικαιικής τάξης.

⁵⁰ ΣτΕ (Ολ) 811/77, ΤδΣ 1977, 442.

⁵¹ ΣτΕ 2059/2007, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

δραστηριοτήτων εκμετάλλευσης κοιτασμάτων βωξίτη στο νομό Φωκίδας, το Δικαστήριο ερμηνεύοντας τη διάταξη του άρθρου 24 Σ διατυπώνει την εξής σκέψη: «Κατά την λήψη, εξ άλλου, των μέτρων αυτών τα όργανα της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας οφείλουν, κατά την έννοια της ανωτέρω διατάξεως, ερμηνευομένης ενόψει και των άρθρων 106 και 22 παρ. 1 του Συντάγματος, να σταθμίζουν και άλλους παράγοντες αναγόμενους στο γενικότερο εθνικό και δημόσιο συμφέρον, όπως είναι εκείνοι που σχετίζονται με τους σκοπούς της οικονομικής αναπτύξεως, της αξιοποίησεως του εθνικού πλούτου, της ενισχύσεως της περιφερειακής αναπτύξεως και της εξασφαλίσεως εργασίας στους πολίτες, δηλαδή σκοπούς για τους οποίους λαμβάνεται πρόνοια στο Σύνταγμα και, συγκεκριμένα, στα προαναφερόμενα άρθρα 106 και 22 παρ. 1. Η επιδίωξη όμως των σκοπών αυτών και η στάθμιση των προστατευομένων αντιστοίχων εννόμων αγαθών πρέπει να συμπορεύεται προς την υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνά για την προστασία του περιβάλλοντος κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται η βιώσιμη ανάπτυξη, στην οποία απέβλεψε ο συντακτικός αλλά και ο κοινοτικός νομοθέτης.» Στη σκέψη αυτή του Δικαστηρίου παρατηρούμε πως η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης τοποθετείται στο ρόλο της δίκαιης σταθεράς με τη βοήθεια της οποίας θα σταθμιστούν οι αντιπαρατιθέμενες αξίες, ενώ παράλληλα συλλαμβάνεται ως επιδιωκόμενο «τέλος» της δικαστικής απόφασης ⁵². Το «δημόσιο συμφέρον» από την άλλη αποκαθλώνεται, παύει να αποτελεί μέτρο στάθμισης και κατευθυντήριο οδηγό της δικανικής κρίσης και συμπυκνώνοντας τις αξίες που αποτελούν τον έτερο στην προστασία του περιβάλλοντος πόλο (άρθρα 106 και 22 παρ.1 Σ) αντιπροσωπεύει τελικά έννοια που υπόκειται η ίδια σε διαδικασία στάθμισης.

---

⁵² Αντίθετη άποψη φαίνεται να υιοθετεί η Β. ΚΑΨΑΛΗ, Ο ρόλος του δημοσίου συμφέροντος..., ό.π., σελ. 17, για το ρόλο του δημοσίου συμφέροντος στο δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας των νομοθετικών περιορισμών της οικονομικής ελευθερίας.

Και παρότι η δικανική αντιμετώπιση του δημοσίου συμφέροντος ως σταθμιστέου αγαθού θεωρούμε ότι υποβιβάζει τη σημασία του στην επίλυση της συνταγματικής έντασης, η ανάδειξη της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης ως σταθεράς και τελικού στόχου της δικαστικής απόφασης συνιστά βήμα πρωτοποριακό. Τούτο, διότι με την αντιμετώπιση της βιώσιμης ανάπτυξης ως επιδιωκόμενου στόχου των κρατικών πολιτικών, το Δικαστήριο παύει να εγγυάται τη γενική και αόριστη αναζήτηση εκ μέρους της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας της «πλέον πρόσφορης λύσης για το γενικό συμφέρον»⁵³, αλλά προσδιορίζει τον προορισμό αυτής της αναζήτησης με τρόπο, πλέον, αρκούντως συγκεκριμένο.

Η δικανική ταύτιση δημοσίου συμφέροντος και βιώσιμης ανάπτυξης, που μόλις διαπιστώσαμε, δεν είναι τυχαία, αλλά συμπορεύεται με την εξομοίωση αντίστοιχων πολιτικών προταγμάτων. Εκκινώντας, αυτή τη φορά, από το έτερο μέλος της εξίσωσης, το δημόσιο συμφέρον, μπορούμε καταρχήν να υποστηρίξουμε ότι η εν λόγω έννοια, κατατασσόμενη παγίως στην κατηγορία των αόριστων νομικών εννοιών, έχει ένα εξαιρετικά ευρύ περιεχόμενο, κι ως τέτοιο, δυσχερώς προσδιορίσιμο. Αυτό που, αποφαστικά μόνο, μπορεί να ειπωθεί σχετικά με το δημόσιο συμφέρον είναι πως τούτο σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να τύχει ενός *a priori* προσδιορισμού, με την απόδοση σ' αυτό ενός περιεχομένου σταθερού και αναλλοίωτου, πέρα και πάνω από τις εκάστοτε πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες. Η έννοιά του είναι ανοιχτή στην κοινωνική δυναμική, στους εκάστοτε πολιτικούς στόχους, στις μεταβολές του δικαιικού συστήματος⁵⁴.

---

⁵³ Βλ. αναλυτικά J. CHEVALLIER, *L' intérêt général dans l' Administration française*, RISA, 1975, σελ. 325 επ.

⁵⁴ Για το γενικό συμφέρον βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Το γενικό συμφέρον...*, ό.π., σελ. 52 επ., ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, *Αόριστες και τεχνικές έννοιες...*, ό.π., σελ. 50 επ., Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΑ - ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ρήτρα του δημοσίου συμφέροντος (Εξελίξεις στον δικαστικό έλεγχο)*, σε Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου και Ευ. Κουτούπα-Ρεγκάκου, *Εμβάθυνση Δημοσίου Δικαίου*, ό.π., σελ. 3 επ., Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Δημόσιο συμφέρον και Σύνταγμα*, *ΤοΣ* 1986, σελ. 425 επ., Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος*, *ΤοΣ* 1978, σελ. 433 επ., Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, εκδ.

Το εύλογα ανακύπτων, βέβαια, ερώτημα συνοψίζεται στο ποιά θα μπορούσε να είναι σήμερα το ειδικότερο περιεχόμενο του δημοσίου συμφέροντος. Η καθηγήτρια Θεοχαροπούλου υποστηρίζει χαρακτηριστικά: «Τοιουτοτρόπως, ως δημόσιο συμφέρον θεωρείται σήμερα «το κοινωνικό συμφέρον», ήτοι ό,τι άπτεται της προστασίας των προϋποθέσεων της υπάρξεως των ατόμων και της βελτιώσεως της ποιότητας της ζωής τους, ως μελών του κοινωνικού συνόλου»⁵⁵. Ακολουθώντας αυτή την ακριβή προσέγγιση που συνδέει το δημόσιο συμφέρον με τις συνθήκες διαβίωσης του ατόμου και την ποιότητα της ζωής στη σύγχρονη κοινωνία, οδηγούμαστε στα προτάγματα της προστασία του περιβάλλοντος τον άνθρωπο χώρου, ως αναγκαίας προϋπόθεσης για μια υγιή διαβίωση και της κοινωνικής ανάπτυξης, ως απαραίτητου όρου για μια ποιοτική διαβίωση. Τα ειδικότερα αυτά προτάγματα, όμως, όπως ήδη αναλύσαμε, ενσωματώθηκαν εν τέλει στην έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης. Και πράγματι, στις σημερινές κοινωνικές συνθήκες είναι η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης που εμπεριέχει τα ερμηνευτικά και μεθοδολογικά εργαλεία γι' αυτή την παράλληλη διαφύλαξη των προϋποθέσεων ύπαρξης και εξέλιξης ατόμου και κοινωνίας.

Η ανάδειξη, συνεπώς, της βιώσιμης ανάπτυξης ως «τέλους» της δικαστικής απόφασης συμπίπτει με την αναγνώρισή της ως πολιτικής επιδίωξης, ως σύγχρονης κρατικής προτεραιότητας, ως το πλέον επίκαιρο

Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2002, σελ. 68 επ., Ι. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, Πτυχές της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος, *ΔιΔικ* 1990, σελ. 764 επ. Για την εξέλιξη και τις διακυμάνσεις που ακολούθησε η ιδεολογία του γενικού συμφέροντος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι κριτικές παρατηρήσεις του J. CHEVALLIER, *Réflexions sur l' idéologie de l' intérêt général*, in : *Variations autour de l' idéologie de l' intérêt général*, vol. 1, PUF, 1978, σελ. 11 επ. Τέλος, για την προσέγγισή της κυρίως ως πολιτικής έννοιας βλ. R. FLATHMAN, *The public interest. An essay concerning the normative discourse of politics*, Wiley, New York 1966.

⁵⁵ Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΑ - ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η ρήτρα του δημοσίου συμφέροντος..., ό.π., σελ 12.

περιεχόμενο του γενικού συμφέροντος. Και πράγματι, ο κύριος προβληματισμός του σύγχρονου κράτους, και ειδικότερα του σύγχρονου δικαικού συστήματος, είναι η εξεύρεση εκείνων των «λύσεων» που θα καταφέρουν να συγκεράσουν τις απαιτήσεις για αναπτυξιακή πρόοδο, κοινωνική δικαιοσύνη και διαφύλαξη του φυσικού κεφαλαίου ⁵⁶. Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης εμφανίζεται για να απαντήσει στο θεμελιακό αυτό προβληματισμό, υποδεικνύοντας όχι μόνο τον επιθυμητό στόχο, αλλά και τη μέθοδο επίτευξής του, που, όπως πιο κάτω θα υποστηριχθεί ⁵⁷, δεν μπορεί να είναι άλλη από την ad hoc στάθμιση των συνταγματικώς προστατευόμενων συλλογικών αγαθών, όπως αυτά εκδηλώνονται σε κάθε βιοτική αντιπαράθεση.

Ωστόσο, μπορεί μεν, όπως ήδη δείξαμε, οι δύο κρίσιμοι όροι, δημόσιο συμφέρον και βιώσιμη ανάπτυξη, να εξομοιώνονται αφενός εννοιολογικά στη σύγχρονη πολιτική ατζέντα και αφετέρου λειτουργικά στη φαρέτρα των δικανικών εργαλείων, εντούτοις εξακολουθούν να διαφέρουν, κυρίως, ως προς την ευρύτητα και το βαθμό αοριστίας τους.

Το δημόσιο συμφέρον αποτελεί μια από τις πλέον αόριστες έννοιες του δικαικού μας συστήματος. Η αναφορά της στο δικανικό συλλογισμό λειτουργεί κατά κανόνα ως παράγοντας αποτροπής του δικαστή από την πραγματοποίηση έντονου ελέγχου, αφού ο νομοθέτης και η Διοίκηση κρίνονται ως οι μόνοι αρμόδιοι να προσδιορίσουν το συμφέρον αυτό, μέσω κυρίαρχων αξιολογικών εκτιμήσεων. Συχνά, λοιπόν, μόνη η επίκληση του όρου αποτελεί τη νομιμοποιητική βάση για την αυτόματη κατάφαση υπέρ της συνταγματικότητας του υπό κρίση νόμου ή της πράξης. Αντίθετα, η βιώσιμη ανάπτυξη έχει ένα οριοθετημένο περιεχόμενο. Ο προσδιορισμός

---

⁵⁶ Για τη σχέση μεταξύ των επιμέρους προταγμάτων βλ. την ανάλυση των G. PIERATTI and G. - L. PRAT, *Droit, économie, écologie et développement durable: des relations nécessaires complémentaires mais inévitablement ambiguës*, *Revue Juridique de l' Environnement*, 2000, σελ. 424 επ.

⁵⁷ Υπό III 3.

της, δε, δεν μπορεί να στηριχθεί μόνο σε αξιολογικές εκτιμήσεις· εμπεριέχει ως έννοια και εμπειρικά στοιχεία τα οποία επίσης χρήζουν επαλήθευσης. Επιπλέον, δε χαρακτηρίζεται από τον ίδιο βαθμό ουδετερότητας⁵⁸, καθώς, δεδομένης της ειδικής στοχοθεσίας που υποδεικνύει στη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, φορτίζεται και πολιτικά. Γι' αυτό και αναφορικά με την έκταση του δικαστικού ελέγχου, η εμφάνιση της βιώσιμης ανάπτυξης στο δικανικό συλλογισμό έφερε –όπως θα υποστηριχθεί και στη συνέχεια⁵⁹ - αντίθετα αποτελέσματα, από εκείνα στα οποία οδηγούσε ως τότε η χρήση της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος.

II. ΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ, ΠΡΟΑΓΓΕΛΟΣ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΩΣ ΕΔΙΚΟΤΕΡΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ

1. Η προστασία του περιβάλλοντος αντιπαρατιθέμενη με άλλες συνταγματικές αξίες στη νομολογία του ΣτΕ

Την τελευταία εικοσαετία παρατηρούμε το άρθρο 24 Σ να βρίσκεται στο επίκεντρο ενός πλήθους συνταγματικών διαφορών. Πράγματι, η προστασία του περιβάλλοντος εμπλέκεται σε μια σειρά βιοτικών αντιπαραθέσεων, καθώς, συχνά, ως στόχος συγκρούεται με ατομικά δικαιώματα περιουσιακής φύσης (όπως, ιδίως, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, αλλά και η οικονομική ελευθερία), κοινωνικά δικαιώματα (κατά κανόνα με το δικαίωμα στην εργασία) και συνταγματικά επιβεβλημένους κρατικούς σκοπούς (όπως, κυρίως, η οικονομική ανάπτυξη

---

⁵⁸ Τα συγκεκριμένα στοιχεία διαφοροποίησης μεταξύ βιώσιμης ανάπτυξης και δημοσίου συμφέροντος εντοπίζει και ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Από το καρνάγιο της Πύλου..., ό.π., σελ. 1078.

⁵⁹ Υπό IV.

της χώρας, αλλά και η προστασία των κεφαλαίων του εξωτερικού). Τούτες οι συγκρούσεις συνιστούν ένα από τα πλέον, ίσως, κρίσιμα, σύγχρονα, επιστημονικά και πολιτικά διακυβεύματα, καθώς αγγίζουν συγχρόνως τους τομείς «της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, της αναπτυξιακής πολιτικής και του οικονομικού Συντάγματος»⁶⁰.

1.1 Η προστασία των περιουσιακών ατομικών δικαιωμάτων αντιμέτωπη με το «οικολογικό» δημόσιο συμφέρον

Από τη στιγμή της τυποποίησής της στο συνταγματικό κείμενο του 1975, η προστασία του περιβάλλοντος βρίσκεται συχνά νομολογιακά αντιμέτωπη με εκείνα τα συνταγματικά δικαιώματα, τα οποία εγγράφονται, θεσμικά και ιστορικά, στον ίδιο τον ιδεολογικό, εννοιολογικό και κανονιστικό πυρήνα του πολιτικού φιλελευθερισμού και των εγγυήσεών του· κυρίως, δηλαδή, με την προστασία της ιδιοκτησίας (άρθρο 17 Σ) και της οικονομικής και επιχειρηματικής δράσης (άρθρο 5 παρ.1 Σ)⁶¹.

Στη συντριπτική πλειονότητα των πολυάριθμων αποφάσεων, όπου το ΣτΕ κλήθηκε να επιλύσει συγκρούσεις μεταξύ της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 24 παρ.1 Σ και ατομικών δικαιωμάτων, ο δικανικός συλλογισμός δομείται κατά τρόπο χαρακτηριστικά όμοιο⁶². Η προστασία του περιβάλλοντος, αναδεικνυόμενη από το άρθρο 24 Σ ως κρατική υποχρέωση, ανάγεται σε δημόσιο συμφέρον, για την επίτευξη του οποίου είναι επιτρεπτή από τη συνταγματική τάξη η επιβολή περιορισμών στην ατομική ιδιοκτησία

---

⁶⁰ Απ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Περί (μη) σταθμίσεων στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος, www.nomosphysis.org.gr, Απρίλιος 2007, σελ. 1.

⁶¹ Έτσι και ο Υ. JEGOUZO, ό.π., σελ. 215.

⁶² Αυτή την προσέγγιση της δομής του δικανικού συλλογισμού ασπάζεται και ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Το ατομικό δικαίωμα αντιμέτωπο στο οικονομικό και το οικολογικό γενικό συμφέρον. 1953 – 2003: Η συρρίκνωση της ατομικότητας, www.nomosphysis.org.gr, Ιανουάριος 2004, σελ. 5.

(άρθρο 17 παρ. 1 Σ) και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, κυρίως δια της εκδήλωσής της ως άσκησης οικονομικής δραστηριότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ).

Πιο αναλυτικά, οι αποφάσεις αυτές στηρίχθηκαν εξαρχής, λίγο έως πολύ, στην παρακάτω συλλογιστική : «Με το άρθρο 24 Σ το περιβάλλον έχει αναχθεί σε αυτοτελώς προστατευόμενο αγαθό προκειμένου να εξασφαλιστεί στα όρια της Χώρας η οικολογική ισορροπία και η διαφύλαξη των φυσικών πόρων προς χάρη και των επόμενων γενεών». Εξάλλου, «ο συντακτικός νομοθέτης δεν αρκέστηκε στην πρόβλεψη δυνατότητας να θεσπίζονται μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος, αλλά επέβαλε στα όργανα του Κράτους που έχουν σχετική αρμοδιότητα να προβαίνουν σε θετικές ενέργειες για τη διαφύλαξη του προστατευόμενου αγαθού και, ειδικότερα να λαμβάνουν τα απαιτούμενα νομοθετικά και διοικητικά, προληπτικά και κατασταλτικά, μέτρα παρεμβαίνοντας στον αναγκαίο βαθμό και στην οικονομική ή άλλη ατομική ή συλλογική δραστηριότητα».

Σε ό,τι αφορά το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, η πλειονότητα των περιορισμών του βρήκε και εξακολουθεί να βρίσκει τη συνταγματική της θεμελίωση στην προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος κατά το άρθρο 24 του Συντάγματος⁶³. Στις ενδεικτικές περιπτώσεις συγκαταλέγονται οι υποθέσεις, που αφορούν στην ελεύθερη πρόσβαση στις ακτές. Με την απόφαση ΣτΕ (Ολ) 3521/1992 ⁶⁴, για παράδειγμα, το

---

⁶³ Για τους περιορισμούς της ιδιοκτησίας ενόψει της περιβαλλοντικής προστασίας βλ. Γ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, Κανονιστική παρέμβαση στην ιδιοκτησία και προστασία του φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος, Τόμος τιμητικός του ΣτΕ - 75 χρόνια, σελ. 1025 επ., Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Η προστασία του περιβάλλοντος, το πρόβλημα των περιορισμών της ιδιοκτησίας και η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, ΝκΦ 1998, σελ. 51 επ., Κ. ΧΟΡΟΜΙΔΗ, Η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας, ΝοΒ 1982, σελ. 183 επ. αλλά και πιο γενικά βλ. Α. ΓΕΡΟΝΤΑ, Δημόσιο οικονομικό δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 414 επ., Γ. ΔΡΟΣΟΥ, Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση, Προστασία της ιδιοκτησίας και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1997, Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Τα συνταγματικά όρια της ιδιοκτησίας: δοκίμιον συστηματικής θεωρήσεως, Αθήνα 1972, Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 1046 επ.

⁶⁴ ΣτΕ (Ολ) 3521/1992, ΝοΒ 1993, 792.

Δικαστήριο έκρινε σύμφωνα με το Σύνταγμα το άρθρο 23 του ν. 1337/1983 με το οποίο απαγορεύθηκε στους ιδιοκτήτες ακινήτων που βρίσκονται εκτός σχεδίου πόλεων ή οικισμών και σε ζώνη πλάτους 500 μέτρων από την ακτή να περιφράζουν τις ιδιοκτησίες τους. Επιπλέον, αναγνωρίσθηκε ως συνταγματική η αρμοδιότητα που παρεχόταν στις πολεοδομικές αρχές να κατεδαφίζουν υπάρχουσες περιφράξεις που παρεμπόδιζαν την πρόσβαση στην ακτή ή έβλαπταν την ανάπτυξη και μετακίνηση ειδών της χλωρίδας και πανίδας.

Το Δικαστήριο αιτιολόγησε την κρίση του υποστηρίζοντας ότι με την υπό κρίση διάταξη νόμου επιτυχανόταν ο επιθυμητός συγκερασμός μεταξύ κοινωνικού δικαιώματος στην προστασία του περιβάλλοντος και ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Περαιτέρω, αναγνώρισε τη δυνατότητα πρόσβασης κάθε ατόμου στον αιγιαλό ως απόλαυση πράγματος κοινής χρήσης, προστατευόμενη επιπλέον από το άρθρο 57 Α.Κ. Το ΣτΕ, συνεπώς, δε δέχτηκε ότι με τις κρίσιμες διατάξεις προσβάλλεται ο πυρήνας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, καθώς αρνήθηκε ότι με τις σχετικές προβλέψεις καταργείται η εξουσία της χρήσης γης.

Στην ίδια απόφαση, ωστόσο, υποστηρίχθηκε από ισχυρή μειοψηφία ότι με τις εν λόγω διατάξεις του νόμου παραβιάζεται το συνταγματικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας, καθώς ο φορέας του στερείται της δυνατότητας να είναι ο αποκλειστικός χρήστης του περιεχόμενου της κατοικίας του χώρου, μετατρέποντας στην ουσία το τμήμα αυτό της ιδιοκτησίας του σε κοινόχρηστο χώρο⁶⁵. Επιπλέον, υποστηρίχθηκε ότι τα μέτρα αυτά παραβιάζουν και την αρχή της αναλογικότητας, καθώς ιδρύουν περιορισμούς εντονότερους από τους αναγκαίους για τον επιδιωκόμενο

---

⁶⁵ Βλ. εδώ και Α. ΤΑΧΟΥ, «Κοινόχρηστα πράγματα», «κοινόχρηστοι χώροι» και «ρεύματα», κατά τον Αστικό Κώδικα και την Πολεοδομική Νομοθεσία, *ΔιΔικ* 2007, σελ. 1369 επ.

σκοπό, που εν προκειμένω συνοψίζεται στη διασφάλιση της πρόσβασης στη θάλασσα⁶⁶.

Όσον αφορά και πάλι στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, μια πρόσφατη απόφαση, που αποτυπώνει χαρακτηριστικά τον τρόπο, με τον οποίο το δικαίωμα του ιδιώτη υποχωρεί μπροστά στην ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, είναι η απόφαση 2601/2005⁶⁷. Στην απόφαση αυτή του ΣτΕ ανώνυμη εταιρία – ιδιοκτήτρια έκτασης στην επίμαχη περιοχή- στράφηκε κατά των υπουργών ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., Ανάπτυξης, Γεωργίας, Οικονομικών, Εμπορικής Ναυτιλίας και Δημόσιας Τάξης και του παρεμβαίνοντος Οργανισμού Εθνικού Θαλασσίου Πάρκου Ζακύνθου και ζήτησε να ακυρωθεί το π.δ., που χαρακτήρισε ως Εθνικό Πάρκο τη θαλάσσια έκταση του κόλπου του Λαγανά και των νήσων Στροφάδων και χερσαία έκταση του δήμου Ζακυνθίων και του δήμου Λαγανά, ενώ χαρακτήρισε ως περιφερειακή ζώνη του ανωτέρω πάρκου χερσαία έκταση του δήμου Ζακυνθίων και του δήμου Λαγανά. Με το ίδιο διάταγμα καθορίστηκαν, πλην άλλων: α) τμήματα των προαναφερομένων χερσαίων περιοχών ως περιοχές προστασίας της φύσης και προστατευόμενο τοπίο και τμήματα της προαναφερομένης περιφερειακής ζώνης ως περιοχές ελεγχόμενου τουρισμού και β) οι επιτρεπόμενες μέσα σε αυτά χρήσεις και δραστηριότητες καθώς και οι όροι και περιορισμοί δόμησης. Με το προσβαλλόμενο π.δ. θεσπίστηκαν για τέταρτη φορά ρυθμίσεις για την προστασία του κόλπου του Λαγανά, αλλά για πρώτη φορά με το χαρακτηρισμό του ως πάρκου και με πρόβλεψη για παράλληλη ανάπτυξη δραστηριοτήτων, που εναρμονίζονται με την προστασία της φύσης και του τοπίου στην ευρύτερη περιοχή αυτού.

---

⁶⁶ Για την ίδια απόφαση βλ. και το σχολιασμό της ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Η προστασία της φύσης..., ό.π., σελ.1215

⁶⁷ ΣτΕ 2601/2005, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

Το ΣτΕ, βασιζόμενο στις διατάξεις του άρθρου 24 και 17 Σ, της σύμβασης της Βέρνης και του ν. 1650/1986, απέρριψε την αίτηση. Στην έκτη σκέψη το Δικαστήριο αξιολόγησε την προστασία του περιβάλλοντος σε σχέση με την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας. Συγκεκριμένα, ερμηνεύοντας το άρθρο 17 Σ ενόψει και του άρθρου 24 Σ ανέφερε ότι «τα εμπράγματα δικαιώματα προστατεύονται επί ακινήτου, όπως η κυριότητα, στο πλαίσιο του προορισμού του ακινήτου, που περιλαμβάνει το φάσμα των επιτρεπτών χρήσεών του, οι οποίες καθορίζονται κυριαρχικώς είτε απ' ευθείας από συνταγματικές διατάξεις είτε από το νομοθέτη ή, κατ' εξουσιοδότησή του, από τη Διοίκηση σε συμφωνία με το Σύνταγμα. Προκειμένου δε να επιτευχθεί ο συνταγματικός στόχος της διαφυλάξεως του φυσικού περιβάλλοντος, επιτρέπεται η λήψη μέτρων συνισταμένων τόσο στη μεταβολή του προορισμού των ακινήτων όσο και στον περιορισμό του φάσματος των δυνατών χρήσεών τους ή την ένταση της εκμεταλλεύσεως αυτών. Τα μέτρα αυτά πρέπει να θεσπίζονται με σεβασμό προς τη συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, δηλαδή να είναι πρόσφορα για την επίτευξη του ανωτέρω στόχου και να μην υπερβαίνουν το αναγκαίο προς τούτο μέτρο, πλην δεν απαγορεύεται να έχουν ως αποτέλεσμα την ουσιώδη στέρηση της χρήσεως ακινήτου κατά τον προορισμό του».

Στη συνέχεια το Δικαστήριο επικαλέστηκε στοιχεία των περιβαλλοντικών μελετών, που θεμελιώναν την ανάγκη προστασίας της ευρύτερης περιοχής του επίμαχου κόλπου, και κατέληξε: «Υπό τα δεδομένα αυτά, οι ανωτέρω ρυθμίσεις, οι οποίες, κατά την ουσιαστική εκτίμηση της Διοικήσεως, η ορθότητα της οποίας δεν υπόκειται στον ακυρωτικό δικαστικό έλεγχο, είναι αναγκαίες για την ικανοποίηση των προαναφερομένων δημοσίου συμφέροντος σκοπών, δεν παραβιάζουν την αρχή της αναλογικότητας, είναι δε απορριπτέος ο λόγος ακυρώσεως, με τον οποίο η αιτούσα προβάλλει το αντίθετο, ισχυριζόμενη ότι ο καθορισμός τόσο ευρείας περιφερειακής ζώνης είναι υπέρμετρος και αδικαιολόγητος, χωρίς, μάλιστα,

να γίνηται επίκληση συγκεκριμένων στοιχείων ως προς το “υπέρμετρο” και “αδικαιολόγητο”».

Σε ό,τι αφορά, πάλι, το άρθρο 5 Σ και την προσωπική ελευθερία, χαρακτηριστική είναι η απόφαση ΣτΕ 1821/1995⁶⁸. Το Δικαστήριο εν προκειμένω έκρινε ως σύμφωνο με το Σύνταγμα προεδρικό διάταγμα με το οποίο απαγορεύθηκε σε ιδιοκτήτες η άσκηση τουριστικής ή άλλης εμπορικής επιχείρησης εντός των ακινήτων τους που βρίσκονταν σε περιοχή του νομού Ζακύνθου, ορισθείσα ως Ζ.Ο.Ε. Το ΣτΕ αξιολόγησε την προστασία του περιβάλλοντος σε σχέση με την προστασία της προσωπικής ελευθερίας (άρθρο 5 Σ), στην έννοια της οποίας περιλαμβάνεται και η επαγγελματική ελευθερία. Υποστηρίχθηκε, λοιπόν, ότι είναι δυνατό να θεσπίζονται, από το νομοθέτη και την κανονιστικώς δρώσα Διοίκηση, περιορισμοί στην εν λόγω ελευθερία, περιορισμοί που μπορούν να φθάνουν και μέχρι την πλήρη απαγόρευση της άσκησης ορισμένης δραστηριότητας, εφόσον ιδρύονται κατά τρόπο γενικό και αντικειμενικό, δικαιολογούνται, δε, από λόγους δημοσίου συμφέροντος. Ως τέτοιος λόγος, που δικαιολογούσε την επιβολή περιορισμών στη χρήση ιδιόκτητης γης, αποτιμήθηκε η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και ειδικότερα της θαλάσσιας χελώνας *caretta caretta*⁶⁹.

Μ’ αυτούς τους σχεδόν όμοιους -λιγότερο ή περισσότερο λεπτομερείς- δικανικούς συλλογισμούς, η νομολογία προέβη σε μια νομική κατασκευή, η οποία ουδέποτε φάνηκε να αμφισβητείται. Αυτή η κατασκευή επιτυχώς χαρακτηρίστηκε ως «οικολογικό δημόσιο συμφέρον»⁷⁰. Παρότι γίνεται λόγος για κατασκευή, εντούτοις καθόλου δεν

---

⁶⁸ ΣτΕ 1821/1995, *ΤοΣ* 1996, 263.

⁶⁹ Βλ. και το συναφή σχολιασμό στην ίδια απόφαση της ΑΓΓ. ΚΑΛΛΙΑ - ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για την κοινοτική πολιτική βιώσιμης ανάπτυξης και προστασίας του περιβάλλοντος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σελ. 142-143.

⁷⁰ Ο χαρακτηρισμός από τον Γ. ΔΕΛΛΗ, Το ατομικό δικαίωμα..., ό.π., σελ. 5.

υπονοείται στον όρο αυτό κάποια αυθαιρεσία του δικαστή. Αναμφισβήτητο θεμέλιο υπήρξε το περιεχόμενο και η διατύπωση της διάταξης του άρθρου 24 παρ.1 Σ. Η δικαιολογητική διαδρομή της κατασκευής είναι εξαιρετικά απλή: η καθιέρωση της προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος ως συνταγματικής υποχρέωσης του Κράτους στο άρθρο 24 παρ. 1 Σ, είναι αυτή που οδήγησε το δικαστή να την αναγνώσει ως «σύγχρονη δημόσια αποστολή», που συνιστά θεμιτό λόγο περιορισμού των, οικονομικού χαρακτήρα, ατομικών δικαιωμάτων. Στη στάση αυτή της νομολογίας οι εξής παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν:

A) Στο δικανικό συλλογισμό επικρατεί μια λογική κανόνα – εξαίρεσης.

Ο κανόνας είναι το ατομικό ιδιοκτησιακό δικαίωμα, που μπορεί να περιοριστεί μόνο κατ' εξαίρεση, νομιμοποιητικός δε των περιορισμών λόγος οφείλει να είναι η προάσπιση αγαθού, που ανάγεται σε δημόσιο συμφέρον⁷¹, όπως εν προκειμένω η προστασία του περιβάλλοντος. Αυτή η αρχιτεκτονική του δικανικού συλλογισμού αποδίδει τον κλασσικό τρόπο με τον οποίο η νομολογία αντιμετωπίζει τις συγκρούσεις μεταξύ ατομικών δικαιωμάτων και συνταγματικά προβλεπόμενων κρατικών σκοπών⁷². Αντιστοιχεί, δε, στο «φιλελεύθερο, ατομοκεντρικό δικαιοκρατικό πρότυπο, που αντιλαμβάνεται κάθε παρέμβαση του κράτους στην κοινωνία ως εξορισμού εχθρική ή απειλητική και, άρα, περιοριστική για τις ατομικές και συλλογικές ελευθερίες και έτσι εξαρτά τη συνταγματικότητα των προσβολών που επέρχονται κυρίως από το είδος και την έκταση της προσβολής. Εξοπλίζει, μάλιστα, και με ένα τεκμήριο συνταγματικότητας

---

⁷¹ Για την επανασύνδεση της φιλελεύθερης σύλληψης με το δημόσιο συμφέρον βλ. F. RANGEON, L' idéologie de l' intérêt general, Economica, Paris 1986, σελ. 180 επ.

⁷² Η ίδια λογική κυριαρχεί στο δικανικό συλλογισμό σε σχετικές διαφορές ακόμη και μετά την αναθεώρηση του 2001, οπότε η προστασία το περιβάλλοντος κατοχυρώθηκε ρητά και ως ατομικό δικαίωμα στο άρθρο 24 παρ.1 Σ. Η περίπτωση της απόφασης ΣτΕ 2601/2005, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ, που αναλύθηκε πιο πάνω, αποδεικνύει του λόγου το αληθές.

κάθε προσβολή, που δικαιολογείται από λόγους γενικότερου δημοσίου συμφέροντος, των οποίων, πάντως, τη βασιμότητα και σοβαρότητα ο δικαστής αρνείται να ελέγξει»⁷³. Αυτή η θέαση των αντιπαραθέσεων, «εγκλωβισμένη στη λογική των περιορισμών και των εξαιρέσεων»⁷⁴, προκρίνει εν τέλει εξαρχής –κι ας δίνεται από τα αποτελέσματα των αποφάσεων η αντίθετη εντύπωση– την «ιδιωτικότητα» απέναντι στην πολιτική κοινωνία, κι αυτή η πρόκριση μόνο κατ' εξαίρεση μπορεί να θιγεί⁷⁵. Η πρόσληψη, όμως, των ατομικών δικαιωμάτων ως πλέγματος περιορισμών και ορίων στην «αυθαίρετη» άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας και η επίλυση των σχετικών συγκρούσεων μέσω μιας αφηρημένης και αμετάβλητης αξιακής ιεράρχησης «δεν εκφράζει την πολύπλοκη ιστορική πορεία της ιδέας του κράτους δικαίου»⁷⁶. Περαιτέρω δε υποβιβάζει τη συνεκτικότητα του συνταγματικού κειμένου, ενώ αφήνει ευρύτατα περιθώρια αυθαιρεσίας στη πολιτική εξουσία, η οποία θα μπορούσε, ονοματίζοντας οποιοδήποτε συμφέρον ως «δημόσιο», να προβαίνει σε αυτόματες προκρίσεις.

Η ουσιαστική έννοια του κράτους δικαίου, όμως, εισήγαγε μια νέα θεώρηση στις σχέσεις κράτους-πολίτη, η οποία αποτέλεσε ρήγμα με το παρελθόν. Οι συγκρούσεις συμφερόντων και οι αντιπαραθέσεις αξιών που αντιμετωπίζονται ως καταρχήν ισάξιες είναι αναμενόμενες και αποδεκτές σε μια πλουραλιστική δημοκρατία. Οι παρεμβάσεις δε του κράτους στις έννομες σχέσεις δεν κρίνονται ως εξ ορισμού απειλητικές, αλλά εξετάζονται ως προς την αναγκαιότητα και το θεμιτό τις επιβολής τους,

---

⁷³ Α.ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτος δικαίου..., ό.π., σελ. 186

⁷⁴ Α.ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Η πολυσήμαντη επιστροφή του κράτους δικαίου, σε: Κ. Σταμάτη (επιμ.), Όψεις του Κράτους Δικαίου, Ιστορικές αναδρομές στην ελληνική θεωρία και σύγχρονες αναζητήσεις, εκδ.Σάκκουλα, 1990, σελ.29 επ. (64).

⁷⁵ Για μια πληρέστερη ανάλυση αυτής της σκέψης σε σχέση με το γενικό συμφέρον βλ. J. CHEVALLIER, L' intérêt general...,ό.π., σελ. 325 επ.

⁷⁶ Α.ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Η πολυσήμαντη επιστροφή..., αυτόθι.

ελέγχονται ως προς τη συνταγματικότητά τους. Ο έλεγχος αυτός στοχεύει στην, κατά το δυνατό, εναρμόνιση των αντιπαρατιθέμενων συνταγματικά κατοχυρωμένων αγαθών ή σκοπών, αλλά και σε οριακές περιπτώσεις στην πρόκριση ενός εξ' αυτών, διαμέσου, όμως, πάντα τυποποιημένων διαδικασιών και κανόνων ⁷⁷. Μια τέτοια διαδικασία είναι η στάθμιση των αντιπαρατιθέμενων αξιών και ένας τέτοιος κανόνας, δικαιική σταθερά, που θα μπορούσε να καθοδηγήσει την πορεία προς την εναρμόνιση ή την πρόκριση, είναι η βιώσιμη ανάπτυξη.

Το ανώτατο διοικητικό Δικαστήριο, όμως, στις σχετικές συγκρούσεις μεταξύ ατομικών δικαιωμάτων και προστασίας του περιβάλλοντος, αποφεύγει σταθερά την εφαρμογή της σταθμιστικής διαδικασίας, το δε δημόσιο συμφέρον εργαλειοποιείται ως έννοια για την αυτόματη πρόκριση επιλογών, που μοιάζουν –ή και είναι– πολιτικά ορθές.

Β) Η σύγκρουση «οικολογικού» δημοσίου συμφέροντος και ατομικού δικαιώματος δεν μπορεί να έχει εκ των προτέρων καθορισμένο αποτέλεσμα υπέρ του πρώτου.

Δεδομένου δε ότι η εισαγωγή της έννοιας του γενικού συμφέροντος στην κρίση περί συνταγματικότητας είχε ως συνέπεια ο έλεγχος μιας κρατικής πράξης να περιλαμβάνει πλέον και το σκοπό που επιδιώκει να εξυπηρετήσει, αλλά και την αντιπαραθέση αξιών που κρύπτονται πίσω από την κρινόμενη βιοτική διαφορά ⁷⁸, η αντίθετη στην παραπάνω άποψη θέση θα ισοδυναμούσε με την αποδοχή μιας εκ των προτέρων δεδομένης και αναλλοίωτης ιεραρχικής δομής των συνταγματικών αξιών.

Μια τέτοια στάση ασπαζόταν ρητά η νομολογία για το περιβαλλοντικό κεκτημένο, η οποία εμπλούτισε μεν το ρυθμιστικό και

---

⁷⁷ Έτσι ο Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Κράτος Δικαίου..., ό.π., σελ. 183 επ, όπου και παρουσιάζεται η τεχνική της στάθμισης των διακυβευόμενων αγαθών ιστάμενη στο μεταίχμιο τυπικής και ουσιαστικής δικαιοσύνης.

⁷⁸ Βλ. την ανάλυση του Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, αυτόθι, για την ουσιώδη διαφοροποίηση που συνεπάγεται η ουσιαστική θεώρηση των δικαιοκρατικών εγγυήσεων στο νομικό συλλογισμό που αναπτύσσεται κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας.

εννοιολογικό περιεχόμενο του άρθρου 24 Σ, περιόρισε, όμως, τα περιθώρια άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων οικονομικού χαρακτήρα με δογματικής υφής παραδοχές περί «φυσικής» προτεραιότητας του πρώτου έναντι των δεύτερων ⁷⁹. Πιο αναλυτικά, με τις σχετικές αποφάσεις ⁸⁰, το Συμβούλιο της Επικρατείας προχώρησε σε αξιολογικές εκτιμήσεις σχετικά με τον τρόπο παρέμβασης των κρατικών οργάνων στον τομέα της περιβαλλοντικής προστασίας «επιβάλλοντας» στην πολιτική εξουσία να δρα κατά τρόπο που θα οδηγεί σε διαρκή βελτίωση του περιβαλλοντικού καθεστώτος ή, τουλάχιστον, θα διατηρεί «το υπάρχον status quo» ⁸¹ και απαγορεύοντας πάντως απόλυτα και σε κάθε περίπτωση την υποβάθμισή του ⁸². Τούτη δε η αξίωση απέρρεε από μια πρόσληψη των διατάξεων του άρθρου 24 του Συντάγματος, ως από τη φύση τους κατισχυουσών των διατάξεων του άρθρου 17 Σ ⁸³.

Η παραπάνω, όμως, πρόσληψη της σχέσης μεταξύ των συνταγματικών διατάξεων, η οποία μεταφέρεται σε – ή ενδεχομένως ξεκινά από – το επίπεδο των αξιών, που αυτές κατοχυρώνουν, δε συμβαδίζει με τον πλουραλιστικό χαρακτήρα της σύγχρονης δημοκρατίας. Οποιαδήποτε απόπειρα δόμησης μιας αμετάβλητης ιεραρχίας μεταξύ των συνταγματικών διατάξεων, οδηγεί αυτόματα και στην κατασκευή μιας αναλλοίωτης δομής αξιών, με συνακόλουθο τον κίνδυνο επιβολής μιας εξ

---

⁷⁹ Σχετικά με το περιβαλλοντικό κεκτημένο βλ. Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗ, Η σταθεροποιητική λειτουργία των κοινωνικών δικαιωμάτων. Το παράδειγμα του κοινωνικού κεκτημένου, *ΤοΣ* 1999, σελ. 199 επ., όπου και αναλύεται η ΣτΕ (Ολ) 10/1988, γενέθλιος της κρίσιμης έννοιας. Για ανάλυση της σχετικής νομολογίας βλ. ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Εγχειρίδιο δικαίου περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 132 επ. Για αρχή που συνδέεται με την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης κάνει λόγω η ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 61.

⁸⁰ ΣτΕ (Ολ) 10/1988, *Αρμ* 1988, 268 και ΣτΕ 106/1991, *Αρμ* 1991, 82.

⁸¹ ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ – ΡΕΓΚΑΚΟΥ, *αυτόθι*.

⁸² Έτσι ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Το ατομικό δικαίωμα..., ό.π., σελ. 7- 8, όπου φαίνεται να αντιμετωπίζει τη νομολογία για το περιβαλλοντικό κεκτημένο ως μια από τις «πράσινες επιθέσεις κατά του ατομικού δικαιώματος».

⁸³ ΣτΕ 1239/1982, *ΝοΒ* 1983, 113.

αυτών στις άλλες και, συνεπώς, την επικράτηση μιας ορθά χαρακτηριζόμενης «τυραννίας των αξιών»⁸⁴. Στους κόλπους του δημοκρατικού συστήματος, όμως, λαμβάνουν καθημερινά χώρα συγκρούσεις αντίθετων ιδεολογιών, αντιπαραθέσεις πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων, ανταγωνισμοί διαφορετικών συμφερόντων. Αυτές οι αξιακές βιοτικές αντιπαραθέσεις είναι, εξάλλου, η πηγή από όπου αναδύονται και οι «συνταγματικές συγκρούσεις». Αλλά και αναφορικά με το κράτος δικαίου, επιχειρηματολογούμε ότι ο εμπλουτισμός της έννοιας του με αξιολογικά στοιχεία, κατέστησε το περιεχόμενό της ανοιχτό στην κοινωνική δυναμική. Η πολλαπλότητα και η παρεπόμενη σύγκρουση των αξιών αποτελούν, συνεπώς, ζωτικό κομμάτι του σύγχρονου πολιτικού και δικαιοκτικού συστήματος, με το διακύβευμα να μεταφέρεται στο επίπεδο της ορθολογικής εναρμόνισης αυτών · διακύβευμα που καλείται να αντιμετωπίσει καταρχήν η πολιτική εξουσία, με τις επιλογές της να αποτελούν, δευτερευόντως, αντικείμενο δικαστικού ελέγχου.

Η θέση, λοιπόν, στην οποία και πάλι οδηγούμαστε, είναι εκείνη της πρόκρισης μιας σταθμιστικής λογικής στο δικανικό συλλογισμό, μιας λογικής που εκκινεί από τη θέση σε ίση τυπικά μοίρα εννόμων αγαθών και αξιών, απορρίπτει τις προκαταβολικές αξιολογήσεις και απαιτεί την καλλιέργεια «φρόνησης»⁸⁵ από τον εφαρμοστή του δικαίου.

Γ) Κατά την πάγια διατύπωση του ΣτΕ : «*οι περιορισμοί των δικαιωμάτων που επιβάλλονται χάριν της προστασίας του περιβάλλοντος είναι θεμιτοί, μόνο εφόσον, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας, δεν θίγουν τον πυρήνα τους*».

---

⁸⁴ Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτος δικαίου..., ό.π., σελ. 444. Για την «κυριαρχία των αξιών» του Συντάγματος και την ιεράρχηση των κανόνων του βλ. Α. RUGGERI, Θεωρία των πηγών του δικαίου και σταθμίσεις μεταξύ των συνταγματικών αξιών, *ΤοΣ* 2003, σελ. 977 επ., ιδίως 980 επ.

⁸⁵ Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *αυτόθι*.

Ως προς το τελευταίο αυτό σημείο, ωστόσο, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου το Δικαστήριο παρέβη τον κανόνα που έθεσε. Η περίπτωση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας είναι και πάλι η πλέον χαρακτηριστική. Δεν είναι τυχαίο ότι στη μεγάλη πλειονότητα των, βαρύτερων τις πιο πολλές φορές, εκπτώσεών του για λόγους προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος, θεωρήθηκε ότι δεν άγει σε προσβολή του πυρήνα του εν λόγω δικαιώματος, οπότε και συνιστά θεμιτό περιορισμό του τελευταίου χάριν του δημοσίου συμφέροντος. Το ζήτημα, ωστόσο, δεν είναι αριθμητικό. Η κριτική στις σχετικές αποφάσεις εντοπίζεται κυρίως στην απαξίωση εκ μέρους του Δικαστηρίου του συνταγματικά κατοχυρωμένου θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτριώσης. Αποφεύγοντας να ερευνήσει το κύρος των επιβαλλόμενων στην ιδιοκτησία περιορισμών με κριτήριο και την πρόβλεψη ειδικής αποζημίωσης των ιδιοκτητών, το Δικαστήριο συχνά αρκείται στο «επισφαλές» κριτήριο της αναγνώρισης της προστασίας του περιβάλλοντος ως λόγου δημοσίου συμφέροντος που καθιστά συνταγματικά επιτρεπτές τις σχετικές προσβολές. Αυτή η τακτική, στην ουσία, στηρίζεται σε μια διπλή διασταλτική ερμηνεία: διασταλτική ερμηνεία τόσο των διατάξεων των σχετικών με την προστασία του περιβάλλοντος (άρθρο 24 Σ), όσο και της επιφύλαξης υπέρ του δημοσίου συμφέροντος που διατυπώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 17 Σ. Ακολουθώντας αυτή την πορεία το Δικαστήριο καταλήγει τις περισσότερες φορές να αναγνωρίζει ως σύμφωνες με το Σύνταγμα τις συνθήκες περιορισμού των περιουσιακών δικαιωμάτων των ιδιοκτητών, που διαμορφώνονται στην πράξη, εκείνες, δηλαδή, τις πραγματικές καταστάσεις που δεν είναι παρά το αποτέλεσμα μιας τέτοιας εφαρμογής των κρίσιμων διατάξεων ⁸⁶.

---

⁸⁶ Έτσι ο Γ. ΔΡΟΣΟΣ, Συνταγματικοί περιορισμοί ..., ό.π., σελ. 198.

Οι πλέον γνωστές και σημαντικές ως προς τις πρακτικές συνέπειές τους εφαρμογές της νομολογιακής αυτής τάσης είναι οι αποφάσεις, με τις οποίες επικυρώνεται η θέσπιση, για την προστασία περιβαλλοντικών αγαθών, σχεδόν απόλυτων περιορισμών δόμησης και εκμετάλλευσης ακινήτων, που βρίσκονται σε εκτός σχεδίου περιοχές, οι οποίες, εξάλλου, κατά την πάγια φρασεολογία του Δικαστηρίου, «έχουν, από τη φύση τους, ως προορισμό την αγροτική, κτηνοτροφική ή άλλης μορφής σχετική εκμετάλλευση και όχι την αστική (οικοδομική)»⁸⁷. Ενδεικτική της προσήλωσης του Δικαστηρίου στην παραπάνω συλλογιστική είναι η πρόσφατη απόφαση ΣτΕ 3606/2007⁸⁸, με την οποία κρίθηκε ότι δεν αντίκεινται στα άρθρα 17 παρ. 1 και 24 παρ. 6 Σ διατάξεις π.δ., που απαγόρευσε απόλυτα τη δόμηση σε ακίνητα, τα οποία βρίσκονται σε εκτός σχεδίου περιοχές νησιού, χωρίς μάλιστα την πρόβλεψη αποζημίωσης για του ιδιοκτήτες. Το Δικαστήριο κατέληξε: «Οι τιθέμενοι, όμως με τις παρατεθείσες διατάξεις, με αντικειμενικά κριτήρια, περιορισμοί στην ιδιοκτησία των αιτουσών είναι κατ' αρχή θεμιτοί, διότι αφενός υπαγορεύονται από σκοπό δημοσίου συμφέροντος και, συγκεκριμένα, αποσκοπούν στην προστασία της επίμαχης ευαίσθητης περιοχής και αφετέρου αφορούν εκτός σχεδίου περιοχή, που δεν προορίζεται για δόμηση. Ως εκ τούτου, με τα δεδομένα της κρινόμενης υπόθεσης, εφόσον οι περιορισμοί αυτοί θεσπίζονται με αντικειμενικά κριτήρια χάριν της προστασίας του δημοσίου συμφέροντος, τεκμηριώνονται από τα στοιχεία του φακέλου και δεν εξαφανίζουν ούτε καθιστούν την ιδιοκτησία αδρανή σε σχέση με τον προορισμό της, αφού συνίσταται μόνον σε απαγόρευση δόμησης, δεν προσκρούουν στο άρθρο 17 του Συντάγματος (βλ. ΣτΕ 2605/2005)».

---

⁸⁷ ΣτΕ (Ολ) 695/1986, Αρμ 1986, 1105, ΣτΕ 1169/1994, ΤοΣ 1995, 734, ΣτΕ 1821/1995, ΤοΣ 1996, 263, ΣτΕ 3067/2001, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

⁸⁸ ΣτΕ 3606/2007, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

Αλλά και η εμφάνιση της βιώσιμης ανάπτυξης κατέστησε το εύρος προστασίας των περιουσιακής φύσης δικαιωμάτων περισσότερο επιρρεπές σε περιορισμούς. Τούτο, κυρίως, συνέβη διαμέσου της ειδικότερης αρχής της πρόληψης, οπότε πλέον η διακινδύνευση -και όχι η βλάβη- των περιβαλλοντικών αγαθών αντιμετωπίζεται στο δικανικό συλλογισμό ως το οριακό σημείο ανάπτυξης της κανονιστικής εμβέλειας των εν λόγω ατομικών δικαιωμάτων⁸⁹. Μπροστά, δηλαδή, στο ενδεχόμενο μιας μη ανεκτής υποβάθμισης για το φυσικό κεφάλαιο, θεωρείται παγίως θεμιτή η λήψη αντισταθμιστικών μέτρων σε βάρος επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Ως πλέον ενδεικτικό δείγμα της τοποθέτησης αυτής αναφέρουμε την πρόσφατη απόφαση για τα μεταλλεία της TVX στη Χαλκιδική⁹⁰.

Συμπερασματικά, η αυξημένη προστασία του φυσικού περιβάλλοντος είναι ασφαλώς τιμητική για το νομικό μας πολιτισμό, ευπρόσδεκτη και οπωσδήποτε βρίσκει σταθερά ερείσματα στο συνταγματικό κείμενο. Εξίσου, όμως, συνταγματικά επιβαλλόμενη, αλλά και εφικτή, είναι η εναρμόνιση του συνταγματικού αιτήματος για περιβαλλοντική προστασία και των εγγυήσεων των ατομικών δικαιωμάτων περιουσιακού χαρακτήρα και η επιδίωξη επίτευξης μιας μεταξύ τους ισόρροπης σχέσης⁹¹. Τούτη δε η εναρμόνιση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο επίδειξης ενός «περιβαλλοντικού πατριωτισμού», όπου το Δικαστήριο υπερβαίνει μεθοδολογικές αρχές και πάγιους νομικούς κανόνες.

---

⁸⁹ Για τις αρχές της πρόληψης και της προφύλαξης, βλ. ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΙΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 46 επ. Για μια πληρέστατη ανάλυση της αρχής της προφύλαξης βλ. Γ. ΜΠΑΛΙΑ, Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές, κοινοτικό και συγκριτικό δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2005.

⁹⁰ ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ΝοΒ 2002, 1972.

⁹¹ Έτσι ο Γ. ΔΡΟΣΟΣ, ό. π., σελ. 200, όπου διατυπώνεται και η χαρακτηριστική ερώτηση: «Το περιβάλλον είναι αξία: ποιός πληρώνει την τιμή της;»

Η πρόκριση μιας επιλογής υποχώρησης του δικαιώματος του ιδιώτη μπροστά στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος πρέπει να είναι το αποτέλεσμα μια επίπονης διαδικασίας ad hoc στάθμισης αντικρουόμενων συμφερόντων, αξιών και αρχών και προσπάθειας εξισορρόπησης τους. Η τιμή, όμως, αυτής της εξισορρόπησης των ιδιωτικών συμφερόντων με τις δημόσιου χαρακτήρα προτεραιότητες δεν μπορεί να είναι εκ των προτέρων σαφής και κυρίως αμετάβλητη.

1.2 Το αναπτυξιακό δημόσιο συμφέρον αντιμέτωπο με το «οικολογικό» δημόσιο συμφέρον

Εκτός από την περίπτωση των ατομικών δικαιωμάτων, στο επίκεντρο μιας «νομικοπολιτικής έντασης»⁹² με τις διατάξεις του άρθρου 24 Σ βρίσκονται και μια σειρά άλλων συνταγματικών αγαθών και συμφερόντων, όπως, κυρίως, το κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία (άρθρο 22 παρ. 1 Σ), και κρατικών σκοπών, όπως η οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η αξιοποίηση του εθνικού πλούτου και η ανάπτυξη της περιφέρειας (άρθρο 106 παρ. 1 εδ. α' και β' Σ), αλλά και η προστασία των κεφαλαίων του εξωτερικού (άρθρο 107 Σ).

Το άρθρο 106 παρ. 1 του Συντάγματος προβλέπει την υποχρέωση του Κράτους, «για την εδραίωση του γενικού συμφέροντος και της κοινωνικής ειρήνης», να προγραμματίζει και να συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα της Χώρας, επιδιώκοντας την οικονομική ανάπτυξη όλων των τομέων της Εθνικής Οικονομίας. Επιπλέον, στην ίδια παράγραφο, υπάρχει ειδική πρόβλεψη για την προώθηση της περιφέρειας και την προαγωγή της οικονομίας «αδύναμων» περιοχών, όπως οι ορεινές, οι

---

⁹² ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Το άρθρο 24 του Συντάγματος ως πεδίο νομικο-πολιτικής έντασης στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Νόμος και Φύση* 1997, σελ. 573 επ..

νησιωτικές και οι παραμεθόριες. Στην παρ. 2, περαιτέρω, αναγνωρίζεται ρητά ως συνταγματικά επιτρεπτός –αλλά και θεμιτός- ο περιορισμός της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας προς όφελος της εθνικής οικονομίας. Ειδικότεροι περιορισμοί στα περιουσιακής φύσης δικαιώματα του ιδιώτη τυποποιούνται στις παρ. 3 και 6, με την πρόβλεψη της δυνατότητας αφενός εξαγοράς επιχειρήσεων ή αναγκαστικής συμμετοχής του κράτους ή άλλων δημόσιων φορέων σ' αυτές, αφετέρου αναγκαστικής συμμετοχής των ωφελούμενων, από έργα γενικής οικονομικής και αναπτυξιακής σημασίας, στη σχετική δαπάνη. Η συρροή αυτών των στοιχείων μας οδηγεί να διαπιστώσουμε, ότι στην κρίσιμη συνταγματική διάταξη περιγράφεται και κατοχυρώνεται μια επιμέρους διάσταση του δημοσίου συμφέροντος, το συμφέρον που αναφέρεται στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, ή, μ' άλλα λόγια, το «αναπτυξιακό δημόσιο συμφέρον»⁹³.

Καθίσταται, τώρα, νομίζουμε, περισσότερο σαφές γιατί η περίπτωση της σύγκρουσης των συνταγματικά κατοχυρωμένων αγαθών της οικονομικής ανάπτυξης και της περιβαλλοντικής προστασίας, πέραν της συχνότητας εμφάνισής της στη νομολογιακή πράξη, αποτελεί, συγχρόνως, το πεδίο της μεγαλύτερης δοκιμασίας για την έννοια του δημοσίου συμφέροντος. Ο ερμηνευτής καλείται να αντιμετωπίσει μια ισχυρή εν τοις πράγμασι αντιπαράθεση συμφερόντων, που μετατρέπεται σε συνταγματική κατά την απόπειρα συστηματικής ερμηνείας του άρθρου 24 Σ με το άρθρο 106 παρ. 1 Σ, στη συνδρομή του οποίου προστρέχει το άρθρο 22 παρ. 1 και ενίοτε το άρθρο 107 παρ. 1 Σ, καθώς και η αυξημένης τυπικής ισχύος νομοθεσία για την προστασία των κεφαλαίων του εξωτερικού.

Η έννοια του γενικού συμφέροντος παρεισφρέει σ' αυτή την ερμηνευτική σύγκρουση, κατά πρώτο λόγο επειδή είναι έννοια ρητά μνημονευόμενη στο άρθρο 106 παρ. 1 Σ, όπου και ταυτίζεται με την

---

⁹³ Ο χαρακτηρισμός αποδίδεται στον Γ. ΔΕΛΛΗ, Το ατομικό δικαίωμα..., ό.π., σελ. 4.

ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και την εύρυθμη λειτουργία της εθνικής οικονομίας⁹⁴, κατά δεύτερο και σπουδαιότερο, όμως, λόγο γιατί το επιβάλλει ο «ιστορικός ρεαλισμός»⁹⁵. Η προστασία του περιβάλλοντος και η οικονομική ανάπτυξη αποτελούν στη σύγχρονη κοινωνία μεγέθη, που συνεχώς αντιπαρατίθενται και όχι σπάνια συγκρούονται. «Το πρόβλημα της αναζήτησης ενός πρόσφορου ρυθμού για την από κοινού άρθρωση στην πράξη των δύο αυτών μειζόνων συνταγματικών αγαθών βρίσκεται μονίμως στην ημερήσια διάταξη»⁹⁶, αποτελώντας ένα από τα μεγαλύτερα σύγχρονα διακυβεύματα για την πολιτική εξουσία. την ίδια στιγμή, ο δικαστής, ενόψει μια αντίστοιχης διαφοράς, καλείται να αναζητήσει και να προκρίνει την επιλογή της αρμονικότερης σύζευξης των νοημάτων συνταγματικών διατάξεων που ενσωματώνουν με καθαρότητα πτυχές του γενικού συμφέροντος.

Πάμπολλες είναι οι δικαστικές αποφάσεις που βρήκαν την κρατική πολιτική για οικονομική ανάπτυξη (106 παρ. 1 Σ), αλλά και το κοινωνικό δικαίωμα της εργασίας (22 παρ. 1 Σ) να υποχωρούν μπροστά στην ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος.

Ενδεικτικά αναφέρουμε την απόφαση ΣτΕ 962/1996⁹⁷, που αφορά σε υπόθεση για την εκμετάλλευση λατομείου σε δασική έκταση. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε εν προκειμένω ότι η ύπαρξη ανάγκης, που θα δικαιολογούσε την εκμετάλλευση λατομείου σε ορισμένη έκταση, η οποία έχει δασικό χαρακτήρα, είναι σε κάθε περίπτωση εξεταστέα στο πλαίσιο του επιδιωκόμενου από το Σύνταγμα σκοπού της διαφύλαξης του

---

⁹⁴ Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Το γενικό συμφέρον..., ό.π., σελ. 79 επ.

⁹⁵ Βλ. σχετικά D. TRUCHET, Les fonctions de la notion d' intérêt général dans la jurisprudence du conseil d'état, LGDJ, Paris 1977, σελ. 357 επ.

⁹⁶ Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Το περιβαλλοντικό Σύνταγμα, θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία, *Νόμος και Φύση* 1994, σελ. 375 επ. (382).

⁹⁷ ΣτΕ 962/1996, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΔΣΑ, *ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ*.

δασικού πλούτου. Ο σκοπός αυτός συνδεόμενος με την εθνική οικονομία επικρατεί των κριτηρίων που σχετίζονται με το ύψος του πιθανολογούμενου οικονομικού κέρδους από την εκμετάλλευση του λατομείου.

Ομοίως, με την απόφαση ΣτΕ 3146/1998⁹⁸ κρίθηκε αντισυνταγματική η κατασκευή προβλήτας σε ακτή της Μυκόνου, καθώς θεωρήθηκε ότι μια τέτοια τεχνική επέμβαση αντιβαίνει στο ιδιαίτερο καθεστώς της ήπιας διαχείρισης και ανάπτυξης των μικρών νησιών ως ευαίσθητων οικοσυστημάτων, που επιβάλλει το άρθρο 24 Σ. Ενώ με την απόφαση ΣτΕ 2425/2000⁹⁹ ακυρώθηκε απόφαση έγκρισης περιβαλλοντικών όρων, με την οποία επιτράπηκε η κατασκευή αδιέξοδου δημοτικού δρόμου στο δήμο Άνω Σύρου, καθώς κρίθηκε ότι η προσβαλλόμενη πράξη δεν εκδόθηκε βάσει κριτηρίων συνολικού σχεδιασμού του οδικού δικτύου ούτε και κατόπιν εκτίμησης των ευρύτερων συνεπειών, που θα είχε για το φυσικό περιβάλλον η διάσπαση της ενότητας του βιοτόπου του βόρειου μέρους του νησιού λόγω της διάνοιξης του δρόμου.

Περαιτέρω, με την απόφαση ΣτΕ 3289/ 2004¹⁰⁰, που αφορούσε στην κατασκευή υδροηλεκτρικού έργου σε ποτάμιο οικοσύστημα, το Δικαστήριο έκρινε ότι, καίτοι οι μέθοδοι εκμετάλλευσης ανανεώσιμων πηγών ενέργειας για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας και την πραγματοποίηση της αναπτυξιακής πολιτικής εναρμονίζονται προς τη συνταγματική επιταγή για την προστασία του περιβάλλοντος, εντούτοις και η χρήση αυτών «έχει άμεση επίδραση στο φυσικό περιβάλλον και είναι δυνατόν να αποτελέσει επίσης κίνδυνο σοβαρής αλλοιώσεως ή ακόμη και ανεπανόρθωτης καταστροφής αυτού, εάν δεν γίνεται με πλήρη επιστημονική

---

⁹⁸ ΣτΕ 3146/1998, ΤοΣ 1998, 1008.

⁹⁹ ΣτΕ 2425/2000, ΤοΣ 2001, 619.

¹⁰⁰ ΣτΕ 3289/ 2004, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

μελέτη όλων των επιπτώσεών της στο περιβάλλον». Στηριζόμενο στο σκεπτικό αυτό το Δικαστήριο ακύρωσε την απόφαση έγκρισης περιβαλλοντικών όρων και ανέκοψε την κατασκευή υδροηλεκτρικού έργου στον ποταμό Βενέτικο του ν. Γρεβενών.

Αυτή η αντιμετώπιση, εκ μέρους της νομολογίας, της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, ως εννόμου αγαθού αλλά και συνταγματικής στόχευσης, αξιολογικά υποδεέστερης εκείνης της προστασίας του περιβάλλοντος, με αποκλειστικό κριτήριο την έννοια του γενικού συμφέροντος, ενισχύθηκε μετά την είσοδο της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στο δικανικό συλλογισμό, οπότε και το Δικαστήριο σχεδόν διέκοψε την αυτοτελή ερμηνεία του άρθρου 106 Σ¹⁰¹. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι η εξέλιξη αυτή δε θα είχε συμβεί, κατά τρόπο αξιωματικό τουλάχιστον, αν το Συμβούλιο της Επικρατείας δεν ταύτιζε συχνά σε αποφάσεις του τον ορισμό της βιώσιμης ανάπτυξης με την υπεροχή της περιβαλλοντικής προστασίας έναντι των οικονομικών επιδιώξεων του Κράτους.

2. Το δημόσιο συμφέρον διάυλος συστηματικής ερμηνείας του Συντάγματος; Επανεξέταση μιας θεωρητικής και νομολογιακής θέσης

Υποστηρίχθηκε η θέση ότι στις περιπτώσεις που η περιβαλλοντική προστασία συγκρούεται με το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας, η ρήτρα υπέρ του δημοσίου συμφέροντος που αποτυπώνεται ρητά στην παρ. 1 του άρθρου 17 Σ εξειδικεύεται κανονιστικά: «το νοηματικό της περιεχόμενο ταυτίζεται με το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 24 Σ»¹⁰². Σύμφωνα, πάντα, με την ίδια θέση, η εννοιολογική αυτή ταύτιση υποδηλώνει ότι στις

---

¹⁰¹ Αυτοτέλεια «ήδη τρωθείσα στο παρελθόν», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Το ατομικό δικαίωμα..., ό.π., σελ. 13.

¹⁰² ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Το γενικό συμφέρον..., ό.π., σελ. 82.

περιπτώσεις όπου οι διατάξεις των άρθρων 17 παρ. 1 και 24 του Συντάγματος συγκρούονται κατά περιεχόμενο, η προστασία του περιβάλλοντος συνιστά εξ ορισμού ειδικότερη διάταξη και ως εκ τούτου υπερτερεί εκ του Συντάγματος της προστασίας της ιδιοκτησίας. Η εν λόγω υπεροχή πρακτικά σημαίνει ότι, πέρα από τους ανεκτούς περιορισμούς, που μπορεί να υποστεί η ιδιοκτησία, όπως κάθε ατομικό δικαίωμα, η επίκληση κάποιας από τις επιμέρους διατάξεις του άρθρου 24 Σ μπορεί να οδηγήσει και σε περιορισμούς εντονότερους ¹⁰³. Αλλά και η δυνατότητα ερμηνευτικής παρέμβασης του δικαστή για τον προσδιορισμό των ακραίων έστω ορίων της έννοιας του γενικού συμφέροντος περιορίζεται και προσανατολίζεται υποχρεωτικά στο άρθρο 24 Σ, δηλαδή στην προστασία του περιβάλλοντος.

Την άποψη αυτή περί θέασης του άρθρου 24 Σ ως διάταξης ειδικότερης αυτής του άρθρου 17 φαίνεται να υιοθέτησε και η νομολογία με την απόφαση ΣτΕ 3682/1986 ¹⁰⁴, όπου αντιμετώπισε και πάλι το ζήτημα της ελεύθερης πρόσβασης στις ακτές.

Στην απόφαση αυτή το Δικαστήριο κλήθηκε να αποφανθεί περί της συνταγματικότητας του περίφημου άρθρου 23 του νόμου 1337/1983 με το οποίο, υπενθυμίζουμε ¹⁰⁵, απαγορεύθηκε στους ιδιοκτήτες ακινήτων που βρίσκονται εκτός σχεδίου πόλεων ή οικισμών και σε ζώνη πλάτους 500 μέτρων από την ακτή να περιφράζουν τις ιδιοκτησίες τους και επιβλήθηκε το μέτρο της υποχρεωτικής κατεδάφισης των υπαρχουσών περιφράξεων που παρεμπόδιζαν την πρόσβαση στην ακτή.

Το Δικαστήριο έλεγξε το νόμο ενόψει του σκοπού, που η θέσπισή του επιδίωξε να πραγματώσει, και για την αληθή εύρεση αυτού προσέτρεξε

---

¹⁰³ Έτσι ο ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, αυτόθι, σελ. 80.

¹⁰⁴ ΣτΕ 3682/1986, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΔΣΑ, *ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ*.

¹⁰⁵ Βλ. παραπάνω υπό II 1.1

στην εισηγητική έκθεση¹⁰⁶. Διέγνωσε έτσι, ως δεδηλωμένο σκοπό του τη διασφάλιση συνθηκών ελεύθερης πρόσβασης στις ακτές, συνθήκες που όχι σπάνια διαταράσσονταν από τις περιφράξεις των παρακείμενων ιδιοκτησιών, με συνακόλουθο αποτέλεσμα να θίγεται ο χαρακτήρας του αιγιαλού ως πράγματος κοινόχρηστου.

Το Δικαστήριο έκρινε καταρχήν ότι τα επιβαλλόμενα μέτρα δε θίγουν τον πυρήνα του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας και περαιτέρω ότι ενόψει του δεδηλωμένου σκοπού του νόμου, οι σχετικοί περιορισμοί είναι συνταγματικά θεμιτοί, εφόσον επιβάλλονται για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Στη συνέχεια προσδιόρισε το περιεχόμενο του δημοσίου συμφέροντος στο δικαίωμα ελεύθερης πρόσβασης κάθε ατόμου προς τη θάλασσα, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: *«του δικαιώματος δε αυτού απορρέοντος εμμέσως εκ της ειδικότερας, σε σχέση με το άρθρο 17, διατάξεως του άρθρου 24 παρ. 1 του Συντάγματος, δοθέντος ότι η αντίθετη προστασία του φυσικού περιβάλλοντος δεν αποτελεί μόνον αυτοσκοπό, αλλά αποβλέπει συγχρόνως και στη δημιουργία κατάλληλων προϋποθέσεων, ώστε να είναι δυνατή η συμφώνως προς τον προορισμόν του, απόλαυσις του περιβάλλοντος τούτου από όλους αδιακρίτως (κοινωνικό δικαίωμα χρήσεως του φυσικού περιβάλλοντος)»*.

Όμοια αντιμετώπιση επιφυλάχθηκε και για τη συστηματική σχέση μεταξύ των άρθρων 106 παρ.1 και 24 Σ. Στις σχετικές αποφάσεις, όπου υφίσταται μια τέτοια ερμηνευτική σύγκρουση, παρεισφρέει, όπως ήδη σημειώθηκε, αναπόφευκτα η έννοια του γενικού συμφέροντος, καθώς μνημονεύεται ρητά στο άρθρο 106 παρ. 1, και κατά τη νομολογία μέσω αυτής της έννοιας εισέρχεται σταθερά η προστασία του περιβάλλοντος. Κατά συνέπεια και σ' αυτή την περίπτωση συστηματικής σύνδεσης συνταγματικών διατάξεων, η προστασία του περιβάλλοντος

---

¹⁰⁶ Για τις «γραπτές» πηγές του δημοσίου συμφέροντος βλ. D. TRUCHET, *Les fonctions...*, ό.π., σελ. 112 επ.

αντιμετωπίζεται ως διάταξη ειδικότερη, κι ως εκ τούτου, *ex constitutione* υπέρτερη. Επιπλέον, η διάταξη του άρθρου 106 παρ.1 Σ χάνει την αυτοτέλειά της κατά την ερμηνευτική διαδικασία, εφόσον μέσα από το διάυλο της έννοιας του γενικού συμφέροντος διοχετεύεται και εντάσσεται στο κανονιστικό της πλαίσιο η περιβαλλοντική προστασία¹⁰⁷.

Με την ανάγνωση, όμως, της διάταξης του άρθρου 24 παρ. 1 Σ ως ειδικότερης, παρουσιάζεται η προστασία του περιβάλλοντος ως εξ αρχής και εξ ορισμού υπέρτερη κάθε έννοιας προστασίας των άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων και αρχών, χωρίς, επομένως, να είναι μεθοδολογικά αναγκαία η στάθμιση των συνταγματικών αγαθών¹⁰⁸. «Μια τέτοια, ωστόσο, άποψη, στην απόλυτη τουλάχιστον εκδοχή της, συνεπάγεται ουσιαστικά την τυποποίηση ενός γενικού περιορισμού»¹⁰⁹ των περιουσιακής φύσης ατομικών δικαιωμάτων, αλλά και του γενικού συμφέροντος για οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Τα εν λόγω συνταγματικώς προστατευόμενα έννομα αγαθά οφείλουν, συνεπώς, σε κάθε περίπτωση, ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε βιοτικής περίπτωσης, να υποχωρούν μπροστά στο στόχο της περιβαλλοντικής προστασίας, μπροστά στο ειδικό, αυτό, κοινωνικό συμφέρον που αντιμετωπίζεται ως *a priori* υπερέχον.

---

¹⁰⁷ Κατ' επέκταση της ίδιας θέσης υποστηρίχθηκε ότι: «Πρόκειται, ίσως, για τη μεγαλύτερη δυνατή συγκεκριμενοποίηση της αόριστης έννοιας του γενικού συμφέροντος, που λειτουργεί έτσι ως μηχανισμός συστηματικής εναρμόνισης των άρθρων 24 παρ. 1 και 106 παρ. 1 Σ», βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Το γενικό συμφέρον..., ό.π., σελ. 92.

¹⁰⁸ Σ' αυτό το συμπέρασμα φαίνεται ότι καταλήγει και ο Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, κατά τον οποίο, ενώ η άρση των συγκρούσεων ανάμεσα στα δικαιώματα επιτυγχάνεται με τη στάθμισή τους από τους ερμηνευτές των νόμων και του Συντάγματος, «στην περίπτωση όμως των συγκεκριμένων δικαιωμάτων, από τη μια δηλαδή των οικονομικών δικαιωμάτων και από την άλλη της προστασίας του περιβάλλοντος, η στάθμιση αυτή έχει γίνει ήδη από τον συντακτικό νομοθέτη, από τις επιλογές του οποίου συνάγεται ένα σαφές πρόκριμα υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος». Παρέμβαση σε: «Ο θεσμός της μεταφοράς του συντελεστή δόμησης. Η πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ και η νομοθετική αναμόρφωσή του», Πρακτικά ημερίδας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σελ. 70.

¹⁰⁹ ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Το άρθρο 24 του Συντάγματος..., ό.π., σελ. 579 (υποσημείωση).

Μια τέτοια, όμως, *ex constitutione* υπεροχή πώς αλλιώς μπορεί να μεταφραστεί, αν όχι ως προσπάθεια αξιολογικής ιεράρχησης των συνταγματικών διατάξεων; Την ίδια ιεραρχική κατάταξη υπονοεί και η θέση, σύμφωνα με την οποία σε καμιά περίπτωση η προαγωγή ενός κρατικού σκοπού συνταγματικά τυποποιημένου, όποιας τάξης μεγέθους δημόσια ωφέλεια κι αν επιφέρει, δεν μπορεί να συνεπάγεται επιβάρυνση του περιβάλλοντος ¹¹⁰ και τούτη η απαγόρευση είναι εκ του Συντάγματος διατεταγμένη. Κατά συνέπεια, στη συγκεκριμένη απόπειρα συστηματικής ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων, η εμπλοκή της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος οδήγησε αναπόδραστα στην εγκατάλειψη της αρχής της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων και τη συνακόλουθη ιεράρχηση των συνταγματικών κανόνων, γι' αυτό και η απόπειρα αυτή κρίνεται απορριπτέα.

III. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΑΘΜΙΣΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΟΜΕΝΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ΕΝΩΨΕΙ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η απόφαση 811/1977 ¹¹¹ της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας για την ίδρυση ναυπηγοεπισκευαστικής μονάδας στην Πύλο θεωρείται, όπως ήδη επισημάνθηκε, η πρώτη που αντιμετώπισε ζήτημα αντιπαράθεσης της προστασίας του περιβάλλοντος με άλλες συνταγματικές διατάξεις. Ερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε η έννοια του γενικού συμφέροντος διαπιστώνουμε ότι δεν αποδόθηκε σε αυτήν το ειδικό κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 24

---

¹¹⁰ Θέση που φαίνεται να υιοθετεί ο Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Το ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον και το «περιβαλλοντικό κεκτημένο», σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του, Πρακτικά ημερίδας, Νόμος και Φύση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 109 επ. (111).

¹¹¹ ΣτΕ (Ολ) 811/1977, *ΤοΣ* 1977, 442.

Σ, αρνούμενο, κατ' ουσίαν, το Δικαστήριο να το αναγνωρίσει ως ειδικότερο ως προς το άρθρο 106 παρ. 1 Σ ¹¹². Χαρακτηριστικά, μάλιστα, το Δικαστήριο υποστηρίζει ότι οι διατάξεις των άρθρων 106 παρ.1, 22παρ.1 και 107 παρ.1 Σ δεν αποκλείεται σε συγκεκριμένη περίπτωση «να έχουν μάλλον βαρύνουσαν σημασίαν, εν σχέσει προς την υπό του άρθρου 24 παραγρ. 1 και 6 του συντάγματος διαγορευόμενην προστασίαν του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος». Το πρόβλημα των σχετικών συγκρούσεων, ωστόσο, παραμένει ακόμη και σήμερα χωρίς μια παγίως ακολουθούμενη μεθοδολογία επίλυσης από το βασικό αποδέκτη τους, δηλαδή το δικαστή του ΣτΕ.

Επιχειρώντας την επίλυση, το Δικαστήριο δεν μπορεί παρά να ακολουθεί τις μεθοδολογικές αρχές και τους ερμηνευτικούς κανόνες, που υιοθετεί η επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου. «Κεντρικό νομικό και μεθοδολογικό πεδίο αναφοράς»¹¹³ οφείλει, ως εκ τούτου, να έχει τη συγκεκριμένη στάθμιση μεταξύ των συγκρουόμενων συνταγματικών αξιών, όπως αυτές εκδηλώνονται στην υπό κρίση βιοτική διαφορά. Η επιταγή αυτή της στάθμισης, εξάλλου, απορρέει τόσο από την κανονιστική φύση των συνταγματικών διατάξεων, όσο και από την αρχή της τυπικής ισοδυναμίας τους. Συχνά, όμως, ιδίως την τελευταία δεκαετία, το Δικαστήριο αποφεύγει να πραγματοποιήσει τις σχετικές σταθμίσεις, με αποτέλεσμα την έλλειψη αυστηρής οργάνωσης του δικανικού συλλογισμού και, κατ' αποτέλεσμα, την απομείωση της πειστικότητας της αιτιολογίας των συναφών αποφάσεων.

1. Η στάθμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων, δικανικό μεθοδολογικό εργαλείο επίλυσης των περιβαλλοντικών διαφορών

---

¹¹² Έτσι ο ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Το γενικό συμφέρον..., ό.π., σελ. 87.

¹¹³ ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Το άρθρο 24 του Συντάγματος..., ό.π., σελ. 578.

Την προσφυγή στη δικαιική στάθμιση μεταξύ των διακυβευόμενων αγαθών υιοθετεί καταρχήν -ενίοτε, βέβαια, μόνο διακηρυκτικά- το ανώτατο διοικητικό Δικαστήριο της χώρας¹¹⁴. Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του, κατά τη λήψη των αναγκαίων προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος, που προβλέπονται στο άρθρο 24 Σ, «τα όργανα της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας οφείλουν, κατά την έννοια της ανωτέρω διατάξεως, ερμηνευόμενης ενόψει και των άρθρων 106 και 22 παρ. 1 του Συντάγματος, να σταθμίζουν και άλλους παράγοντες αναγόμενους στο γενικότερο εθνικό και δημόσιο συμφέρον, όπως είναι εκείνοι που σχετίζονται με τους σκοπούς της οικονομικής αναπτύξεως, της αξιοποίησεως του εθνικού πλούτου, της ενισχύσεως της περιφερειακής αναπτύξεως και της εξασφάλισεως εργασίας στους πολίτες, δηλαδή σκοπούς για τους οποίους λαμβάνεται πρόνοια στο Σύνταγμα και συγκεκριμένα στα προαναφερόμενα άρθρα 106 και 22 παρ. 1»¹¹⁵.

Ήδη, όμως, από το 1977¹¹⁶, ερμηνεύοντας τις διατάξεις του άρθρου 24 Σ, το ΣτΕ αναγνώρισε ευθεία εκ του Συντάγματος υποχρέωση της διοίκησης, όταν διαμορφώνει την κρίση της για ζητήματα που έχουν κάποια επίδραση στο περιβάλλον, να λαμβάνει υπόψη της την ανάγκη προστασίας του. Το ανώτατο ακυρωτικό, ωστόσο, κάλεσε τη διοίκηση να συνεκτιμά και όλους τους παράγοντες που συνθέτουν το εθνικό συμφέρον, προκρίνοντας, κατά την κρίση της, εκείνη τη λύση που εξυπηρετεί καλύτερα το γενικό συμφέρον.

---

¹¹⁴ Για τη διαδικασία της στάθμισης συνταγματικών αξιών βλ. Α. RUGGERI, Θεωρία των πηγών του δικαίου..., ό.π., σελ. 977 επ., βλ. ιδίως σελ. 1002 επ. Κ. ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗ, Η συγκεκριμένη στάθμιση..., ό.π., σελ. 495 επ., Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτος δικαίου..., ό.π., σελ. 181 επ., 286, 412 – 413, 443 – 444. Για τη συγκεκριμένη στάθμιση ως το τρίτο στάδιο της αρχής της αναλογικότητας – *stricto sensu* αναλογικότητα - , βλ. Σ. ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗ, Η αρχή της αναλογικότητας..., ό.π., σελ.38 επ.

¹¹⁵ Ενδεικτικά ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ΝοΒ 2002, 1972 και ΣτΕ (Ολ) 3478/2000, Διδικ 2001, 117.

¹¹⁶ ΣτΕ (Ολ) 810 - 811/1977, ΤοΣ 1977, 442.

Αλλά και στη διαμάχη της ιεράρχησης των συνταγματικών κανόνων προστασίας του περιβάλλοντος και της ιδιοκτησίας, κατά την νομολογιακή άποψη της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας που επικράτησε, η εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 24 παρ. 1 του Συντάγματος πρέπει να γίνεται με τη στάθμιση τόσο και των άλλων συνταγματικώς προστατευόμενων δικαιωμάτων όσο και του γενικότερου δημόσιου συμφέροντος ¹¹⁷.

Με την εμφάνιση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης και την έκτοτε πάγια τοποθέτησή της από τη νομολογία υπεράνω κάθε άλλης αρχής ή συμφέροντος, η στάθμιση ως μεθοδολογική επιλογή ενισχύεται, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις (όπως θα υποστηριχθεί παρακάτω) απλώς ονομαστικά. Μια τέτοια εξέλιξη ήταν εύλογη, αφού «νοηματικός και κανονιστικός πυρήνας της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης»¹¹⁸ είναι η εξισορρόπηση μεταξύ ανταγωνιστικών κρατικών σκοπών μέσω της υποβολής σε στάθμιση της προστασίας του περιβάλλοντος και των άλλων συνταγματικών αγαθών κάθε φορά που τίθεται ζήτημα σύγκρουσης.

Η απόφαση 613/2002¹¹⁹ της Ολομέλειας του ΣτΕ (γνωστή ως υπόθεση TVX) είναι ενδεικτική· σ' αυτήν επισημαίνεται, ιδιαίτερα, η ανάγκη για στάθμιση των συναφών διακυβευόμενων συμφερόντων, ενώ παράλληλα καθορίζεται το περιεχόμενο της σχετικής διαδικασίας.

Οι σημαντικότερες κρίσεις για το ζήτημα, που περιλαμβάνονται στην απόφαση, μπορούν να συνοψισθούν στα εξής:

α) Στη μείζονα πρόταση της απόφασης περιλαμβάνονται το άρθρο 24 παρ. 1 του Συντάγματος, οι διατάξεις της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για την προστασία του περιβάλλοντος και την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης, ο ν. 1650/1986 με

---

¹¹⁷ ΣτΕ (Ολ) 2281-2282/1992, *ΤοΣ* 1992, 593.

¹¹⁸ ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Περί (μη) σταθμίσεων...*, ό.π., σελ. 3.

¹¹⁹ ΣτΕ (Ολ) 613/2002, *ΝοΒ* 2002, 1972.

τον οποίο θεσπίζονται κανόνες που ρυθμίζουν τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία για την έγκριση εγκατάστασης δραστηριοτήτων ή εκτέλεσης έργων από τα οποία απειλούνται δυσμενείς επιπτώσεις στο περιβάλλον, οι Οδηγίες 84/360/ΕΟΚ και 85/337/ΕΟΚ του Συμβουλίου των Ε.Κ. και η κοινή υπουργική απόφαση 69269/5387/24.10.1990, με την οποία καθορίζονται, μεταξύ άλλων, τα απαιτούμενα στοιχεία και προδιαγραφές του περιεχομένου των μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων, καθώς και η διαδικασία έγκρισης περιβαλλοντικών όρων.

β) Από τις ανωτέρω διατάξεις το Δικαστήριο συνάγει ότι το φυσικό περιβάλλον έχει αναχθεί σε αυτοτελώς προστατευόμενο αγαθό, προκειμένου να εξασφαλισθεί η οικολογική ισορροπία και η διαφύλαξη των φυσικών πόρων για χάρη και των επομένων γενεών. «Στο σημείο αυτό το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο της χώρας συμπυκνώνει ουσιαστικά την ιδιαίτερη ratio, που διέπει την αρχή της περιβαλλοντικής αειφορίας, όπως αυτή κατοχυρώνεται ήδη ρητά στο άρθρο 24 παρ.1 εδ. β' Σ»¹²⁰.

γ) Στη συνέχεια το Δικαστήριο επαναλαμβάνει τη γνωστή θέση για την ευθεία εκ του Συντάγματος υποχρέωση των οργάνων του κράτους να προβαίνουν σε θετικές ενέργειες για τη διαφύλαξη του προστατευόμενου αγαθού, λαμβάνοντας τα απαιτούμενα νομοθετικά και διοικητικά, προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα, παρεμβαίνοντας «στον αναγκαίο βαθμό και στην οικονομική ή άλλη ατομική ή συλλογική δραστηριότητα». Κατά συνέπεια είναι συνταγματικά θεμιτός ή και επιβεβλημένος ο περιορισμός άλλων αγαθών ή συμφερόντων (ατομικών ή συλλογικών), αρκεί, όμως, αυτός να είναι στον «αναγκαίο βαθμό». Παρότι δε διατυπώνεται ρητά, στην εν λόγω φράση υπονοείται η αρχή της αναλογικότητας, που καθιστά σαφές στον αναγνώστη της απόφασης ότι

---

¹²⁰ ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ό.π., σελ. 605.

το Δικαστήριο αναγνωρίζει ακραία όρια και στην προστασία του περιβάλλοντος.

δ) Επιπλέον, σύμφωνα με τη γνωστή φρασεολογία του, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι κατά τη λήψη των σχετικών μέτρων τα όργανα της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας οφείλουν να σταθμίζουν και άλλους παράγοντες αναγόμενους στο γενικότερο εθνικό και δημόσιο συμφέρον, όπως είναι εκείνοι που σχετίζονται με τους σκοπούς της οικονομικής ανάπτυξης, της αξιοποίησης του εθνικού πλούτου, της ενίσχυσης της περιφερειακής ανάπτυξης και της εξασφάλισης εργασίας στους πολίτες, δηλαδή σκοπούς για τους οποίους λαμβάνεται πρόνοια στο Σύνταγμα και συγκεκριμένα στα άρθρα 106 και 22 παρ. 1. Η αναφορά στους συνταγματικά προβλεπόμενους αυτούς σκοπούς, οι οποίοι πρέπει να σταθμίζονται με την προστασία του περιβάλλοντος καταδεικνύει – τουλάχιστον διακηρυκτικά- την επίκαιρη θέση του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία το περιβάλλον υπόκειται κανονικά σε διαδικασία στάθμισης με τα άλλα συνταγματικώς προστατευόμενα αγαθά. Δε συνιστά, λοιπόν, μια αξία υπερέχουσα των άλλων σ' ένα αφηρημένα ιεραρχικά δομημένο σύστημα συνταγματικών αξιών.

ε) Η στάθμιση των προστατευόμενων εννόμων αγαθών πρέπει πάντως να συμπορεύεται με την υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνά για την προστασία του περιβάλλοντος κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται η βιώσιμη ανάπτυξη, στην οποία απέβλεψε ο συντακτικός, αλλά και ο κοινοτικός νομοθέτης¹²¹.

Στο σημείο αυτό του σκεπτικού -που επαναλαμβάνεται σε πολλές πρόσφατες αποφάσεις- βρίσκεται, κατά τη γνώμη μας, το κομβικό πρόβλημα. Εάν η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης γίνει αντιληπτή ως αρχή εξισορροπητική των κρατικών σκοπών, τότε πράγματι το αποτέλεσμα της

---

¹²¹ Βλ. γενικά U. COLLIER, *Deregulation, subsidiarity and sustainability: new challenges for EU environmental policy*, European University Institute, Robert Schuman Center, Firenze 1996, ιδίως σελ. 19 επ. και 43 επ.

απόφασης θα προκύψει αμιγώς από την ad hoc στάθμιση διακυβευόμενων συμφερόντων, που θα πραγματοποιήσει το Δικαστήριο στις επόμενες σκέψεις. Εάν όμως σ' αυτήν αναγνωριστεί ως υπερέχουσα η περιβαλλοντική διάσταση ή αν η κρίσιμη αρχή ταυτιστεί με την περιβαλλοντική αειφορία, το πρόβλημα ανακυκλώνεται, η στάθμιση αποδυναμώνεται και το αποτέλεσμα μπορεί -στις περισσότερες περιπτώσεις- να καθορισθεί ήδη από αυτό το στάδιο του συλλογισμού.

Το Δικαστήριο στην υπόθεση που έκρινε ακολούθησε πιστά τις παραπάνω σκέψεις. Εξετάζοντας την απόφαση έγκρισης των περιβαλλοντικών όρων για την κατασκευή και λειτουργία των εγκαταστάσεων παραγωγής χρυσού στην Ολυμπιάδα Χαλκιδικής και απαριθμώντας εξαντλητικά τόσο τους επαπειλούμενους περιβαλλοντικούς κινδύνους, όσο και τα προσδοκώμενα οφέλη για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και την εξασφάλιση εργασίας στους πολίτες, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η στάθμιση που επιχείρησε η διοίκηση -με την έκδοση της προσβαλλόμενης πράξης και με βάση τα στοιχεία που εκτίμησε- μεταξύ του προσδοκώμενου οφέλους και της επαπειλούμενης βλάβης είναι πλημμελής και παραβιάζει την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης. Πιο αναλυτικά, το Δικαστήριο θεώρησε ότι το αναλίσκόμενο για την κατασκευή του έργου φυσικό κεφάλαιο, δηλαδή δασικές εκτάσεις, υδατορέματα και ο εν γένει καταλαμβανόμενος από τις εγκαταστάσεις χώρος, καθώς και οι επαπειλούμενοι από τη λειτουργία του κίνδυνοι, εν όψει της μεθόδου παραγωγής του χρυσού που επιλέχθηκε, εμφανίζονται δυσανάλογοι σε σχέση προς το προσδοκώμενο όφελος από την εισαγωγή στη χώρα της νέας τεχνολογίας για την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου και την αύξηση της απασχόλησης του εργατικού δυναμικού της περιοχής, που είναι τα οφέλη από την εγκατάσταση, τα οποία προκύπτουν από το φάκελο και λήφθηκαν υπόψη από τη διοίκηση. Έτσι, κρίθηκε ότι η προσβαλλόμενη πράξη, που παρίσταται ως προϊόν πλημ-

μελούς στάθμισης μεταξύ, αφ' ενός, σκοπών επιδιωκόμενων μεν από το νόμο και το Σύνταγμα αλλά όχι επαρκών να αντισταθμίσουν την επαπειλούμενη βλάβη του φυσικού περιβάλλοντος και, αφ' ετέρου, της τελευταίας αυτής βλάβης είναι μη νόμιμη και για τον λόγο αυτό ακυρωτέα (σκέψη 10) ¹²².

Μια άλλη απόφαση, όπου το Δικαστήριο επικαλείται και χρησιμοποιεί εξαντλητικά το μεθοδολογικό εργαλείο της στάθμισης, είναι η 3520/2006 ¹²³ της Ολομέλειας του ΣτΕ. Στις ήδη γνωστές, από την έως τότε νομολογία σκέψεις, η απόφαση αυτή προσέθεσε περαιτέρω τις εξής σημαντικές κρίσεις για την εξειδίκευση της διαδικασίας: «Κατά τη στάθμιση αυτή τα αρμόδια όργανα της Πολιτείας πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τις δυσμενείς επιπτώσεις στο φυσικό, οικιστικό και πολιτιστικό περιβάλλον και να επιλέγουν, μεταξύ περισσοτέρων εναλλακτικών λύσεων, τη βέλτιστη από περιβαλλοντική πλευρά ή και να μην παρέχουν έγκριση για την εκτέλεση του έργου, αν οι επαπειλούμενες δυσμενείς συνέπειες υπερακοντίζουν τα οφέλη από τη λειτουργία του έργου. Πρέπει, συνεπώς, να εκτίθενται και να συνεκτιμώνται επαρκώς ο τρόπος και η μέθοδος κατασκευής και λειτουργίας του συγκεκριμένου έργου και ο ειδικότερος χαρακτήρας του δημοσίου συμφέροντος που θα εξυπηρετηθεί από αυτό, δεδομένου ότι η στάθμιση συναρτάται με το είδος και την έκταση της επαπειλούμενης βλάβης και τη φύση της εξυπηρετούμενης με το έργο ανάγκης». Και πιο κάτω επισημαίνεται ότι «Ο κατά την ανωτέρω έννοια βέλτιστος χαρακτήρας μιας λύσεως κρίνεται, ενόψει και των γενικών και ειδικών τεχνικών δυνατοτήτων που προσφέρονται για την υλοποίησή της, καθώς και του επιπέδου των

---

¹²²Βλ. και Θ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Η στάθμιση ως μέθοδος ερμηνείας στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Μερικές σκέψεις με αφορμή τις 3478/2000 και 613/2002 αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 969 επ. (970)

¹²³ ΣτΕ (Ολ) 3520/2006, ΕΛΛΑΔ 2007, 128.

διαθέσιμων προς τούτο οικονομικών μέσων, η στάθμιση δε των ανωτέρω δεδομένων γίνεται κατά τους κανόνες των οικείων επιστημών, ώστε να επιλέγεται η λύση που κρίνεται εφικτή από τις παραπάνω απόψεις και συνεπάγεται τις λιγότερες δυνατές δυσμενείς επιπτώσεις για το φυσικό και οικιστικό περιβάλλον. Η μη επιλογή, πάντως, μιας τεχνικής λύσεως, η οποία κρίνεται βέλτιστη από περιβαλλοντική πλευρά και, κατ' αρχήν, εφικτή, πρέπει να αιτιολογείται νομίμως, ελεγχόμενη, κατά τούτο, από τον ακυρωτικό δικαστή, με την προσήκουσα παράθεση και τεκμηρίωση αντικειμενικών, ειδικών και συγκεκριμένων λόγων, αναγομένων επίσης στην προστασία του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος και στην εξυπηρέτηση συναφών κοινωνικών αναγκών».

Μ' αυτές τις σκέψεις το Δικαστήριο έκρινε μη νόμιμη την αιτιολογία της απόφασης έγκρισης περιβαλλοντικών όρων για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό του προαστιακού σιδηροδρομικού δικτύου, καθώς θεώρησε ότι η αόριστη επίκληση οικονομικών και τεχνικών λόγων δεν αποτελεί επαρκή αιτιολόγηση για τον αποκλεισμό της βέλτιστης από περιβαλλοντική άποψη και εφικτής σύμφωνα με τη Μ.Π.Ε. (Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων) τεχνικής λύσης της υπογειοποίησης τμήματος του σιδηροδρομικού δικτύου, την ίδια στιγμή που η εξέταση από τη διοίκηση των εναλλακτικών λύσεων πραγματοποίησης του επιδίκου έργου ήταν πλημμελής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στην απόφαση αυτή και η σκέψη της μειοψηφίας, σύμφωνα με την οποία, όταν πρόκειται για έργο με ευεργετικές συνέπειες για το περιβάλλον, που βλάπτει όμως συγκεκριμένη κατηγορία περιοίκων, πρέπει να συνεκτιμώνται: α) το γενικότερο όφελος από την εκτέλεση του έργου, β) το μέγεθος της βλάβης των περιοίκων και γ) τα οικονομοτεχνικά δεδομένα του έργου. Κατά τη μειοψηφούσα άποψη, η κρίσιμη Μ.Π.Ε. συνεκτίμησε όλα τα παραπάνω μεγέθη και ορθά κατέληξε στη λύση της ανάπτυξης του έργου μέσω ανισόπεδων

διαβάσεων, καθώς, ενώ τα οφέλη του έργου για το περιβάλλον και την κυκλοφοριακή αποσυμφόρηση διατηρούνται, συγχρόνως η βλάβη που θα υποστούν η περίοικοι δεν κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, ενώ το κόστος του έργου είναι σαφώς χαμηλότερο απ' αυτό της υπογειοποίησης – καίτοι η τελευταία αποτελεί κατά τη φρασεολογία της μειοψηφίας «τη βέλτιστη, ασφαλώς, λύση».

Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις το Δικαστήριο βρέθηκε διχασμένο μπροστά στη επιλογή της στάθμισης, όχι τόσο στην ονομαστική επίκλησή της, -εξάλλου είναι πάγια η φρασεολογία της νομολογίας,- όσο στην εφαρμογή της. Αυτός ο διχασμός εμφανίζεται στην απόφαση ΣτΕ 893/2004¹²⁴, όπου το Δικαστήριο απασχόλησε υπόθεση για το χωροταξικό σχεδιασμό.

Η εφαρμογή της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στον τομέα του χωροταξικού σχεδιασμού αποτελεί, δίχως αμφιβολία, ένα από τα κρισιμότερα ζητήματα, που απασχολούν τα τελευταία κυρίως χρόνια τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σύμφωνα με τη συναφή νομολογία του πέμπτου Τμήματος, «ουσιώδης όρος για τη βιώσιμη ανάπτυξη είναι τα ολοκληρωμένα χωροταξικά σχέδια. Τα σχέδια αυτά θέτουν, με βάση την ανάλυση των δεδομένων και την πρόγνωση των μελλοντικών εξελίξεων, τους μακροπρόθεσμους στόχους της οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως και ρυθμίζουν, μεταξύ άλλων, το πλαίσιο για τη διαμόρφωση των οικιστικών περιοχών, των περιοχών ασκήσεως παραγωγικών δραστηριοτήτων και των ελεύθερων χώρων στις εκτός σχεδίου περιοχές».

Στην εν λόγω απόφαση το Δικαστήριο υποστήριξε ότι : «η εγκατάσταση μονάδας ιχθυοκαλλιέργειας, που από τη φύση της επάγεται οχλήσεις για τις οικιστικές περιοχές και για το περιβάλλον, είναι επιτρεπτή, εν όψει των ορισμών των άρθρων 24 παρ. 2 και 106 παρ. 1 του Συντάγματος,

---

¹²⁴ ΣτΕ 893/2004, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

μόνο σε περιοχές που εκ των προτέρων και με βάση νόμιμα κριτήρια έχουν καθορισθεί ως περιοχές προοριζόμενες για την ανάπτυξη της δραστηριότητας αυτής. Τα κριτήρια αυτά πρέπει να ανάγονται τόσο στην ανάγκη αναπτύξεως της παραγωγικής αυτής δραστηριότητας όσο και στην ανάγκη προστασίας του φυσικού, οικιστικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, ούτως ώστε η ανάπτυξη που επιδιώκεται με την εγκατάσταση της επιχειρηματικής μονάδας να παραμένει στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας». Είναι στο σημείο αυτό, που η πλειοψηφία φαίνεται να επικαλείται τη στάθμιση, ωστόσο δεν προχωρά στην εφαρμογή της. Στη συνέχεια της ίδιας σκέψης έκρινε συνταγματικώς ανεκτή τη δυνατότητα, που παρασχέθηκε με το άρθρο 6 παρ. 2 του ν. 2242/1994, να καθορίζεται η θέση εγκατάστασης δραστηριοτήτων -όπως οι ιχθυοκαλλιέργειες- κατά τη διαδικασία προέγκρισης χωροθέτησης για μια τριετία από την έναρξη ισχύος του νόμου -διάστημα το οποίο θεωρήθηκε εύλογο,- κατέληξε, όμως, στο ότι αντίκειται στο Σύνταγμα η δυνατότητα χρήσης της ευχέρειας αυτής για αόριστο χρόνο. Η πλειοψηφία, λοιπόν, παρότι επικαλέστηκε τη στάθμιση, δεν προχώρησε σε στάθμιση μεταξύ του προσδοκώμενου από τη λειτουργία των κρίσιμων εγκαταστάσεων οφέλους και του κινδύνου, που ενδεχομένως να προέκυπτε για το περιβάλλον από την έλλειψη ολοκληρωμένου χωροταξικού σχεδίου.

Η μειοψηφία, αντιθέτως, υποστήριξε ότι δεν αντίκειται στο Σύνταγμα η ρύθμιση του άρθρου 18 του ν. 2732/1999, με την οποία παρατάθηκε η δυνατότητα ίδρυσης μονάδων ιχθυοκαλλιέργειας, χωρίς να έχει προηγηθεί η έγκριση χωροταξικού σχεδίου. Είναι χαρακτηριστικό εν προκειμένω ότι η μειοψηφούσα άποψη θεμελίωσε την κρίση της στην ανάγκη «να μην ανακοπεί η ανάπτυξη μιας σημαντικής για την εθνική οικονομία παραγωγικής δραστηριότητας μέχρι την ολοκλήρωση του χωροταξικού σχεδιασμού στον τομέα των υδατοκαλλιεργειών για το σύνολο της χώρας». Η άποψη αυτή βασίστηκε επομένως σε κατ' ουσία στάθμιση μεταξύ της

οικονομικής ανάπτυξης, που συνεπάγεται η λειτουργία των υδατοκαλλιεργειών, από τη μια πλευρά, και της προστασίας του περιβάλλοντος, η οποία επιβάλλει την ύπαρξη ολοκληρωμένων χωροταξικών σχεδίων, από την άλλη. Τα κριτήρια εξάλλου στα οποία θεμελιώνεται η σχετική στάθμιση, προκύπτουν από την αρχή της αναλογικότητας. Κατά την εν λόγω κρίση, έτσι, η μεταβατική περίοδος που προβλέπεται στο νόμο είναι «εύλογη», «συναρτώμενη ήδη προς τον αναγκαίο χρόνο για την κατάρτιση χωροταξικών σχεδίων».

Η μειωψήφουσα άποψη φαίνεται ότι επιβεβαιώνει την ύπαρξη ρωγμών εν όψει του κρίσιμου ζητήματος των σταθμίσεων στη νομολογία του πέμπτου Τμήματος. Η διαφορετική θέση που υιοθετεί μέρος του δικαστικού αυτού σχηματισμού, αφορμάται από την πιστή πρόσληψη της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης ως κανόνα σύνθεσης και εναρμόνισης μεταξύ αφενός της οικονομικής και της κοινωνικής ανάπτυξης και αφετέρου της προστασίας του περιβάλλοντος, ενώ η ουσιαστική πραγμάτωση της αρχής βασίζεται στην *ad hoc* στάθμιση των διακυβευόμενων αγαθών.

1.1 Τα στάδια της σταθμιστικής διαδικασίας

Προσεγγίζοντας, τώρα, περισσότερο προσεκτικά τις δικαστικές αποφάσεις, όπου υιοθετείται η μέθοδος της στάθμισης, μπορούμε να χαράξουμε ειδικότερα την πορεία, που αυτή επιτάσσει να ακολουθεί η διοίκηση καταρχάς και δευτερευόντως ο δικαστής, στις περιπτώσεις σύγκρουσης διακυβευόμενων συμφερόντων, από τα οποία το ένα είναι η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος:

1^ο: α) Τεκμηριωμένη διαπίστωση της ύπαρξης ιδιαίτερου κινδύνου για το φυσικό περιβάλλον από την κατασκευή ή τη λειτουργία ορισμένου

έργου ή την ανάπτυξη συγκεκριμένης δραστηριότητας, β) εκτίμηση του είδους και της έκτασης της επαπειλούμενης βλάβης, γ) εκτίμηση του επαπειλούμενου κινδύνου από τυχόν πλημμελή λειτουργία του έργου.

2^ο: α) Περιγραφή και εκτίμηση του προσδοκώμενου οφέλους από το έργο ή τη δραστηριότητα, β) εκτίμηση του ειδικότερου χαρακτήρα και της φύσης του εξυπηρετούμενου συμφέροντος ή ανάγκης από την εκτέλεση του έργου ή την ανάπτυξης της δραστηριότητας.

3^ο: Σύγκριση των προκυπτόντων αποτελεσμάτων. Κατά τη σύγκριση αυτή το Δικαστήριο ελέγχει τις εκτιμήσεις της Διοίκησης ως προς: α) τον τρόπο και τη μέθοδο κατασκευής και λειτουργίας της συγκεκριμένης εγκατάστασης – εάν πρόκειται για τεχνικό έργο, β) την ύπαρξη εναλλακτικών τρόπων εκτέλεσης του έργου ή ανάπτυξης της δραστηριότητας.

Από τη νομολογιακή εξέλιξη, λοιπόν, προκύπτει ότι κεντρικό στοιχείο της διοικητικής και της δικανικής συλλογιστικής γύρω από τη στάθμιση του δημοσίου συμφέροντος δεν είναι η αναζήτηση της θεμιτής ή μη προσβολής του περιβάλλοντος, αλλά εκείνη της ανεκτής ή μη διακινδύνευσής του. Η θέση αυτή αποτυπώνεται με τρόπο ανάγλυφο στην απόφαση της TVX ¹²⁵. Η διακινδύνευση, πάντως, αυτή, προκειμένου να αποτελέσει μέγεθος κρίσιμο για την έκβαση της σχετικής στάθμισης πρέπει να «υπερακοντίζει προδήλως τα προσδοκώμενα οφέλη» από την κατασκευή ή λειτουργία του έργου ή την ανάπτυξη της δραστηριότητας¹²⁶. Η τελευταία αυτή εξέλιξη στη σκέψη του Δικαστηρίου είναι κομβική, «εφόσον με αυτήν εισδύει, κατά τρόπο απτό και οφθαλμοφανή, η αρχή της

---

¹²⁵ «κατά τη στάθμιση εξ άλλου αυτή σε συμμόρφωση προς την αρχή της προλήψεως και προφυλάξεως στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος, που απορρέει από τις ανωτέρω διατάξεις, τα αρμόδια όργανα της Πολιτείας πρέπει να λαμβάνουν προεχόντως υπ' όψιν την τυχόν ύπαρξη ιδιαίτερου κινδύνου για το φυσικό περιβάλλον από την κατασκευή και λειτουργία συγκεκριμένου έργου ή την ανάπτυξη συγκεκριμένης δραστηριότητας». ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ΝοΒ 2002, 1972.

¹²⁶ ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ΝοΒ 2002, 1972 και ΣτΕ 2059/2007, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

αναλογικότητας στο πεδίο των συναφών σταθμίσεων»¹²⁷. Το Δικαστήριο επικαλείται το μηχανισμό της *stricto sensu* αναλογικότητας ως το τελευταίο στάδιο της σταθμιστικής διαδικασίας, αλλά και τον εφαρμόζει, αφού ακριβώς σ' αυτή τη δυσαναλογία προσδοκώμενου οφέλους και επαπειλούμενης βλάβης του περιβάλλοντος θεμελιώνει, εν τέλει, την ακυρωτική του απόφαση. Η δικανική αυτή πράξη είναι πράγματι καινοτόμος· τούτο, διότι, ενώ συχνά οι αποφάσεις του ανώτατου ακυρωτικού αναφέρονται στην αρχή της αναλογικότητας, σπάνια εφαρμόζουν το πρόταγμα της εν στενή εννοία αναλογικότητας. Κατά κανόνα περιορίζονται στον έλεγχο της αναγκαιότητας ¹²⁸, στην κρίση, δηλαδή, του αν το επιλεγόμενο μέτρο από τη διοίκηση ή το νομοθέτη είναι και το λιγότερο επαχθές για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού ¹²⁹.

Επιστρέφοντας στη συγκεκριμένη σκέψη της σχολιαζόμενης απόφασης, διαπιστώνουμε ότι ενώ το Δικαστήριο επικαλείται και προβαίνει σε στάθμιση κόστους – οφέλους, εντούτοις, δεν αναφέρεται ρητά στην αρχή της αναλογικότητας, αλλά σ' αυτή της βιώσιμης ανάπτυξης, υποστηρίζοντας ότι μια προφανής δυσαναλογία μεταξύ περιβαλλοντικής βλάβης και προσδοκώμενου οφέλους αντιστρατεύεται την τελευταία αυτή αρχή (σκέψη 7, τελευταίο σημείο) ¹³⁰. Αντιλαμβάνεται, άραγε, το

---

¹²⁷ ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ό.π., σελ. 607.

¹²⁸ Ενδεικτική είναι η ΣτΕ (Ολ) 3478/2000, *Διδικ* 2001, 117, στην οποία το Δικαστήριο εξέτασε αν το συγκεκριμένο έργο πραγματοποιείται αφού συνυπολογίσθηκαν οι διαθέσιμες εναλλακτικές λύσεις, εφάρμοσε δηλαδή την αρχή της αναγκαιότητας, και μόνο έμμεσα έλεγξε αν προκύπτει βλάβη του περιβάλλοντος πέρα από τα ανεκτά όρια.

¹²⁹ Βλ. σχετικά για το ζήτημα και την κριτική της Α. STONE, *The limits of constitutional text and structure: standards of review and the freedom of political communication*, *Melbourne University Law Review*, 26, 1999, σελ. 668 επ. (682 επ.), η οποία ορθά παρατηρεί ότι ο έλεγχος της αναγκαιότητας μόνον σε οριακές περιπτώσεις μπορεί να αποβεί καιρικός, εφόσον ένα λιγότερο επαχθές για τα θιγόμενα συμφέροντα μέτρο στην πράξη θα σημαίνει και «αλλοίωση» της δυνατότητας επίτευξης του νομοθετικού σκοπού.

¹³⁰ Έτσι ο Β. ΒΟΥΤΣΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ (Ολ) 613/2002: Αναλογικότητα και βιώσιμη ανάπτυξη, *ΝοΒ* 2002, σελ. 1978 επ. (1978). Ο Σ. ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗΣ, *Η αρχή της αναλογικότητας...*, ό.π., σελ. 190 επ., αποδέχεται καταρχήν τη θέση ότι η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης συνιστά μια εκδοχή της *stricto sensu* αναλογικότητας, αλλά με επιφυλάξεις, κυρίως για τα ευρύτατα περιθώρια που διανοίγει στο δικαστή κατά την εφαρμογή της.

Δικαστήριο τη βιώσιμη ανάπτυξη ως παράμετρο της αρχής της αναλογικότητας; Φαίνεται πως ναι. Και πράγματι, όπως ήδη αναλύθηκε, η βιώσιμη ανάπτυξη καλείται να εναρμονίσει αντικρουόμενα συμφέροντα, στοχεύοντας στην εκατέρωθεν προστασία τους, αξιώνοντας, εν τέλει, την εύλογη σχέση των διακυβευόμενων αγαθών¹³¹. Ωστόσο, η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης είναι πιο ειδική από εκείνη της *stricto sensu* αναλογικότητας, καθώς μπορεί να εφαρμοστεί μόνο σε εκείνες τις διαφορές στις οποίες διακινδυνεύουν περιβαλλοντικά αγαθά ¹³².

Σε κάθε περίπτωση η στάθμιση πρέπει να ανταποκρίνεται στην ανάγκη προστασίας των εκατέρωθεν διακυβευόμενων έννομων αγαθών¹³³. Η θέση αυτή, εξάλλου, συνάδει με την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, θεμελιώδες χαρακτηριστικό της οποίας είναι, όπως ήδη σημειώθηκε, η εξισορρόπηση των τριών διαστάσεών της: της οικονομικής, της κοινωνικής και της περιβαλλοντικής. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η κρίσιμη στάθμιση οφείλει να περιλαμβάνει όλα τα διακυβευόμενα συνταγματικά αγαθά και συμφέροντα, είτε αυτά είναι ατομικά (λ.χ. ιδιοκτησία) είτε συλλογικά, γιατί μόνο έτσι εναρμονίζεται απόλυτα με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, η οποία διαμορφώνει στην περίπτωση αυτή το αναγκαίο κανονιστικό πλαίσιο, όπως πιο πάνω υποστηρίχθηκε.

Προσεγγίζοντας, τώρα, τη στάση της νομολογίας στο ζήτημα των σταθμίσεων στον άξονα του χρόνου και έχοντας ως εναρκτήρια την απόφαση ΣτΕ (Ολ) 811/1977 ¹³⁴ για τα ναυπηγεία της Πύλου και ως πλέον

---

¹³¹ Αντίθετη άποψη υιοθετεί ο Β. ΒΟΥΤΣΑΚΗΣ, αυτόθι, όταν αντιπαραβάλλει την αρχή της εν στενή εννοία αναλογικότητας με την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης. Υποστηρίζει ότι η πρώτη είναι πιο ειδική από τη δεύτερη, ακριβώς, γιατί αξιώνει την εύλογη σχέση μεταξύ των προστατευόμενων αγαθών, υπονοώντας, δηλαδή, ότι η βιώσιμη ανάπτυξη επιδιώκει την εξισορρόπηση των αντικρουόμενων συμφερόντων, όχι, όμως, και το εύλογο της μεταξύ τους σχέσης.

¹³² Όμοια ο Β. ΒΟΥΤΣΑΚΗΣ, αυτόθι, σελ. 1979.

¹³³ ΣτΕ (Ολ) 613/2002, *ΝοΒ* 2002, 1972 και ΣτΕ 2059/2007, Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ*.

¹³⁴ ΣτΕ (Ολ) 811/1977, *ΤοΣ* 1977, 442.

πρόσφατη την απόφαση ΣτΕ 2059/2007¹³⁵ για την εκμετάλλευση κοιτασμάτων βωξίτη στο Ν. Φωκίδας, παρατηρούμε ότι ο δικαστικός έλεγχος έχει καταστεί σαφώς πληρέστερος. Το Δικαστήριο, ελέγχει όλο και πιο αυστηρά τη συλλογή και επάρκεια των στοιχείων της επιστημονικής μελέτης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, προκειμένου να διασφαλίσει ότι η διοίκηση είχε στη διάθεσή της όλα εκείνα τα δεδομένα που θα της επέτρεπαν μια ορθή κρίση· δια τούτο και ο έλεγχος της αιτιολογίας έχει σταδιακά ενταθεί¹³⁶. Επιπλέον, έχοντας, σε πρώτη φάση, εισάγει, εκλέπτυνε, εξελικτικά, την αξίωση της εφαρμογής, από τη διοίκηση, του μηχανισμού της αναλογικότητας σε όλα του τα στάδια. Στις πιο πρόσφατες αποφάσεις, δε, όπως διαπιστώσαμε πιο πάνω με την απόφαση για την TVX, απαιτεί από τη διοίκηση την ακριβή εφαρμογή της εν στενή έννοια αναλογικότητας, αναγνωρίζοντάς την ως το τελικό στάδιο της σταθμιστικής διαδικασίας.

1.2 Η λειτουργία του δημόσιου συμφέροντος και της βιώσιμης ανάπτυξης: σταθμιζόμενα αγαθά ή σταθμιστικοί γνώμονες;

Παρατηρώντας ειδικότερα τη νομολογιακή χρήση του όρου «δημόσιο συμφέρον» στη διαδικασία της στάθμισης, καταλήγουμε στην αναγνώριση δύο βασικών λειτουργιών : άλλοτε μεν το Δικαστήριο επικαλείται το δημόσιο συμφέρον ως αγαθό που οφείλει να αποτελέσει αντικείμενο

---

¹³⁵ ΣτΕ 2059/2007, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

¹³⁶ Έτσι ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Από το καρνάγιο της Πύλου..., ό.π., σελ. 1081. Ο συγγραφέας, στο πλαίσιο της ίδιας διαπίστωσης, παρατηρεί ως αξιοσημείωτη την αλληλουχία των ακόλουθων αποφάσεων: ΣτΕ Ολ 810-811/1977, η οποία δεν θέτει ειδικές προϋποθέσεις απόδειξης, ΣτΕ 1615/1988 για την υποχρέωση ειδικής αιτιολογίας σε περίπτωση κάμψης της προστασίας του περιβάλλοντος για αναπτυξιακούς λόγους, ΣτΕ Ολ 2755/1994 και ΣτΕ Ολ 2537/1996 για την ανάγκη εκπόνησης Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και, τέλος, ΣτΕ Ολ 3478/2000, ΣτΕ Ολ 613/2002 για την πληρότητα και τη μεθοδικότητα της Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων ως στοιχείο της νομιμότητας της πράξης.

στάθμισης, ως μέγεθος που καλείται να σταθμιστεί με κάποιο άλλο μέγεθος, άλλοτε δε το χρησιμοποιεί ως παράγοντα που θα καθορίσει το αποτέλεσμα αυτής της στάθμισης, ως σταθμιστικό γνώμονα¹³⁷, και η επίκλησή του είναι ακριβώς αυτή, που αποτελεί τη νομιμοποιητική βάση για το τελικό αποτέλεσμα της στάθμισης. Αυτή η δεύτερη λειτουργία γίνεται φανερή ήδη σε πρώιμο χρονικά στάδιο, όταν η απόφαση ΣτΕ 10/1988¹³⁸, που κωδικοποίησε το περιβαλλοντικό και πιο συγκεκριμένα το «πολεοδομικό κεκτημένο», αρχίζει να προσεγγίζει την έννοια του γενικού συμφέροντος και καλεί τη Διοίκηση να συνεκτιμά, εκτός από την ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, και τους άλλους παράγοντες, «προκρινομένης, κατά την εκάστοτε κρίσιν της διοικήσεως, της καλύτερον εξυπηρετούσης το γενικώτερον εθνικόν συμφέρον λύσεως».

Ως σταθμιζόμενο μέγεθος το δημόσιο συμφέρον εμφανίζεται στη νομολογία για το φυσικό περιβάλλον υπό δύο ειδικότερες εκδοχές: άλλοτε ταυτίζεται με την προστασία του περιβάλλοντος και καλείται να σταθμιστεί με άλλα αγαθά (βλ. πιο πάνω υπό III 1.1. και 1.2.) και άλλοτε το δημόσιο συμφέρον είναι διαφορετικό από το «οικολογικό» και φέρεται σε στάθμιση με την προστασία του περιβάλλοντος¹³⁹. Σε ό,τι αφορά τη δεύτερη εκδοχή, οι συνήθως απαριθμούμενοι από το Δικαστήριο παράγοντες, που συνθέτουν το «εξω-περιβαλλοντικό» δημόσιο συμφέρον, είναι το δικαίωμα στην εργασία και η μέριμνα για την ηθική και υλική εξύψωση του πληθυσμού (άρθρο 22 παρ. 1 Σ), η εξασφάλιση της

---

¹³⁷ Βλ. σχετικά S. RIALS, *Le juge...ό.π.*, σελ. 49 επ. και Y. GAUDEMET, *Les methodes...*, σελ. 47 επ.

¹³⁸ ΣτΕ 10/1988, *Αρμ* 1988, 268.

¹³⁹ Πρβλ. την πάγια πλέον διατύπωση της νομολογίας: «τα όργανα της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας οφείλουν, κατά την έννοια της ανωτέρω διατάξεως, ερμηνευομένης εν όψει και των άρθρων 106 και 22 παρ. 1 του Συντάγματος, να σταθμίζουν και άλλους παράγοντες αναγομένους στο γενικότερο εθνικό και δημόσιο συμφέρον, όπως είναι εκείνοι που σχετίζονται με τους σκοπούς της οικονομικής αναπτύξεως, της αξιοποιήσεως του εθνικού πλούτου, της ενισχύσεως της περιφερειακής αναπτύξεως και της εξασφαλίσεως εργασίας στους πολίτες, δηλαδή σκοπούς για τους οποίους λαμβάνεται πρόνοια στο Σύνταγμα και, συγκεκριμένα, στα προαναφερόμενα άρθρα 106 και 22 παρ. 1» (ΣτΕ (Ολ) 3478/2000, ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ΣτΕ 2059/2007 κ.ά).

οικονομικής ανάπτυξης και της αξιοποίησης των πηγών του εθνικού πλούτου (άρθρο 106 Σ) και η προστασία των κεφαλαίων του εξωτερικού (άρθρο 117 παρ. 1 Σ). Το γενικό συμφέρον γίνεται κατά τον τρόπο αυτό αντιληπτό ως πεδίο συνεύρεσης και σύνδεσης περισσότερων συνταγματικών διατάξεων, που συντρέχουν εν προκειμένω ερμηνευτικά, καθώς καλούνται κατά τη διαδικασία της στάθμισης να αποτελέσουν τον «αντίπαλο» πόλο στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος.

Το «εξωπεριβαλλοντικό» δημόσιο συμφέρον απέκτησε ιδιαίτερη αίγλη και διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις σχετικές δικανικές σταθμίσεις στις υποθέσεις των μεγάλων τεχνικών έργων για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004¹⁴⁰. Ενδεικτικά αναφέρουμε την απόφαση 927/2003¹⁴¹ της Ολομέλειας του Συμβουλίου Επικρατείας: στην υπόθεση αυτή περιβαλλοντικοί σύλλογοι άσκησαν αίτηση ακύρωσης κατά του π.δ., με το οποίο εγκρίθηκε το Ειδικό Σχέδιο Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης στην περιοχή υποδοχής των ολυμπιακών εγκαταστάσεων του Ολυμπιακού Κέντρου Ιστιοπλοΐας στον Άγιο Κοσμά, όσον αφορά στο μέρος αυτού το αναφερόμενο σε έργα, εγκαταστάσεις και κρηπιδώματα για μεταολυμπιακή χρήση και, ειδικότερα, για χρήσεις άσχετες προς την ιστιοπλοΐα και το ναυταθλητισμό. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η ρύθμιση αυτή του π.δ. δεν αντίκειται στο άρθρο 24 Σ, παρότι αφορούσε σε παρέμβαση σε ακτή, οικοσύστημα δηλαδή που εντάσσεται στην κατηγορία των ευπαθών, για την προστασία των οποίων το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο της χώρας έχει διαμορφώσει ιδιαίτερα αυστηρή νομολογία. Το ΣτΕ συνυπολόγισε σαφώς το δημόσιο συμφέρον, που προκύπτει από την

---

¹⁴⁰ Βλ. για μια ολοκληρωμένη ανάλυση Γ.ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ – Ε. ΤΡΟΒΑ, Ολυμπιακοί αγώνες και δίκαιο, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2001σελ. 215 επ., Π. ΣΚΟΥΡΗ – Ε. ΤΡΟΒΑ, Από τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας στους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες της Ευρώπης, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2003, σελ. 53 επ., Λ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ – Π. ΒΟΓΙΑΤΖΗ, Τα ολυμπιακά έργα ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας: η δύσκολη ισορροπία, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 1089 επ.

¹⁴¹ ΣτΕ (Ολ) 927/200, ΝοΒ 2004, 126.

κατασκευή των συγκεκριμένων ολυμπιακών εγκαταστάσεων, καθιστώντας τον έλεγχο του λιγότερο αυστηρό και απόλυτο και εμφανίζοντας έτσι πρωτοφανή παρέκκλιση από την εν πολλοίς «φιλοπεριβαλλοντική» νομολογία του.

Ειδικότερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης. Δεδομένου ότι αυτή αποτελεί, όπως παραπάνω επισημάνθηκε, ειδικότερη έκφανση του δημοσίου συμφέροντος, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι, ακόμη κι αν στο κείμενο της απόφασης δεν απαντάται ο όρος «δημόσιο συμφέρον», αυτός βρίσκεται πίσω από τον όρο «βιώσιμη ανάπτυξη». Έτσι, διαπιστώνουμε ότι στην πάγια πλέον φρασεολογία του Δικαστηρίου¹⁴² το δημόσιο συμφέρον εμφανίζεται δύο φορές στη μείζονα πρόταση. Την πρώτη, ως σταθμιζόμενο αγαθό, είναι ο όρος εκείνος, ο οποίος, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, περικλείει τις συνταγματικές διατάξεις, που αποτελούν το «αντίπαλο» στην προστασία του περιβάλλοντος συμφέρον-τη δεύτερη, ως γνώμονας καθοριστικός του αποτελέσματος της στάθμισης, δικαιική σταθερά¹⁴³, υπό την ειδικότερη έκφανση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης.

Σε ό,τι αφορά και πάλι την κρίσιμη αρχή, δεδομένου του εξισορροπητικού της ρόλου, θα ανέμενε κανείς η χρήση της κατά τη στάθμιση να υπάγεται πάντα στη δεύτερη λειτουργία, σύμφωνα με όσα σημειώθηκαν παραπάνω, να αποτελεί δηλαδή σταθμιστικό εργαλείο,

---

¹⁴² Για άλλη μια φορά προσέχουμε την επίμαχη φράση: «τα όργανα της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας οφείλουν, κατά την έννοια της ανωτέρω διατάξεως, ερμηνευομένης εν όψει και των άρθρων 106 και 22 παρ. 1 του Συντάγματος, να σταθμίζουν και άλλους παράγοντες αναγομένους στο γενικότερο εθνικό και δημόσιο συμφέρον, όπως είναι εκείνοι που σχετίζονται με τους σκοπούς της οικονομικής ανάπτυξης, της αξιοποίησης του εθνικού πλούτου, της ενισχύσεως της περιφερειακής αναπτύξεως και της εξασφαλίσεως εργασίας στους πολίτες, δηλαδή σκοπούς για τους οποίους λαμβάνεται πρόνοια στο Σύνταγμα και, συγκεκριμένα, στα προαναφερόμενα άρθρα 106 και 22 παρ. 1. Η επιδίωξη όμως των σκοπών αυτών και η στάθμιση των προστατευομένων αντιστοιχών εννόμων αγαθών πρέπει να συμπορεύεται προς την υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνά για την προστασία του περιβάλλοντος κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται βιώσιμη ανάπτυξη, στην οποία απέβλεψε ο συντακτικός αλλά και ο κοινοτικός νομοθέτης» (ΣτΕ (Ολ) 3478/2000, ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ΣτΕ 2059/2007 κ.ά).

¹⁴³ Βλ. όσα ήδη επισημάνθηκαν πιο πάνω, υπό I 1.2.

δείκτη κατευθυντήριο για το αποτέλεσμα της στάθμισης· παρότι αυτός είναι κατά βάση ο κανόνας, εντούτοις δεν λείπουν εκείνες οι περιπτώσεις, που η νομολογία αποδίδει στην αρχή αμιγώς περιβαλλοντικό περιεχόμενο, με αποτέλεσμα αυτό που εμφανίζεται ως σταθμίζον εργαλείο να είναι τελικά διακυβευόμενο αγαθό. Έτσι, για παράδειγμα, στην απόφαση ΣτΕ 3146/1998¹⁴⁴ το Δικαστήριο εντοπίζει το συνταγματικό έρεισμα της αρχής μόνο στο άρθρο 24 Σ, από το οποίο και συνάγει τον κανόνα της βιώσιμης ανάπτυξης των μικρών νησιών ως ευπαθών οικοσυστημάτων. Υποστηρίζεται χαρακτηριστικά: «Μέρος του φυσικού περιβάλλοντος, και δη ευπαθές, είναι τα οικοσυστήματα των ακτών και των μικρών νήσων, τα οποία δεον, εν τη εννοία της ανωτέρω συνταγματικής επιταγής (άρθρο 24 Σ), να τελούν υπό ιδιαίτερον καθεστώς ηπίας διαχείρισεως και αναπτύξεως, ήτις και μόνον τυγχάνει βιώσιμος».

Προβληματισμό, πάντως, εγείρει εκείνη η περίπτωση, όπου η προστασία του περιβάλλοντος, ως σταθμιζόμενο αγαθό, ανάγεται από το Δικαστήριο σε υπέρτερο δημόσιο συμφέρον και εν συνεχεία καλείται η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης να παίξει το ρόλο του σταθμιστικού γνώμονα, που υποδεικνύει την επιθυμητή λύση. Δύσκολα θα διαφωνούσε κανείς ότι εδώ η απόφαση μοιάζει προειλημμένη και η στάθμιση είναι πλέον μόνο ονομαστική.

1.3. Η περίπτωση της «ενδοπεριβαλλοντικής» στάθμισης

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις εκείνες, όπου το Δικαστήριο καλείται να αντιμετωπίσει διαφορές, οι οποίες ανακύπτουν από τη σύγκρουση διαφορετικών εν τοις πράγμασι εκφάνσεων του ίδιου προστατευόμενου αγαθού, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 24 παρ.1 και 2 Σ. Αυτές οι ειδικής φύσεως δικανικές περιπτώσεις απασχόλησαν τη

---

¹⁴⁴ ΣτΕ 3146/1998, ΤοΣ 1998, 1008.

νομολογία του ΣτΕ με αφορμή κατά κανόνα τη χωροθέτηση χώρων υγειονομικής ταφής απορριμμάτων (Χ.Υ.Τ.Α.) και την εκτέλεση των συναφών έργων υποδομής σε περιοχές ιδιαίτερης περιβαλλοντικής σημασίας, όπως όρη, δάση, προστατευόμενες περιοχές κ.λπ..

Το Δικαστήριο, εν προκειμένω, βρίσκεται μπροστά σε μια «ενδοπεριβαλλοντική»¹⁴⁵, όπως επιτυχημένα χαρακτηρίστηκε, σύγκρουση αγαθών. Από τη μια πλευρά τοποθετείται η βλάβη, που θα υποστεί το φυσικό περιβάλλον στην επίμαχη περιοχή από τη δημιουργία Χ.Υ.Τ.Α., και από την άλλη τα περιβαλλοντικά οφέλη, που συνεπάγεται αυτή¹⁴⁶, ενόψει ιδίως της διακοπής λειτουργίας χωματερών στην περιοχή, -οι οποίες αποτελούν διαρκείς πηγές μόλυνσης του εδάφους, του υπεδάφους, των υδάτων και της ατμόσφαιρας της περιοχής όπου βρίσκονται-, αλλά και την εξασφάλιση καλύτερων όρων διαβίωσης των κατοίκων, η οποία επίσης, σύμφωνα με τη νομολογία, συνιστά υποχρέωση του κράτους, κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 24 παρ. 2 Σ.

Στη συντριπτική πλειονότητα των σχετικών αποφάσεων το Δικαστήριο προβαίνει σε συγκεκριμένη στάθμιση μεταξύ των διακυβευόμενων αγαθών, που τα αντιμετωπίζει ως ίσης καταρχήν τυπικής αξίας.

Έτσι, με την απόφαση 967/2007¹⁴⁷ το Δικαστήριο έκρινε αίτηση ακύρωσης κατά κοινής υπουργικής απόφασης, με την οποία εγκρίθηκαν οι περιβαλλοντικοί όροι για την εγκατάσταση Χ.Υ.Τ.Α. σε αναδασωτέα έκταση, που αποτελεί επιπλέον περιοχή απόλυτης προστασίας

Η σκέψη του Δικαστηρίου εκκίνησε από την παραδοχή ότι η ποιότητα ζωής και η υγεία των κατοίκων των πόλεων και των οικισμών εξαρτάται

---

¹⁴⁵ Ο χαρακτηρισμός είναι του ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 769/2005, *ΕΛΛΑΔ* 2005, σελ. 335 επ. (335).

¹⁴⁶ Μάλιστα στην απόφαση ΣτΕ 2597/1998, Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ*, το πρόβλημα της διαχείρισης των στερεών αποβλήτων θεωρήθηκε «ουσιώδης όρος επιτεύξεως του θεμελιώδους σκοπού της βιωσιμότητας κατά την ανάπτυξιν μέσω της ανακυκλώσεως των φυσικών πόρων και της αποδοτικότερας χρησιμοποίησώς των (μείωσις αποβλήτων)».

¹⁴⁷ ΣτΕ 967/2007, *ΕΛΛΑΔ* 2007, 383.

από το οικιστικό και φυσικό περιβάλλον, το οποίο έχει αναχθεί σε συνταγματικά προστατευόμενη αξία. Με τον τρόπο αυτό το αντίπαλο, - όπως εδώ εμφανίζεται,- στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος του όρους συμφέρον, που είναι η ποιότητα ζωής των κατοίκων των πόλεων ανάγεται και αυτό στο άρθρο 24 Σ. Στη συνέχεια το Δικαστήριο έμμεσα αναγνώρισε ότι από το άρθρο 24 παρ. 2 απορρέει συνταγματική επιταγή απευθυνόμενη προς το νομοθέτη και τη Διοίκηση για την εξασφάλιση καλύτερων όρων διαβίωσης των κατοίκων, η οποία «προϋποθέτει την ύπαρξη βασικών έργων υποδομής» (σκέψη 19).

Κατά τον τρόπο αυτό ένα έργο υποδομής για μια πόλη ή έναν οικισμό, το οποίο θεωρείται ως βασικό για την ποιοτικά υψηλή διαβίωση των κατοίκων, φαίνεται να διαθέτει, σύμφωνα με την απόφαση, τις κανονιστικές προδιαγραφές, για να συγκριθεί με (άλλα) διακυβευόμενα περιβαλλοντικά αγαθά, όπως είναι εν προκειμένω η δασική έκταση και το προστατευόμενο όρος. Τούτο επιβεβαιώνεται από την αμέσως επόμενη σκέψη, σύμφωνα με την οποία «η επιδίωξη της εξασφάλισης των όρων διαβίωσης αυτών, άρα και η κατασκευή των προαναφερόμενων έργων υποδομής, πρέπει να συμπορεύεται προς την υποχρέωση για την προστασία του περιβάλλοντος, ουσιώδη στοιχεία του οποίου αποτελούν τα δάση, οι δασικές εκτάσεις αλλά και τα όρη, στα οποία αναπτύσσονται τα ανωτέρω οικοσυστήματα». Με τη μεταβατική αυτή σκέψη το Δικαστήριο περνά στο κρίσιμο στάδιο της στάθμισης, για την οποία υποστηρίζει ότι «πρέπει να γίνεται κατά τρόπο, ο οποίος ανταποκρίνεται στην ανάγκη προστασίας των εκατέρωθεν διακυβευόμενων εννόμων αγαθών». Για τον λόγο αυτό πρέπει να συνεκτιμώνται, πλην άλλων, «ο ειδικότερος χαρακτήρας του δημοσίου συμφέροντος, το οποίο προσδοκάται ότι θα εξυπηρετηθεί από το έργο υποδομής, δεδομένου ότι η κατά τα ανωτέρω επιβαλλόμενη στάθμιση συναρτάται εκάστοτε προς το είδος και την έκταση της επαπειλούμενης βλάβης και τη φύση της ανάγκης που εξυπηρετείται με την εκτέλεση του

ανωτέρω έργου». Το δημόσιο συμφέρον φαίνεται, εν προκειμένω, να αποτελεί για το Δικαστήριο αγαθό σταθμιζόμενο και όχι γνώμονα, που θα κρίνει το αποτέλεσμα της στάθμισης, καθώς ουσιαστικά συμπυκνώνει τη δημόσια ανάγκη, που θα εξυπηρετηθεί με την κατασκευή των σχετικών έργων, και έτσι τοποθετείται ξεκάθαρα από τη μια πλευρά της «ζυγαριάς».

Με τις σκέψεις αυτές το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι είναι επιτρεπτή η εγκατάσταση και λειτουργία βασικών έργων υποδομής, όπως οι ολοκληρωμένες εγκαταστάσεις διαχείρισης απορριμμάτων (Ο.Ε.Δ.Α.), μέσα σε προστατευόμενο όρος, ακόμα και σε ζώνη απόλυτης προστασίας, εάν το έργο τούτο, προβλεπόμενο από στρατηγικού επιπέδου χωροταξικό σχεδιασμό, είναι απολύτως απαραίτητο για τη λειτουργία αστικού συγκροτήματος και την προστασία της δημόσιας υγείας και την διασφάλιση στοιχειώδους επιπέδου ποιότητας ζωής των κατοίκων του, επιπλέον δε αν λαμβάνεται πρόνοια για την άμβλυση των συνεπειών από τη χρησιμοποίηση τμήματος της προστατευόμενης περιοχής για τον ανωτέρω σκοπό.

Οι σταθμίσεις, που επικαλείται το Δικαστήριο, πραγματοποιούνται με εργαλείο την αρχή της αναλογικότητας, στην οποία σαφώς, νομίζουμε, παραπέμπει, όταν αναφέρεται σε έργο «απολύτως απαραίτητο για τη λειτουργία αστικού συγκροτήματος και την προστασία της δημόσιας υγείας και την διασφάλιση στοιχειώδους επιπέδου ποιότητας ζωής των κατοίκων του» -αρχή της αναγκαιότητας,- ή όταν υποστηρίζει τη «στάθμιση των βαρών και ωφελημάτων κάθε οικισμού από την εκτέλεση και λειτουργία του έργου» (σκέψη 8) καθώς και τη λήψη πρόνοιας για «την άμβλυση των συνεπειών της χρησιμοποίησεως τμήματος προστατευόμενης περιοχής για τον ανωτέρω σκοπό», - *stricto sensu* αναλογικότητα ¹⁴⁸.

---

¹⁴⁸ Για την «αρχή» στάθμισης κόστους – οφέλους, αντί άλλων βλ. J. LEMASURIER, Vers un nouveau principe général du droit? Le principe bilan - coût - avantages, in: Mélanges M. Waline, 1974, t.II., σελ. 551 επ., Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΑ - ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 34 επ., Σ. ΟΠΑΝΟΥΔΑΚΗ, Η αρχή της

Σε παρόμοια περίπτωση «ενδοπεριβαλλοντικής» σύγκρουσης βρέθηκε το ΣτΕ, όταν κλήθηκε να κρίνει αίτησης ακύρωσης κατά απόφασης του υπουργού ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., με την οποία αποφασίστηκε η χωροθέτηση Χ.Υ.Τ.Α. στην τρίτη ζώνη προστασίας της λίμνης Κορώνειας, λίμνης που προστατεύεται από τη Συμφωνία Ραμσάρ ως υδροβιότοπος διεθνούς ενδιαφέροντος¹⁴⁹. Το Δικαστήριο προέβη κι εδώ σε χαρακτηριστική «ενδοπεριβαλλοντική» στάθμιση¹⁵⁰ ανάμεσα στη βλάβη, που θα συνεπαγόταν η κατασκευή και λειτουργία του Χ.Υ.Τ.Α. στην περιοχή, και το όφελος που θα προέκυπτε για την υγεία των κατοίκων αλλά και το περιβάλλον από το ίδιο το έργο. Στο σκεπτικό του Δικαστηρίου αξιολογούμε θετικά τον απολύτως συγκεκριμένο χαρακτήρα, που εμφανίζει η στάθμιση των έννομων αγαθών, και την παντελή απουσία αφηρημένων ιεραρχήσεων αυτών αλλά και των συναφών αξιών. Χαρακτηριστικές είναι οι παρακάτω σκέψεις: «*Η λειτουργία του Χ.Υ.Τ.Α. ΒΔ Ν. Θεσσαλονίκης αποτελεί την αναγκαία και ικανή συνθήκη για την οριστική διακοπή λειτουργίας και την αποκατάσταση των σαράντα έξι (46) χώρων ανεξέλεγκτης διάθεσης απορριμμάτων που εντοπίστηκαν στα όρια των Ζωνών Προστασίας του “Εθνικού πάρκου Υγροτόπων των λιμνών Κορώνειας – Βόλβης και των Μακεδονικών Τεμπών”*», αλλά και «*ο χώρος*

αναλογικότητας..., ό.π., σελ. 38 επ., Θ. ΦΟΡΤΣΑΚΗ, Η προδήλως εσφαλμένη εκτίμηση και η αρχή της στάθμισης κόστους – οφέλους. Σκέψεις εξ αφορμής της πρόσφατης νομολογίας του γαλλικού Conseil d'Etat, ΝοB 1987, 1315 επ.

¹⁴⁹ ΣτΕ 769/2005, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

¹⁵⁰ Ο όρος «ενδοπεριβαλλοντικός» χρησιμοποιείται από άλλο τμήμα της θεωρίας με διαφορετικό περιεχόμενο· περιγράφει κάθε δικανική αντιμετώπιση της σύγκρουσης ανάμεσα στην προστασία του περιβάλλοντος και κάποιον άλλο συνταγματικά κατοχυρωμένο στόχο ή έννομο αγαθό. Πρόκειται για την άποψη εκείνη, -νομολογιακή, ενίοτε δε και θεωρητική,- που ταυτίζει την προστασία του περιβάλλοντος με το δημόσιο συμφέρον, αποδίδοντας της, κατ' επέκταση, ιεραρχικό προβάδισμα σε σχέση με άλλες συνταγματικές διατάξεις. Συνεπώς, όποιος κι αν είναι ο συνταγματικός σκοπός ή το αγαθό με το οποίο αντιπαρατίθεται, η προστασία του περιβάλλοντος πρέπει σε κάθε περίπτωση να διασφαλίζεται. Γι' αυτό και η αξιολόγηση του γενικού συμφέροντος είναι σ' αυτές τις περιπτώσεις μια αξιολόγηση έμμεσα, αλλά σταθερά «ενδοπεριβαλλοντική». Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Το γενικό συμφέρον..., ό.π., σελ. 91.

εγκατάστασης Χ.Υ.Τ.Α. ευρίσκεται σε ικανή απόσταση από την προστατευόμενη από τη συνθήκη Ραμσάρ λίμνη Κορώνειας (15,3 χιλιόμετρα)». Χωρίς τη χρήση κάποιου κανόνα-μέτρου, που να καταδεικνύει το αποτέλεσμα της στάθμισης, η αρχή της *stricto sensu* αναλογικότητας, με αμιγώς διαδικαστική λειτουργία, αποδεικνύεται για άλλη μια φορά βασικό εργαλείο αυτής. Ο κίνδυνος βλάβης του φυσικού στοιχείου της προστατευόμενης λίμνης ελαχιστοποιείται, πρωτίστως λόγω της μεγάλης απόστασης της εγκατάστασης του Χ.Υ.Τ.Α. από αυτήν αλλά και της λήψης ειδικών μέτρων για τη μέγιστη προστασία του φυσικού οικοσυστήματος, ενώ μεγιστοποιείται η κοινή ωφέλεια, που θα προκύψει από το έργο -μείωση των κινδύνων πυρκαγιών και περιβαλλοντικών προβλημάτων από την παύση λειτουργίας μη ελεγχόμενων χωματερών (σκέψη 9).

Στο ίδιο πλαίσιο αποφάσεων αξιοσημείωτη υπήρξε η ΣτΕ 1153/2007¹⁵¹, με την οποία το ανώτατο διοικητικό Δικαστήριο απέρριψε αίτηση ακύρωσης, που στρεφόταν κατά της πράξης προέγκρισης χωροθέτησης Χ.Υ.Τ.Α. σε δασική έκταση. Το Δικαστήριο καταρχήν αντιμετώπισε τις σχετικές σταθμίσεις με τον τρόπο που παραπάνω περιγράφηκε, δηλαδή σε επίπεδο στάθμισης κόστους – οφέλους. Στη σκέψη 19, όμως, βρέθηκε μπροστά στη συνταγματική απαγόρευση της αλλαγής προορισμού δασικής έκτασης. Πράγματι, το Δικαστήριο καταρχάς αναγνώρισε ότι «από τις διατάξεις των άρθρων 24 παρ. 1 και 117 παρ. 3 του Συντάγματος προκύπτει ότι τα δάση και οι δασικές εκτάσεις υπάγονται σε ιδιαίτερο προστατευτικό καθεστώς, για να διατηρηθεί η κατά τον προορισμό τους χρήση και να διαφυλαχθεί η οικολογική ισορροπία, και ότι μόνο κατ' εξαίρεση παρέχεται ευχέρεια στον κοινό νομοθέτη να επιτρέπει επεμβάσεις που μεταβάλλουν ή αλλοιώνουν το δασικό χαρακτήρα, εάν συντρέχουν επιτακτικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος», για να κρίνει, όμως, λίγο

---

¹⁵¹ ΣτΕ 1153/2007, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

παρακάτω ότι «η δημιουργία Χ.Υ.Τ.Α., επιβαλλόμενη για την προστασία της δημόσιας υγείας, η οποία αποτελεί αντικείμενο κρατικής μέριμνας κατά το άρθρο 21 παρ. 3 του Συντάγματος, αλλά και του περιβάλλοντος, αποτελεί πράγματι λόγο δημοσίου συμφέροντος για τη μεταβολή της χρήσεως δάσους ή δασικής εκτάσεως». Παρατηρούμε, συνεπώς, εδώ, ότι, στο πλαίσιο μιας ενδοπεριβαλλοντικής σύγκρουσης, η μια έκφανση της προστασίας του περιβάλλοντος, που εντοπίζεται στη δημιουργία Χ.Υ.Τ.Α., ανάγεται σε λόγο δημοσίου συμφέροντος, που επιτρέπει την προσβολή μιας άλλης έκφανσης της προστασίας, αυτής της διατήρησης αμετάβλητου του δασικού χαρακτήρα μιας περιοχής. Παρότι δεν προκύπτει σαφώς, θα υποστηρίζαμε εν προκειμένω ότι το δημόσιο συμφέρον αποτέλεσε το γνώμονα, που κατεύθυνε την επιλογή μεταξύ των συγκρουόμενων εκφάνσεων του ίδιου συνταγματικού αγαθού. Η στάθμιση του Δικαστηρίου συμπυκνώθηκε ουσιαστικά στην υπολανθάνουσα στο σκεπτικό διερώτηση: ποια από τις δύο επιλογές -η δημιουργία Χ.Υ.Τ.Α. στη δασική περιοχή ή η απαγόρευση αυτής- θα εξυπηρετούσε περισσότερο το δημόσιο συμφέρον και όχι στο ερώτημα εάν το δημόσιο συμφέρον, που εξυπηρετείται από τη δημιουργία Χ.Υ.Τ.Α., αξιολογείται ως σημαντικότερο από την προστασία του περιβάλλοντος στην κρίσιμη δασική έκταση, ερώτημα που θα αντιμετώπιζε το δημόσιο συμφέρον ως συμποσούμενο στην πλευρά των ωφελειών και τελικά ως σταθμιζόμενο αγαθό. Στη λακωνική διατύπωση, βέβαια, του σκεπτικού της απόφασης γίνεται εν τέλει φανερό μόνο η απάντηση στην αρχική διερώτηση, η οποία προκρίνει τη δημιουργία Χ.Υ.Τ.Α., ανάγοντάς τη σε λόγο δημοσίου συμφέροντος, που νομιμοποιεί την άρση του προστατευτικού καθεστώτος.

Συμπερασματικά, θα υποστηρίζαμε ότι οι εν λόγω υποθέσεις των «ενδοπεριβαλλοντικών» συγκρούσεων, πέραν του ότι άπτονται φλεγόντων κοινωνικών -υγιεινή διαβίωση των κατοίκων στα αστικά κέντρα- και πολιτικών -χάραξη της σύγχρονης περιβαλλοντικής και χωροταξικής

πολιτικής- ζητημάτων, αποτελούν, συνάμα, πραγματική πρόκληση για το δικανικό συλλογισμό. Η ταύτιση του διακυβευόμενου συνταγματικού αγαθού (μια όψη της συνταγματικής προστασίας του περιβάλλοντος συγκρούεται με μια άλλη) κατ' ουσία αποκλείει στο Δικαστήριο την - αυθαίρετη, όσο και υπεκφεύγουσα- επιλογή της τυπικής και αφηρημένης ιεράρχησης συνταγματικών αξιών και το υποχρεώνει σε αυστηρή, πραγματική και άκρως συγκεκριμένη στάθμιση των εξειδικευμένων εκφάνσεων του έννομου αγαθού.

2. Η παράλειψη της στάθμισης των συγκρουόμενων συμφερόντων στο δικανικό συλλογισμό

Είδαμε, λοιπόν, ότι ως κεντρικό νομικό και μεθοδολογικό πεδίο αναφοράς στην επίλυση των σχετικών συγκρούσεων το ανώτατο διοικητικό Δικαστήριο έχει τη στάθμιση μεταξύ των συνταγματικά προστατευόμενων αγαθών και κρατικών σκοπών. Ωστόσο, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που το Δικαστήριο αποφεύγει να εφαρμόσει τη σταθμιστική διαδικασία -εφαρμογή που, εξάλλου, επιτάσσει η αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων, αλλά και ο κανονιστικός τους χαρακτήρας- με ευθεία συνέπεια τη «χαλαρή» δομή του δικανικού συλλογισμού και τη συνακόλουθη ασθενή νομική αιτιολογία της δικαστικής απόφασης. Είναι χαρακτηριστικό δε ότι στις, όχι λίγες, περιπτώσεις αυτών των αποφάσεων, καταρχάς, κατά τη διατύπωση δηλαδή της μείζονος πρότασης και συγκεκριμένα στο στάδιο της ερμηνείας των κρίσιμων συνταγματικών διατάξεων, το Δικαστήριο τυπικά αποδέχεται τη στάθμιση, ωστόσο, πρακτικά, κατά τη διατύπωση δηλαδή της ελάσσονος, δεν προχωρά σ' αυτήν. Η στάση αυτή της νομολογίας δεν είναι τυχαία, αλλά βασίζεται σε συγκεκριμένες προερμηνευτικές επιλογές, οι οποίες, όπως θα υποστηριχθεί στη συνέχεια, αντανακλούν μια βαθύτερη

και πολύ συγκεκριμένη θέαση της βιώσιμης ανάπτυξης και συνολικά του δικαίου του περιβάλλοντος. Παρακάτω θα περιγράψουμε τέτοια νομολογιακά παραδείγματα, στα οποία το Δικαστήριο απέχει από τη μέθοδο της στάθμισης, και θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τις συγκεκριμένες προερχόμενες επιλογές, που οδήγησαν στη συγκεκριμένη στάση, είτε αυτές καθίστανται σαφείς στο κείμενο των αποφάσεων είτε υπονοούνται.

2.1 Οι λόγοι της παράλειψης

A. Η αναγόρευση της προστασίας του περιβάλλοντος σε υπέρτερο δημόσιο συμφέρον

Κατά την τελευταία εικοσαετία, το ανώτατο διοικητικό Δικαστήριο της χώρας, τέμνοντας διαφορές που αφορούν το φυσικό περιβάλλον, σε ορισμένες περιπτώσεις παρακάμπτει τις αναγκαίες σταθμίσεις των συγκρουόμενων δικαιωμάτων και συμφερόντων με το να ανάγει την προστασία αυτού σε υπέρτερο δημόσιο συμφέρον και έτσι να οδηγεί σε *a priori* κατίσχυσή της έναντι των άλλων πτυχών του δημοσίου συμφέροντος.

Ήδη με την απόφαση 1615/1988¹⁵², κι ενώ δεν έχουμε ακόμη ουσιαστικά εισέλθει στη φάση της «περιβαλλοντικής επαγρύπνησης» του Συμβουλίου της Επικρατείας, το Δικαστήριο φαίνεται να αναγνωρίζει σαφή υπεροχή της προστασίας του περιβάλλοντος έναντι των υπολοίπων συνιστωσών του δημοσίου συμφέροντος, που, εν προκειμένω, διακυβεύονται¹⁵³.

---

¹⁵² ΣτΕ 1615/1988, *Αρμ* 1988, 805.

¹⁵³ Έτσι ο Δ. ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η έννομη προστασία του περιβάλλοντος ως στοιχείο του δημοσίου συμφέροντος, *ΔιΔικ* 1990, σελ. 753 επ. (761).

Με την εν λόγω απόφαση έγινε δεκτή αίτηση ακύρωσης κατά πράξης του Υπουργικού Συμβουλίου, με την οποία χορηγήθηκε άδεια εκσυγχρονισμού εργοστασίου λιπασμάτων στη Δραπετσώνα, διότι, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, η Διοίκηση δε συνεκτίμησε επαρκώς την ανάγκη προστασίας του φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος από τις επιπτώσεις που εγκυμονούσε η επίδικη εγκατάσταση πάνω σ' αυτό, αλλά περιορίστηκε απλώς σε γενικές και αόριστες σκέψεις.

Κατά την ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 24 παρ.1 Σ, το Δικαστήριο επανέλαβε καταρχήν την εκ του Συντάγματος ευθεία υποχρέωση της Διοίκησης να λαμβάνει υπόψη της κατά τη ρύθμιση συναφών θεμάτων και την ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, σταθμίζοντας παράλληλα και συνεκτιμώντας όλους τους παράγοντες που συνθέτουν το γενικότερο εθνικό συμφέρον, μεταξύ άλλων και εκείνους που απορρέουν από τις διατάξεις των άρθρων 22 παρ. 1 και 106 παρ. 1 του Συντάγματος. Στη συνέχεια, όμως, διατύπωσε την κρίσιμη θέση ότι οι παράγοντες αυτοί «δεν μπορεί παρά να συμπορεύονται σε τελική ανάλυση με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, το οποίο αποτελεί βασικό παράγοντα του εθνικού τούτου συμφέροντος». Είναι φανερό ότι με την τελευταία αυτή φράση του το ΣτΕ έδωσε προβάδισμα ή, καλύτερα, ιεράρχησε ως υπέρτερο το δημόσιο συμφέρον της προστασίας του περιβάλλοντος έναντι των άλλων πτυχών αυτού.

Χαρακτηριστικές αυτής της νομολογιακής τάσης είναι οι αποφάσεις, που αφορούν την προστασία δασών και δασικών εκτάσεων¹⁵⁴. Πράγματι, το Δικαστήριο προσδίδει συστηματικά αξιακή υπεροχή στην προστασία

---

¹⁵⁴ Για την νομική προστασία δασών και δασικών εκτάσεων βλ. μεταξύ άλλων, Ι. ΜΑΚΡΗ, Δασική νομοθεσία, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 2002, Ε.-Α. ΜΑΡΙΑ, Η νομική προστασία των δασών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1998, Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, Η συνταγματική προστασία των δασών και δασικών εκτάσεων, ΝοΒ 1988, 1581 επ., Κ. ΧΙΩΛΟΥ, Η συνταγματική προστασία των δασών και δασικών εκτάσεων, Αρμ 2008, σελ. 1621 επ., Κ. ΧΟΡΟΜΙΔΗ, Ιδιωτικά δάση, δασικές εκτάσεις και το Σύνταγμα του 1975, σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του, Πρακτικά ημερίδας, Νόμος και Φύση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 128 επ

αυτών των τμημάτων του εδάφους, πολλές φορές χωρίς την κατ' ελάχιστο συνεκτίμηση των άλλων παραγόντων του δημοσίου συμφέροντος, που διακυβεύονται.

Έτσι με την απόφαση 4665/1996¹⁵⁵ του Ε' Τμήματος του ΣτΕ κρίθηκε ότι η διοίκηση υποχρεούται να αποκαταστήσει με αναδάσωση δάσος που καταστράφηκε και να απαγορεύει κάθε χρήση, που θα παρεμπόδιζε την αναδάσωση αυτή· οι ενέργειες δε αυτές δεν αφήνονται στη διακριτική της ευχέρεια, αλλά συνιστούν περίπτωση δέσμιας αρμοδιότητας, με αποτέλεσμα η αδράνειά της να συνιστά παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας¹⁵⁶. Περαιτέρω υποστήριξε το Δικαστήριο ότι υποχρεούται η διοίκηση να ανακόπτει με ρητή διοικητική πράξη κάθε δραστηριότητα που αναπτύσσεται στην αναδασωτέα περιοχή και εμποδίζει την προσπάθεια αποκατάστασης του οικοσυστήματος.

Στην κρίσιμη σκέψη του (σκέψη 5) το ΣτΕ ερμήνευσε το άρθρο 24 Σ, υποστηρίζοντας ότι ουσιώδες μέρος του φυσικού περιβάλλοντος αποτελούν τα δάση, των οποίων η προστασία εκτείνεται και στην υποχρέωση αποκατάστασής τους ως οικοσυστημάτων, και μάλιστα ευπαθών, σε περίπτωση καταστροφής ή αποψίλωσής τους, όπως άλλωστε ορίζει και το άρθρο 117 παρ. 3 του Συντάγματος. Επισημάνε δε χαρακτηριστικά ότι «ως εκ της κρίσιμου σημασίας της, η έννομος υποχρέωσις αποκατάστασεως καταστραφέντος δάσους δι' αναδασώσεως είναι τόσο αυστηρά και απόλυτος, ώστε ουδείς έτερος λόγος δημοσίου συμφέροντος δύναται να κατισχύσει αυτής».

Στο ίδιο πλαίσιο, της αναγνώρισης a priori προβαδίσματος δηλαδή στο συγκεκριμένο δημόσιο συμφέρον, παρατηρούμε τη νομολογία να εφαρμόζει με ιδιαίτερη αυστηρότητα τις συνταγματικές εγγυήσεις για την

---

¹⁵⁵ ΣτΕ 4665/1996, ΝοΒ 1998, 1514.

¹⁵⁶ Για το δικαστικό έλεγχο των παραλείψεων της διοίκησης, βλ. Κ. ΓΩΓΟΥ, Η δικαστική προσβολή παραλείψεων της διοίκησης, εκδ. Σάκκουλας, 2005, σελ. 45 επ.

προστασία των δασών και των δασικών εκτάσεων. Έτσι, η μεταβολή της μορφής των εν λόγω εκτάσεων, δυνατότητα που κατ' εξαίρεση παρέχει το Σύνταγμα, επιτρέπεται, μόνο όταν συντρέχουν λόγοι δημοσίου συμφέροντος ιδιαίτερος σοβαροί και σ' αυτούς δεν μπορεί να υπαχθεί κατά το Δικαστήριο η ανάγκη επέκτασης οικιστικής ζώνης¹⁵⁷.

Αυτό που καταρχήν προκύπτει είναι ότι το κοινωνικό συμφέρον, που εισάγει το άρθρο 24 παρ.1 Σ, ταυτίζεται στη νομολογιακή πράξη με την έννοια του γενικού συμφέροντος¹⁵⁸. Η ανάγνωση, δηλαδή, που υιοθετεί το Δικαστήριο για το άρθρο 24 Σ συμπυκνώνεται, καταρχήν, στο ότι η περιβαλλοντική προστασία συνιστά δομικό και αναφαίρετο στοιχείο του δημοσίου συμφέροντος. Η συνδυαστική ερμηνευτική προσέγγιση των δύο όρων, όμως, δε σταματά εκεί. Από το δικανικό συλλογισμό αναδεικνύεται ξεκάθαρα η θέση ότι οποιαδήποτε επιλογή του νομοθέτη, αλλά και της διοίκησης, κατά την άσκηση της διακριτικής τους ευχέρειας, δεν μπορεί να συνεπάγεται την υποβάθμιση του περιβαλλοντικού κεφαλαίου. Το βέβαιον είναι ότι με τη σχετική νομολογία του, το ΣτΕ δημιουργεί ένα σχετικά μαξιμαλιστικό και εκτεταμένο κανονιστικό πλέγμα προστασίας του περιβάλλοντος.

Παραπέρα, όμως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στις περιπτώσεις αυτές το Δικαστήριο προβαίνει εξαρχής σε μια γενική ιεράρχηση των δημοσίων συμφερόντων, που εξυπηρετούν οι «συγκρουόμενες» συνταγματικές διατάξεις¹⁵⁹. Πράγματι, ενδεχομένως, τελικά, το Δικαστήριο να προχωρά σε στάθμιση· όχι όμως σε μια *in concreto* στάθμιση μεταξύ των σχετικών διακυβευόμενων αγαθών, έτσι, όπως συγκεκριμενοποιούνται στην κρίσιμη διαφορά, αλλά σε μια εκ των προτέρων στάθμιση, σε γενικό και αόριστο επίπεδο, μεταξύ της βαρύτητας

---

¹⁵⁷ ΣτΕ 666/1994, *Αρμ* 1994, 992.

¹⁵⁸ Βλ. σχετικά F. RANGEON, *L' idéologie...*, ό.π., σελ. 41 επ.

¹⁵⁹ Πρβλ. D. TRUCHET, *Les fonctions...*, ό.π., σελ. 174 επ.

του δημοσίου συμφέροντος, που εξυπηρετεί καθεμιά από τις κρίσιμες συνταγματικές διατάξεις. Υπό τα δεδομένα αυτά καταλήγει σε πρόκριση του συμφέροντος που προστατεύεται στο άρθρο 24 παρ 1 Σ· κατάληξη που θα μπορούσε, ωστόσο, να προβλεφθεί ήδη από τη διατύπωση της μείζονος και πριν ακόμη το Δικαστήριο εισέλθει στο στάδιο της εκτίμησης των πραγματικών περιστατικών.

Αν η παραπάνω θέση διεκδικεί στοιχεία ρεαλισμού για την εκτίμηση των δικανικών προερμηνευτικών επιλογών, οι συνέπειες της εν λόγω στάσης έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα από την αρχικά επιφαινόμενη.

Κατά πρώτο λόγο, η σύγκριση της σπουδαιότητας του δημοσίου συμφέροντος που εξυπηρετούν οι επιμέρους συνταγματικές διατάξεις, οδηγεί, αναπόφευκτα, όπως, εξάλλου, το μαρτυρούν και τα συμπεράσματα των δικαστικών αποφάσεων, σε σύγκριση της κανονιστικής τους δύναμης. Κατά την ερμηνευτική προσέγγιση, λοιπόν, των σχετικών συνταγματικών διατάξεων, ο δικαστής αποδέχεται μια δεδομένη και αμετάβλητη ιεραρχική δομή αυτών. Μια τέτοια στάση, όμως, δεν αντιβαίνει πρόδηλα στην αρχή της ίσης τυπικής δύναμης των συνταγματικών διατάξεων; Δεν πλήττει την ενότητα του Συντάγματος; Δεν απομειώνει, εν τέλει, την κανονιστικότητα του συνταγματικού κειμένου;

Ακόμη, όμως, και αν αποδεχόταν κανείς, για αμιγώς μεθοδολογικούς λόγους, αυτή την αφηρημένη, a priori, στάθμιση δημοσίων συμφερόντων, ποιο θα μπορούσε να είναι το κριτήριο, ο γνώμονας που θα οδηγούσε την κρίση του δικαστή κατά την εφαρμογή της διαδικασίας αυτής; Δε θα παρεισφρέουν αναπόφευκτα υποκειμενικές εκτιμήσεις τέτοιες, που να καθιστούν αυθαίρετο το αποτέλεσμα;

Συμπερασματικά, η χρήση ενός τόσο αόριστου όρου, όπως του δημοσίου συμφέροντος, ως θεμελίου για την πρόταξη της μιας ή της άλλης δικανικής επιλογής, χωρίς, μάλιστα, την ad hoc συγκεκριμενοποίηση του

περιεχομένου του ¹⁶⁰, είναι αναμφίβολα επισφαλής, για να στηρίξει μια μη αυθαίρετη συνταγματική ερμηνεία, η οποία δε θα θίγει την αρχή της τυπικής ισοδυναμίας ¹⁶¹.

Τέλος, με την υπερίσχυση της δικανικής αυτής ερμηνευτικής επιλογής, η συγκεκριμένη, *in concreto*, στάθμιση παύει να έχει ουσιαστικό περιεχόμενο και σημασία, σε τέτοια ένταση και βαθμό, που συχνά ανατρέπεται εν τοις πράγμασι το τεκμήριο συνταγματικότητας του νόμου· με άλλα λόγια, το εν λόγω τεκμήριο αντιστρέφεται ουσιαστικά από τεκμήριο συνταγματικότητας σε τεκμήριο αντισυνταγματικότητας της διάταξης του νόμου¹⁶², που θίγει το περιβάλλον, συμπαρασύροντας έτσι και την προσβαλλόμενη διοικητική πράξη, η οποία έχει ως έρεισμα αυτόν το νόμο.

Να σημειωθεί πάντως ότι αν στις νομολογιακές περιπτώσεις, όπου τηρείται η σχετική προερμηνευτική επιλογή του Δικαστηρίου, πραγματοποιούνταν η *in concreto* δικαιική στάθμιση, που περιγράφηκε παραπάνω, η τελική εκτίμηση για τη νομιμότητα της διοικητικής πράξης θα ήταν κατά πάσα πιθανότητα η ίδια. Ο προβληματισμός που διατυπώνεται αφορά αποκλειστικά και μόνο την κατάστρωση του δικανικού συλλογισμού.

---

¹⁶⁰ Βλ. σχετικά D. TRUCHET, *Les fonctions...*, ό.π., σελ. 207 επ.

¹⁶¹ Έτσι ο Π. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων ή δικαστικός έλεγχος της νομιμότητας του Συντάγματος, *ΝοΒ* 1988, σελ. 13 επ. (30).

¹⁶² Για το δημόσιο συμφέρον ως αιτία αντισυνταγματικότητας βλ. M. – P. DESWARTE, *L'intérêt général...*, ό.π., σελ. 42 επ.

B. Η υπεροχή της περιβαλλοντικής διάστασης στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου το Συμβούλιο της Επικρατείας αποφεύγει να πραγματοποιήσει ουσιαστική στάθμιση μεταξύ των συγκρουόμενων συνταγματικών αγαθών, στηριζόμενο στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης. Κι ενώ θα ανέμενε κανείς η επίκληση ακριβώς της «εξισορροπητικής» αυτής αρχής να οδηγεί μονόδρομα στη συγκεκριμένη στάθμιση των τριών πτυχών που τη συναποτελούν, η ανάγνωση σ' αυτήν από το Δικαστήριο μιας προτεραιότητας στην προστασία του περιβάλλοντος φέρει αντίθετα αποτελέσματα. Συχνά, δηλαδή, στο δικανικό συλλογισμό ο ορισμός της βιώσιμης ανάπτυξης ταυτίζεται με την υπεροχή της περιβαλλοντικής προστασίας έναντι των κρατικών επιδιώξεων της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης.

Ήδη στην πρώτη, διάσημη πλέον, απόφαση ΣτΕ 2759/ 1994¹⁶³, που αφορούσε στην εκτροπή του Αχελώου¹⁶⁴, και πριν ακόμη επίσημα υιοθετηθεί η αρχή της βιωσιμότητας από την ελληνική έννομη τάξη¹⁶⁵, το Δικαστήριο, επιχειρώντας να προσεγγίσει και να εξειδικεύσει αυτήν, καθιστά σαφές ότι αποκλείεται η με οποιοδήποτε τρόπο υποβάθμιση του φυσικού κεφαλαίου της χώρας¹⁶⁶. Η συναγωγή, όμως, μιας τέτοιας

---

¹⁶³ ΣτΕ 2759/ 1994, *Νόμος και Φύση* 1995, 162.

¹⁶⁴ Για μια αναλυτική παρουσίαση των δικών που έλαβαν χώρα αναφορικά με την εκτροπή του Αχελώου, βλ. Ε. ΤΡΟΒΑ, *Αχελώος: ο θεός ποταμός* (σκέψεις με αφορμή την ΣτΕ Ολ 3478/2000), *ΠερΔικ* 2001, σελ. 35 επ.

¹⁶⁵ ΣτΕ 2537/1996 (υπόθεση Πετρόλα), *Αρμ* 1996, 1043.

¹⁶⁶ Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα της απόφασης ΣτΕ 2759/1994: «...Επομένως, από την ίδια διάταξη (24 Σ) απορρέουν οι περιορισμοί εκείνοι στην αναπτυξιακή πολιτική της πολιτείας που είναι αναγκαίοι για την πρόληψη της βλάβης του φυσικού περιβάλλοντος, σε τρόπο ώστε όχι κάθε ανάπτυξη αλλά μόνον η βιώσιμη, δηλαδή εκείνη που δεν επιφέρει βλάβη στο περιβάλλον και άρα είναι διατηρήσιμη και όχι πρόσκαιρη, να είναι επιτρεπτή από το Σύνταγμα...». Βλ. σχετικά Μ. ΣΓΟΥΡΕΛΛΗ, *Βιώσιμη ανάπτυξη και διεύρυνση του προστατευτικού πεδίου του άρθρου 24 παρ. 1 του Συντάγματος στην πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ*, *ΠερΔικ* 1998, σ. 364 επ. (367).

απόλυτης απαγόρευσης από την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης είναι ενδεικτική για το περιεχόμενο, που το Δικαστήριο αποδίδει σ' αυτή την τελευταία: είτε αναδεικνύει την προστασία του περιβάλλοντος σε συνταγματική αρχή ανεπίδεκτη σταθμίσεων είτε επιβάλλει ότι, κατά τη «σύγκρουσή» της με τον επίσης συνταγματικής περιωπής πολιτειακό σκοπό της οικονομικής ανάπτυξης, η προστασία του περιβάλλοντος καταλαμβάνει *a priori* υπερέχουσα θέση.

Στο θεμελιώδη κανόνα της βιώσιμης ανάπτυξης, ως επιβάλλοντα απόλυτη απαγόρευση στην με κάθε τρόπο προσβολή του φυσικού περιβάλλοντος, αναφέρθηκε και η απόφαση ΣτΕ 2805/1997¹⁶⁷ για τη σύνδεση των μικρών νησιών με το εθνικό ηλεκτρικό δίκτυο υψηλής τάσης. Κατά τη σκέψη του Δικαστηρίου, σύμφωνα με τον κανόνα αυτό, κάθε δημόσια πολιτική, γενική ή ειδική, και κάθε διοικητική ή τεχνική παρέμβαση του κράτους στο ανθρωπογενές και στο φυσικό περιβάλλον πρέπει να έχει ενσωματώσει τα προσήκοντα κριτήρια προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος, ώστε να διασφαλίζεται η αρχή της πρόληψης της βλάβης του περιβάλλοντος και η παρεχόμενη προστασία να είναι πλήρης και αποτελεσματική (σκέψη 3). Υπογραμμίσθηκε, δε, ότι «η τήρησης του ανωτέρω θεμελιώδους κανόνος είναι ευθύνη του δικαστού». Περαιτέρω, ο ακυρωτικός δικαστής επεσήμανε ότι η συγκεκριμένη εφαρμογή του κανόνα ορίζει ως επιτρεπτά τα εκτελούμενα από το κράτος και τον εν γένει δημόσιο τομέα τεχνικά έργα «όχι απλώς τα τεχνικώς εφικτά, ενδεχομένως δε και οικονομικώς συμφέροντα έργα, αλλά μόνον τα εξ αυτών βιώσιμα, ήτοι μόνον εκείνα που είναι φιλικά προς το περιβάλλον εν τη εννοία ότι δύνανται να συνυπάρξουν με αυτό χωρίς να το βλάπτουν βραχυπροθέσμως ή μακροπροθέσμως».

---

¹⁶⁷ ΣτΕ 2805/1997, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

Αλλά και στην ΣτΕ 2731/1997 ¹⁶⁸, γνωστή και ως απόφαση για τη φαιά άρκτο της Πίνδου, προκύπτει ξεκάθαρα από το σκεπτικό του Δικαστηρίου η ιεράρχηση των παραμέτρων της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης, με υπέρτερη αυτήν της προστασία του περιβάλλοντος.

Πιο αναλυτικά, με τη χάραξη και κατασκευή της Εγνατίας Οδού, ανέκυψαν μια σειρά διαφορών με αντικείμενο την προστασία του περιβάλλοντος. Στην προκείμενη περίπτωση οι αιτούσες, αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρίες που ανέλαβαν την υλοποίηση του ευρωπαϊκού προγράμματος «Άρκτος», για την προστασία και διαχείριση των πληθυσμών και βιοτόπων της καφετιάς αρκούδας στην Ελλάδα, ζήτησαν την ακύρωση της κοινής υπουργικής απόφασης, με την οποία είχαν εγκριθεί οι περιβαλλοντικοί όροι για την κατασκευή της Εγνατίας Οδού στο τμήμα Παναγία-Γρεβενά της περιοχής των Νομών Γρεβενών και Τρικάλων. Η κρίσιμη περιοχή συνιστά βιότοπο του προστατευόμενου είδους της καφετιάς αρκούδας και ζώνη υψηλής βιολογικής σημασίας για το είδος, αφού αποτελεί τη μία από τις δύο συνδεδεμένες ζώνες, που εξασφαλίζουν την επικοινωνία και βιωσιμότητα των υποπληθυσμών της Πίνδου¹⁶⁹.

Το Δικαστήριο εξέτασε κατά τρόπο μεθοδικό και εξονυχιστικό όλα τα στοιχεία του φακέλου, που αφορούσαν αφενός μεν στην κατάσταση του πληθυσμού του απειλούμενου είδους της καφετιάς αρκούδας στην Ελλάδα, αφετέρου δε στη μεγάλη σημασία της κρίσιμης περιοχής ως βιοτόπου, αλλά και στις σοβαρές επιπτώσεις που θα είχε για τον κρίσιμο ζωικό πληθυσμό η εντός αυτού του βιοτόπου διέλευση του τμήματος της Εγνατίας Οδού ¹⁷⁰.

---

¹⁶⁸ ΣτΕ 2731/1997, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

¹⁶⁹ Πρβλ. Μ. ΚΡΗΤΙΚΟΥ, Προστασία της άγριας πανίδας και εκτέλεση μεγάλων έργων, *ΠερΔικ* 2000, σελ. 44 επ.

¹⁷⁰ Έτσι ο Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Σχόλιο στην ΣτΕ 2731/1997, *Νόμος και Φύση* 1998, σελ. 451 επ. (452).

Αυτό που δεν εξέτασε καθόλου το Δικαστήριο ήταν άλλες παράμετροι, οικονομικές ή τεχνικές, που άπτονταν της κατασκευής, άλλους παράγοντες, όπως το προσδοκώμενο όφελος από την κατασκευή ενός τέτοιου έργου ή τις κοινωνικές ανάγκες, που υπαγόρευαν την κατασκευή του.

Πράγματι, η εξέταση τέτοιων ζητημάτων, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, παρείλκε. Το Δικαστήριο συνήγαγε από μια σειρά διεθνών διατάξεων καθώς και από την ερμηνεία του άρθρου 24 Σ πως προέχον κριτήριο κατά τη χάραξη και κατασκευή οδών συνιστά ο παντελής αποκλεισμός της διατάραξης βιοτόπων προστατευόμενων ειδών της άγριας πανίδας, όπως είναι η καφετιά αρκούδα, «του προέχοντος δε τούτου κριτηρίου δεν δύναται να κατισχύσουν άλλα κριτήρια, αναφερόμενα εις τεχνικά χαρακτηριστικά της οδού ή εις το κόστος κατασκευής κ.λπ., διότι, οσονδήποτε αξιολογα τα κριτήρια τούτα, πάντως δεν είναι της αυτής ιεραρχικής τάξεως, εφόσον αυτά μεν αφορούν εις τεχνικές και οικονομικές παραμέτρους του έργου, ενώ η διάσωσης της φαιάς άρκτου είναι διατήρησις ζωής, που είναι η ουσία της βιωσίμου αναπτύξεως».

Με τη χαρακτηριστική αυτή φρασεολογία καθίσταται σαφές ότι το Δικαστήριο ιεράρχησε τις επιμέρους διαστάσεις της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης αξιολογώντας ως υπέρτερη την προστασία του περιβάλλοντος. Τούτο επιβεβαιώνεται ήδη από την προηγούμενη σκέψη του (αριθμός 7), όπου ειδικότερα για την κατασκευή των δημοσίων έργων είχε διατυπωθεί η θέση ότι «οσονδήποτε επιθυμητός και αν είναι ο αναπτυξιακός σκοπός των, καθίστανται βιώσιμα μόνον εφόσον εξ αυτών δεν προκύπτει κίνδυνος βλάβης του περιβάλλοντος». Εξάλλου, η χάραξη και η κατασκευή των οδών, στις οποίες παρεμβάλλονται εξαιρετικώς ευαίσθητα οικοσυστήματα αποτελεί δημόσιο πρόβλημα, «η επίλυση του οποίου δέον να γίνεται με προέχον κριτήριο την κατά τα ανωτέρω συνταγματικώς αξιούμενην προληπτικήν προστασίαν, δηλ. την διάσωσιν των ειδών τούτων».

Η απόφαση καταλήγει, μέσω του παραπάνω συλλογισμού, στο χαρακτηρισμό της υπό κρίση χάραξης του τμήματος της Εγνατίας Οδού ως μη βιώσιμης, συνακόλουθα, δε, και μη νόμιμης. Υποδεικνύει, δε, στη διοίκηση ότι κάθε άλλη εναλλακτική χάραξη της Οδού στην περιοχή θα πρέπει να παρακάμπτει το βιότοπο και μάλιστα σε τέτοια απόσταση, ώστε να αποκλείεται η με οποιονδήποτε τρόπο διατάραξη του οικοσυστήματος. Το συμπέρασμα της απόφασης εγγυάται, συνεπώς, την απόλυτη προστασία του απειλούμενου είδους της καφετιάς αρκούδας, -προστασία η οποία θεμελιώνεται καταρχήν στο άρθρο 24 Σ, αλλά και σε κανόνες διεθνείς (Σύμβαση της Βέρνης) και κοινοτικούς (Οδηγία 92/43/ΕΟΚ-αποδίδοντας, συγχρόνως, σαφές προβάδισμα στην περιβαλλοντική προστασία έναντι οποιασδήποτε άλλης αρχής ή κριτηρίου. «Έτσι επιχειρηματολογώντας, όμως, το Δικαστήριο καταλήγει σε μια δύσκαμπτη θέση, που δεν αφήνει περιθώρια στάθμισης των κρίσιμων παραμέτρων»¹⁷¹.

Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και πιο πρόσφατες αποφάσεις. Ενδεικτική είναι η ΣτΕ 3065/2001¹⁷², όπου το Δικαστήριο, αφού παραθέτει το περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων 24 παρ. 1 Σ και 106 παρ. 1 Σ καθώς και του π.δ. 84/1984 για την ίδρυση, επέκταση και μετεγκατάσταση βιομηχανιών στο Νομό Αττικής, διατυπώνει την εξής θέση: «Με τις πιο πάνω συνταγματικές διατάξεις ο συντακτικός νομοθέτης σταθμίσας τις αξίες του περιβάλλοντος και της οικονομικής ελευθερίας, αξίωσε τον συγκερασμό τους μέσα στη νέα αξία της βιώσιμης ανάπτυξης, στην οποία, όμως, προέχουσα σημασία, λόγω του προληπτικού χαρακτήρα της, έχει η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος».

Ακολουθώντας αυτή την ανάγνωση της βιώσιμης ανάπτυξης, ως αρχής συμπτυκνωτικής συνταγματικών αγαθών μη ίσης αξίας, και

---

¹⁷¹ Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗ, αυτόθι, σελ. 454

¹⁷² ΣτΕ 3065/2001, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

επιδεικνύοντας μια μάλλον ιδιαίτερη οικολογική ευαισθησία, το Συμβούλιο της Επικρατείας άρχισε σταδιακά να υιοθετεί ποιοτικά κριτήρια, τα οποία θεμελιώνουν την έννοια της βιώσιμης αναπτυξιακής δραστηριότητας στον εντοπισμό, την περιγραφή και την αξιολόγηση των άμεσων ή έμμεσων περιβαλλοντικών της επιπτώσεων.

Στην απόφαση ΣτΕ 1468/2004¹⁷³ ο τρόπος, με τον οποίο το Δικαστήριο αντιμετωπίζει ως αξιολογικά ανισότιμες τις επιμέρους παραμέτρους της βιώσιμης ανάπτυξης, κατέστη φανερός, όταν κλήθηκε να ερμηνεύσει το άρθρο 4 του ν. 1360/1983. Πιο συγκεκριμένα, ενώ με το π.δ. 84/1984 θεσπίστηκε η απαγόρευση ίδρυσης, εγκατάστασης ή και επέκτασης βιομηχανίας, βιοτεχνίας και αποθήκης στο ηπειρωτικό τμήμα του Νομού Αττικής και στα νησιά Σαλαμίνας και Αίγινας, με το αμφισβητούμενο ερμηνευτικά άρθρο 4 του ν.1360/1983 προβλέφθηκε ότι «είναι δυνατό να χορηγείται άδεια εγκατάστασης κατά παρέκκλιση από τις διατάξεις του νόμου αυτού ή άλλων νόμων, εφόσον πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντικές παραγωγικές επενδύσεις και ιδίως για την εγκατάσταση βιομηχανιών που συμβάλλουν στην επιτάχυνση του ρυθμού ανάπτυξης της Εθνικής Οικονομίας» (το άρθρο αυτό ρητά διατηρήθηκε σε ισχύ με το άρθρο 19 παρ. 1 του ν. 2516/1997).

Η πλειοψηφία δεν ανέγνωσε στο παραπάνω άρθρο καμία εξαίρεση από τις διατάξεις των νόμων για την προστασία της Αττικής και δεν θεώρησε ότι αποτελεί νόμιμη βάση για την εγκατάσταση, επέκταση ή εκσυγχρονισμό βιομηχανίας ή βιοτεχνίας στο νομό Αττικής. Για να καταλήξει στο συμπέρασμα αυτό, κατά την κατάστρωση του δικανικού της συλλογισμού, έκρινε ως μόνη ενδεδειγμένη επιλογή την ερμηνεία του άρθρου 106 Σ υπό το φως του άρθρου 24 παρ. 1 Σ, δεχόμενη, κατά συνέπεια, ότι στην πράξη η μόνη δυνατή σύνδεση των δύο άρθρων ισοδυναμεί με παρέμβαση των οργάνων του κράτους στην οικονομική

---

¹⁷³ ΣτΕ 1468/2004, *Αρμ* 2004, 1057.

δραστηριότητα υπέρ της διαφύλαξης του αγαθού «περιβάλλον». Οι ειδικότερες νομοθετικές διατάξεις οφείλουν να ερμηνεύονται μόνο υπό το φως του άρθρου 24 παρ. 1 Σ, γι' αυτό και η αναγνώριση μιας εξαίρεσης στο «οικολογικό» προστατευτικό πλαίσιο δεν είναι ανεκτή. Ήδη από τη σκέψη 7, όπου επιχειρείται και η ερμηνεία της συνταγματικής διάταξης, προδιαγράφεται το αποτέλεσμα. Η πλειοψηφία δεν συνεκτιμά στην ουσία άλλους παράγοντες και δεν μιλά για στάθμιση. Η οικονομική ανάπτυξη του άρθρου 106 Σ τίθεται απ' αρχής -από τη μείζονα πρόταση- σε υπολειπόμενη θέση και όχι σε θέση αξιολογικής ισοτιμίας με την προστασία του περιβάλλοντος.

Το αντίθετο συνέβη με τη θέση της μειοψηφίας, που εισήγαγε στο σκεπτικό και την αντίστροφη ερμηνευτική πορεία, αυτή της ερμηνείας του άρθρου 24 Σ υπό το φως των άρθρων 106 και 22 παρ. 1 του Σ. Αντιμετώπισε, έτσι, τους άλλους παράγοντες του γενικότερου εθνικού συμφέροντος (άρθρα 106 και 22 παρ. 1 Σ) ως ίσης αξίας με την προστασία του περιβάλλοντος και πρότεινε τη στάθμιση ως μόνη ορθολογική διαδικασία για την κατάληξη σε αξιόπιστο αποτέλεσμα¹⁷⁴. Με το σκεπτικό αυτό, η μειοψηφία έκρινε το κρίσιμο άρθρο 4 ως ειδικό του μεταγενέστερου άρθρου 2 του π.δ. 84/ 1984 και ικανό να αποτελέσει τη νόμιμη βάση για την εγκατάσταση ή επέκταση ιδιαίτερα σημαντικών παραγωγικών επενδύσεων στο νομό Αττικής.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι συχνά η νομολογία του ανώτατου διοικητικού Δικαστηρίου τείνει να ιεραρχεί τις επιμέρους πτυχές, που

---

¹⁷⁴ Συγκεκριμένα από τη μειοψηφούσα γνώμη υποστηρίχθηκε ότι «κατά τη λήψη των απαιτούμενων από το άρθρο 24 Σ. νομοθετικών και διοικητικών, προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από μέρους της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας και άλλοι παράγοντες, αναγόμενοι στο γενικότερο εθνικό συμφέρον, όπως εκείνοι που σχετίζονται με τους σκοπούς της οικονομικής ανάπτυξης και την εξασφάλιση εργασίας στους πολίτες, σκοπούς για τους οποίους επίσης λαμβάνεται πρόνοια στο Σύνταγμα στα μνημονευόμενα άρθρα 106 και 22 παρ. 1 αντιστοίχως. Η στάθμιση, όμως των παραγόντων αυτών πρέπει να συμπορεύεται προς την υποχρέωση της πολιτείας να μεριμνά για την προστασία του περιβάλλοντος κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται η βιώσιμη ανάπτυξη στην οποία απέβλεψε ο συντακτικός νομοθέτης».

συνθέτουν την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης (οικονομική, κοινωνική, περιβαλλοντική), αναγνωρίζοντας την πρωτοκαθεδρία στην περιβαλλοντική. Τούτη, όμως, η θέση είναι πολλαπλά προβληματική.

Κατά πρώτο λόγο, δεν συμβαδίζει με τις εννοιολογικές καταβολές της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης¹⁷⁵. Η βιώσιμη ανάπτυξη, όπως ήδη αναφέρθηκε, αναγνωρίστηκε με τη διακήρυξη του Ρίο ως μία κεντρική επιδίωξη σύνθεσης της οικονομικής μεγέθυνσης με τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, τη διατήρηση της βιοποικιλότητας και την παραγωγικότητα της φύσης, ως προσπάθεια ισορροπίας ανάμεσα στην ποιότητα του περιβάλλοντος, την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη¹⁷⁶. Στην προσπάθεια αυτή, οι συνθετικοί παράγοντες δεν μπορεί παρά να θεωρούνται καταρχήν ισότιμοι, διαφορετικά η αρχή χάνει το ειδικό της περιεχόμενο. Η βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί, εξάλλου, από έννοια με δυναμικό περιεχόμενο να υποπέσει σε «δογματικού τύπου εκδοχές»¹⁷⁷, εάν η οικολογική παράμετρος θεωρηθεί αξιωματικά ότι θα πρέπει να κυριαρχεί σε όλες τις άλλες, χωρίς προσπάθεια εκτεταμένης εξειδίκευσης του περιεχομένου της σε κάθε ειδική περίπτωση και χωρίς περαιτέρω επιχειρήματα.

Αλλά και το ίδιο το ΣτΕ, στην πρώτη υπόθεση που κλήθηκε να επιλύσει τη σύγκρουση του εκ του Συντάγματος προβλεπόμενου κρατικού στόχου της περιβαλλοντικής προστασίας με εκείνον της οικονομικής ανάπτυξης¹⁷⁸, διατύπωσε την ξεκάθαρη αξίωση από τη Διοίκηση να αξιολογεί το σύνολο των παραγόντων που συνθέτουν το δημόσιο συμφέρον. Πολύ πριν, λοιπόν, την εμφάνιση της βιώσιμης ανάπτυξης στο νομικό κόσμο, ο δικαστής

---

¹⁷⁵ Βλ. σχετικά W. MEES, *Understanding sustainability...*, passim.

¹⁷⁶ Αυτή την αναλυτική προσέγγιση υιοθετεί και ο Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ, *Βιώσιμη ανάπτυξη: μία διεθνώς ανοιχτή συζήτηση για τη σχέση ανάπτυξης και περιβάλλοντος*, *ΠερΔικ* 2000, σελ. 513 επ. (514).

¹⁷⁷ Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ, *Βιώσιμη ανάπτυξη...*, ό.π., σελ. 519.

¹⁷⁸ ΣτΕ (Ολ) 811/1977, *ΤοΣ* 1977, 442.

αντιμετώπισε ως ίσης τυπικής αξίας τα διακυβευόμενα οικολογικά και αναπτυξιακά έννομα αγαθά και επιδίωξε την πρακτική εναρμόνιση των αντίστοιχων συμφερόντων. Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ήρθε, ακριβώς, για να ισχυροποιήσει τα θεμέλια που δόμησε η απόφαση για τα ναυπηγεία της Πύλου και όχι για να τα ανατρέψει¹⁷⁹.

Περαιτέρω, με την ακολούθηση μιας συλλογιστικής, που δίνει προτεραιότητα στην περιβαλλοντική διάσταση της αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, το ανώτατο διοικητικό Δικαστήριο ουσιαστικά περιορίζει και υποβαθμίζει τη δυνατότητα στάθμισης όλων των παραγόντων, που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε κάθε δεδομένη περίπτωση. Έτσι, όμως, υποβαθμίζεται και ο ρόλος του δικαστή, όπως είναι θεσμοθετημένος στο Σύνταγμα, του κριτή δηλαδή κάθε δεδομένης, ατομικής περίπτωσης με βάση τους παράγοντες και τα δεδομένα που τη συνθέτουν, και μεταβάλλεται σε εφαρμοστή αξιωματικών θέσεων, συχνά απομακρυσμένων από τις ιδιαιτερότητες της κρινόμενης υπόθεσης.

Η ερμηνευτική προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης ως δικανικό εγχείρημα απαιτεί τελικά μια όχι αποσπασματική, αλλά ολιστική αναζήτηση του κάθε φορά δημοσίου συμφέροντος, που καλείται να ρυθμιστεί με τρόπο καθολικό, αφού ληφθούν υπόψη και σταθμιστούν συνολικά όλα τα αξία προστασίας δημόσια αγαθά. Γι' αυτό και στην ελληνική έννομη τάξη, όπως ορθότερα υποστηρίζεται¹⁸⁰, αναπτυξιακή πολιτική και οικολογική προστασία θα πρέπει να ενσωματώνονται κατά τρόπο αμφίδρομο. Δεν επιβάλλεται, δηλαδή, μόνο να συνυπολογίζονται οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι κατά τον προγραμματισμό των υπολοίπων δημόσιων πολιτικών ή δράσεων -όπως ορίζει η Συνθήκη Ε.Κ. στο άρθρο 6,- αλλά και να λαμβάνονται υπόψη οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι

---

¹⁷⁹ Έτσι ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Από το καρνάγιο της Πύλου..., ό.π., σελ. 1062.

¹⁸⁰ Από τον Γ. ΔΕΛΛΗ, *idem*, σελ. 1064.

κατά τη χάραξη της κρατικής οικολογικής πολιτικής. Συνεπώς και τα προστατευτικά του περιβάλλοντος μέτρα θα πρέπει να αξιολογούνται υπό το πρίσμα, για παράδειγμα, των επιπτώσεών τους στην απασχόληση.

Αλλά και ως πολιτικό εγχείρημα, η επιδίωξη της βιώσιμης ανάπτυξης απαιτεί μια συνολική θεώρηση των τρόπων ανάπτυξης που ακολουθούν οι σύγχρονες κοινωνίες, προϋποθέτει αλλαγές στο κυρίαρχο μοντέλο παραγωγής και κατανάλωσης, αλλά και ανακατανομή του πλούτου ανάμεσα σε περιοχές και κοινωνικές ομάδες, -σ' αυτό, εξάλλου, το αίτημα συμπυκνώνεται, εν πολλοίς, και η κοινωνική της συνιστώσα. Η βιώσιμη ανάπτυξη κινδυνεύει από έννοια εκφράζουσα τη δυνατότητα εξέλιξης της κοινωνίας, να υποστεί μετάλλαξη προς συντηρητικού τύπου εκδοχές, εάν ερμηνευθεί με τρόπο που παγιώνει την παρούσα κατάσταση, μέσω, κυρίως, της επίκλησης των περιβαλλοντικών κινδύνων ¹⁸¹.

Γ. Η ταύτιση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης με την αρχή της αειφορίας

Όπως διαπιστώθηκε αμέσως παραπάνω, το Συμβούλιο της Επικρατείας προβαίνει συχνά σε μια ιεράρχηση των επιμέρους πτυχών, που συνθέτουν την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης. Η εν λόγω ιεράρχηση είναι, μάλιστα, ταυτόχρονα αξιακή και νομική: εκκινεί από την προερμηνευτική κρίση του δικαστή για την αξιακή προτεραιότητα των περιβαλλοντικών αγαθών· αποκτά, στη συνέχεια, η προτεραιότητα αυτή κανονιστικά χαρακτηριστικά, αφού μεταφράζεται, κατά τη δόμηση της δικανικής ερμηνείας, σε συνταγματική υπεροχή των περιβαλλοντικών αγαθών. Σε εξέλιξη αυτής της στάσης, η νομολογία του ΣτΕ τείνει, όχι σπάνια, να ταυτίσει τελικά την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης με την αρχή της περιβαλλοντικής αειφορίας.

---

¹⁸¹ Έτσι ο Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ, Βιώσιμη ανάπτυξη..., ό.π., σελ. 517.

Σε αποφάσεις και πρακτικά επεξεργασίας του ανώτατου διοικητικού Δικαστηρίου συναντάται, λοιπόν, η θέση ότι στόχος της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης είναι η εξασφάλιση στο διηνεκές της οικολογικής ισορροπίας και η διαφύλαξη των φυσικών πόρων με τη μετρημένη χρήση τους σε περίπτωση αδυναμίας ανανέωσής τους, καθώς επίσης και η διαφύλαξη των περιβαλλοντικών αγαθών προς χάριν των επόμενων γενεών. Το αμιγώς περιβαλλοντικό περιεχόμενο, που αποδίδεται στη σύνθετη αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, είναι προφανώς αυτό που μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι στις προερχομενικές επιλογές του Δικαστηρίου η βιώσιμη ανάπτυξη ταυτίζεται με την αρχή της αειφορίας, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 24 παρ. 1 Σ.

Κατά τη θέση, λοιπόν, αυτή της νομολογίας, την οποία ασπάζεται και σημαντικό τμήμα της θεωρίας, με την κατοχύρωση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στην ελληνική έννομη τάξη επιδιώκεται αποκλειστικά και μονομερώς η θέση ορίων στην οικονομική ανάπτυξη χάριν της προστασίας του περιβάλλοντος, πυρήνα δε της αρχής αυτής συνιστά η αρχή της προφύλαξης (ή πρόληψης)¹⁸², η οποία νοείται ως προφύλαξη του φυσικού κεφαλαίου από τον κίνδυνο μείωσης ή υποβάθμισης ¹⁸³.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η απόφαση 161/2000 ¹⁸⁴ του ΣτΕ, με την οποία εισάγεται η έννοια της βιώσιμης μεταλλείας. Στην εν λόγω απόφαση δίνεται αρχικά ο ορισμός της βιώσιμης ανάπτυξης, που θεμελιώνεται κατά την κρίση του Δικαστηρίου στο άρθρο 24 Σ και τις

---

¹⁸² Βλ. γενικά E. FISCHER, *Precaution everywhere: developing a common understanding of the precautionary principle in the European Community*, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2002, σελ. 7 επ.

¹⁸³ Θ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Η στάθμιση ως μέθοδος ερμηνείας...*, ό.π., σελ. 973. Με τη θέση αυτή φαίνεται να τάσσεται και ο Α. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης στη νομολογία του ΣτΕ*, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 1173 επ. (1174), όταν υποστηρίζει ότι η συνταγματικά κατοχυρωμένη στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου 24 παρ. 1 του αναθεωρημένου Συντάγματος του 2001 αρχή της αειφορίας θα πρέπει να θεωρείται ταυτόσημη με την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης.

¹⁸⁴ ΣτΕ 161/2000, Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ*.

διατάξεις της συνθήκης του Μάαστριχτ (άρθρα Β, 2 και 130 Ρ). Βιώσιμη ανάπτυξη έτσι είναι «η ανάπτυξη εκείνη που ικανοποιεί τας ευλόγους ανάγκας της παρούσης γενεάς, χωρίς να θέτη εις κίνδυνον την ικανοποίησιν των αναγκών των μελλουσών γενεών». Από τον «θεμελιώδη κανόνα της βιώσιμης ανάπτυξης» εξάλλου προκύπτει, σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης, «ότι επιβάλλεται πρωτίστως η διατήρηση του φυσικού κεφαλαίου της χώρας δια την μεταβίβασιν του ακεραίου εις τας επομένας γενεάς, ώστε να υπάρχη η επιβαλλομένη ισότης ικανοποίησεως των αναγκών μεταξύ των γενεών». Είναι έτσι εμφανές ότι «ο θεμελιώδης νόμος της βιώσιμης ανάπτυξης», με το περιεχόμενο που του προσδίδεται, ταυτίζεται με την αρχή της αειφορίας, η οποία αφορά στη διατήρηση αναλλοίωτου στο διηνεκές του μεγέθους του φυσικού κεφαλαίου, ως συνόλου των πάσης φύσεως οικοσυστημάτων, χερσαίων, υδάτινων και θαλάσσιων ¹⁸⁵. Δεν μπορεί να θεωρηθεί, άλλωστε, τυχαίο το γεγονός ότι η θεμελίωση του κανόνα της βιώσιμης ανάπτυξης πραγματοποιείται μόνο στο άρθρο 24 Σ και όχι στο συνδυασμό του άρθρου αυτού με το άρθρο 106 Σ., όπως γίνεται σε άλλες αποφάσεις του Δικαστηρίου. Είναι, κατά συνέπεια, αναμενόμενη η συμπερασματική κρίση του ότι «η βιώσιμος δε μεταλλεία δεν συνίσταται απλώς και μόνον εις την αποφυγήν προκλήσεως μονίμου βλάβης εις το φυσικόν περιβάλλον εκ της εξορύξεως και εις την αποκατάστασιν του θιγέντος εκ της εκμεταλλεύσεως χώρου του, αλλά περιλαμβάνει ιδίως την φειδωλήν εξόρυξιν, η οποία συναρτάται προς την σπάνιν του μεταλλεύματος, τα συνολικά αποθέματα αυτού, την διαφύλαξιν επαρκών αποθεμάτων διά τας επομένας γενεάς, την αναγκαιότητα της χρήσεως του μεταλλεύματος και, πάντως, την διατήρησιν επαρκούς αποταμιεύματος μέχρι της εξευρέσεως αναλόγου χρησιμότητος ανανεωσίμων πόρων, δεδομένου ότι η εξόρυξις μεταλλεύματος, ήτοι πόρου μη ανανεωσίμου, αποτελεί ανάλωσιν φυσικού κεφαλαίου».

¹⁸⁵ Βλ. όσα παραπάνω υποστηρίχθηκαν, υπό Ι 1.1.

Ταυτίζοντας κατά τον τρόπο αυτό την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης με αυτή της αειφορίας, το Δικαστήριο αποφεύγει να συνυπολογίσει και τις οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους, που εμπλέκονται στην ανάπτυξη της υπό κρίση δραστηριότητας, συνεκτίμηση που αναπόφευκτα θα επέβαλλε την *in concreto* στάθμιση των σχετικών διακυβευόμενων συνταγματικών αγαθών.

Οι πλέον όμως χαρακτηριστικές νομολογιακές περιπτώσεις, όπου η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης αντιμετωπίζεται από αμιγώς περιβαλλοντική άποψη ως η ανθρώπινη εκείνη δραστηριότητα, η οποία δεν προκαλεί κατ' οποιονδήποτε τρόπο υποβάθμιση των οικοσυστημάτων, είναι οι υποθέσεις που αφορούν στα λεγόμενα ευαίσθητα ή ευπαθή οικοσυστήματα.

- Το παράδειγμα των ευπαθών οικοσυστημάτων, πεδίο εκτεταμένης δικαιοπλαστικής εξουσίας του Δικαστηρίου

Το ΣτΕ επιδεικνύει ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία και την ανάπτυξη φυσικών συνόλων, που νομολογιακά έχουν χαρακτηριστεί ως ευπαθή οικοσυστήματα. Ως τέτοια έχουν μέχρι σήμερα αναγνωριστεί οι ακτές και οι κόλποι, τα μικρά νησιά, οι υγροβιότοποι και βιότοποι, τα δάση και οι ορεινοί όγκοι.

Τα οικοσυστήματα αυτά προστατεύονται, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, ευθέως από τη διάταξη του άρθρου 24 παρ.1 του Συντάγματος, αλλά και από τη συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως αυτή ερμηνεύεται από τη Διακήρυξη του Ρίο και την Agenda 21 ¹⁸⁶, τη Σύμβαση της Βέρνης του 1979 ¹⁸⁷ και την Οδηγία

---

¹⁸⁶ ΣτΕ 637/1998, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

¹⁸⁷ ΣτΕ 2731/1997, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

92/43/ΕΟΚ «Natura 2000»¹⁸⁸. Το Δικαστήριο σε σειρά σχετικών αποφάσεων του υποστηρίζει ότι είναι από τις προαναφερόμενες διατάξεις, που προκύπτει η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης και η αναγωγή του περιβάλλοντος σε αυτοτελές προστατευόμενο αγαθό, προκειμένου να εξασφαλισθεί η οικολογική ισορροπία και η διαφύλαξη των φυσικών πόρων προς όφελος των επερχόμενων γενεών ¹⁸⁹.

Συνεπώς, τόσο το νομικό όσο και το αξιακό και ιδεολογικό θεμέλιο, που το Δικαστήριο αναγνωρίζει στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, ταυτίζεται με τη ρητή στα νομικά κείμενα νομιμοποιητική βάση («*χάριν και των επόμενων γενεών*»)¹⁹⁰ της αρχής της περιβαλλοντικής αειφορίας. Έτσι, στην απόφαση ΣτΕ 5235/1996¹⁹¹ με αντικείμενο την ήπια ανάπτυξη των ακτών, βιώσιμη ορίζεται εκείνη η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις εύλογες ανάγκες της παρούσας γενιάς, χωρίς να θέτει σε κίνδυνο την ικανοποίηση των αναγκών των μελλουσών γενεών. Περαιτέρω, σύμφωνα πάντα με τη σκέψη του ακυρωτικού δικαστή, από το θεμελιώδη αυτόν κανόνα προκύπτει ότι «*επιβάλλεται πρωτίστως η διατήρησις του φυσικού κεφαλαίου της χώρας διά την μεταβίβασίν του ακεραίου εις τας επομένας γενεάς, ώστε να υπάρχει η επιβαλλομένη ισότης ικανοποιήσεως των αναγκών μεταξύ των γενεών*» (σκέψη 7).

Εξάλλου, στη ΣτΕ 1588/1999¹⁹² υποστηρίζεται ότι η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης επιβάλλει ορισμένη προστασία των εν λόγω οικοσυστημάτων, στόχος της οποίας είναι «*η διατήρηση αναλλοίωτων εις το διηνεκές των*

---

¹⁸⁸ Για το δίκτυο προστατευόμενων περιοχών Natura βλ. την προσέγγιση του Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, Το ευρωπαϊκό οικολογικό δίκτυο «Φύση (Natura) 2000». Η ένταξη των Μετεώρων στο δίκτυο, *ΠερΔικ* 2002, σελ. 282 επ.

¹⁸⁹ ΣτΕ (Ολ) 2537/1996, ΣτΕ 2993/1998, ΣτΕ 637/1998 Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ, ΣτΕ 1500/2000, *Νόμος και Φύση* 2000, 98 και ΣτΕ 3289/2004, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

¹⁹⁰ Βλ. σχετικά Κ. ΕΚΕΛΙ, *Green constitutionalism...*, ό.π., σελ. 378 επ.

¹⁹¹ ΣτΕ 5235/1996, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

¹⁹² ΣτΕ 1588/1999, *ΠερΔικ* 1999, 573.

χαρακτηριστικών στοιχείων, που συνθέτουν τη φυσιογνωμία και την ιδιαιτερότητα των ευπαθών οικοσυστημάτων, ώστε να διασφαλίζεται η ποικιλομορφία του φυσικού περιβάλλοντος με τη διατήρηση διαφορετικών οικοσυστημάτων, η προστασία της βιοποικιλότητας, η διαφύλαξη της χλωρίδας και της πανίδας και η αλληλεπίδραση των οικοσυστημάτων».

Ακολουθώντας αυτή την πρόσληψη της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης, το ΣτΕ μέσω μιας προστατευτικής μεν, αλλά και αυστηρής νομολογίας επεξεργάστηκε επιμέρους κανόνες ελέγχου τήρησης της κρίσιμης αρχής και διέπλασε μερικότερες αρχές, όπως η αρχή της ήπιας ανάπτυξης. Η αρχή της ήπιας ανάπτυξης αποτελεί κανονιστική συνέπεια της ένταξης συγκεκριμένων φυσικών συνόλων στα ευπαθή οικοσυστήματα, δηλαδή στα οικοσυστήματα, που καθώς αποσταθεροποιούνται εύκολα και συγχρόνως συνιστούν ουσιώδη στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, πρέπει να τελούν υπό καθεστώς ειδικής διαχείρισης. Έτσι, κατά το Δικαστήριο, τα ευπαθή οικοσυστήματα επιδέχονται μόνο ήπια ανάπτυξη και ως τέτοια ορίζεται εκείνη, που δεν προκαλεί μεγάλη επιβάρυνση και διατάραξη του περιβάλλοντος, συνέπειες που μπορεί να επέλθουν από τη χρήση, τη ρύπανση ή την εξόρυξη των φυσικών πόρων.

Γίνεται, βέβαια, αντιληπτό ότι, με τη χρήση της έννοιας της ήπιας ανάπτυξης ως νομικού όρου στη βάση της μείζονος πρότασης, τίθενται τα θεμέλια ενός εκτεταμένου δικαστικού ελέγχου, δεδομένου ότι η απόφαση περί του τι συνιστά ήπια ανάπτυξη και ποια είναι τα χαρακτηριστικά της βασίζεται, αναπόφευκτα, σε τεχνικές κρίσεις και ουσιαστικές εκτιμήσεις, οι οποίες υπερβαίνουν τα όρια του ακυρωτικού ελέγχου¹⁹³.

Η δικαιοπλαστική εξουσία του Δικαστηρίου, όμως, δεν σταματά εδώ· από τις επιμέρους αρχές, που εξειδικεύουν τη βιώσιμη ανάπτυξη,

---

¹⁹³ Βλ. παρακάτω, υπό IV.

παρήχθησαν περαιτέρω κανόνες, οι οποίοι με τη σειρά τους συγκεκριμενοποιήθηκαν από νέους, που πλέον αποτελούν τα θεμέλια των σχετικών δικανικών κρίσεων.

Έτσι, για παράδειγμα, η ήπια ανάπτυξη των νησιών εξειδικεύεται: α) ως περιορισμένη οικιστική επέκταση των υφιστάμενων οικισμών¹⁹⁴, β) ως ήπια τουριστική ανάπτυξη, που συνεπάγεται την απαγόρευση μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων και τη διατήρηση των τουριστικών κλινών σε περιορισμένους αριθμούς, και γ) ως ήπια χρήση ενέργειας, που προϋποθέτει την εκμετάλλευση εγχώριων πηγών ενέργειας φιλικών προς το περιβάλλον και την αντίστοιχη απαγόρευση μεταφορά ρεύματος υψηλής τάσης¹⁹⁵.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο, αναφερόμενο στη βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των μικρών νησιών, διατύπωσε μέσα από μια σειρά αποφάσεων τους ακόλουθους δεσμευτικούς νομικούς κανόνες:

α) Η οικιστική ανάπτυξη των μικρών νησιών: (αα) είναι πάντοτε ήπια, ώστε να αναλογεί κατά περίπτωση στο μέγεθος και στις λοιπές συνθήκες του νησιού, αλλά και να συνάδει με την κλίμακα του νησιωτικού τοπίου, (αβ) συνδέεται άμεσα με τη διατήρηση του παραδοσιακού τους χαρακτήρα¹⁹⁶ και (αγ) δεν δύναται να παραβιάζει τη φέρουσα ικανότητά τους¹⁹⁷.

β) Οι οικιστικές πιέσεις θα πρέπει να απορροφώνται εντός του υπάρχοντος δικτύου οικισμών¹⁹⁸.

---

¹⁹⁴ ΣτΕ 1588/1999, *ΠερΔικ* 1999, 573.

¹⁹⁵ ΣτΕ 2805/1997, Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ*, ΣτΕ 2939/2000, *ΤοΣ* 2001, 605 και ΣτΕ 2940/2000, *ΕΑΔΑΔ* 2001, 320.

¹⁹⁶ ΣτΕ 637/1998, Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ*.

¹⁹⁷ ΣτΕ 5933/1996, Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ*, ΣτΕ 1588/1999, *ΠερΔικ* 1999, 573 και ΣτΕ 3606/2007, Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ*.

¹⁹⁸ ΣτΕ 1588/1999, *ΠερΔικ* 1999, 573.

γ) Καταδεικνύεται, βάσει των συνταγματικών επιταγών, η υποχρέωση της Διοίκησης για την κατάρτιση χωροταξικών σχεδίων των μικρών νησιών, η παράλειψη της οποίας ελέγχεται από τον ακυρωτικό δικαστή¹⁹⁹.

Όπως ήδη σημειώθηκε, και οι ακτές²⁰⁰ κατατάσσονται, κατά την πάγια νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, στα ευπαθή οικοσυστήματα²⁰¹. Ειδικότερα, οι ακτές, δηλαδή «η οριακή γραμμή, στην οποία συναντώνται ξηρά και θάλασσα», αποτελούν ευαίσθητα οικοσυστήματα, «των οποίων η χερσαία και θαλάσσια ζώνη, μετά της αντιστοίχου χλωρίδος και πανίδος, ευρίσκονται σε στενή λειτουργική αλληλεξάρτηση»²⁰². Σ' αυτό το πλαίσιο αναφοράς, σε σειρά σχετικών αποφάσεων, το Δικαστήριο διέπλασε και επικαλείται τον κανόνα της «ιδιαίτερης προστασίας» των ακτών²⁰³. Οι βασικοί λόγοι, που επιβάλλουν την ιδιαίτερη αυτή προστασία, κατά το Συμβούλιο της Επικρατείας, είναι: α) ο χαρακτήρας των ακτών ως ευπαθών οικοσυστημάτων, β) η ευρεία διατάραξη, που προκαλείται από τεχνικά έργα, λόγω της στενής αλληλεξάρτησης μεταξύ των οικοσυστημάτων της χερσαίας και θαλάσσιας ζώνης με την αντίστοιχη χλωρίδα και πανίδα, γ) η επίδραση του έργου στη θαλάσσια υδροδυναμική με ενδεχόμενες επιπτώσεις και σε παρακείμενα οικοσυστήματα, δ) το γεγονός ότι η χρήση, για την οποία εκτελείται το έργο, αποκλείει ή παρακωλύει άλλες νόμιμες χρήσεις των ακτών και ε) η αισθητική αξία της γεωμορφολογίας τους²⁰⁴.

---

¹⁹⁹ ΣτΕ 5933/1996, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ, ΣτΕ 2425/2000, ΤοΣ 2001, 619 και ΣτΕ 3488/2003, ΝοΒ 2004, 1291.

²⁰⁰ Βλ. σχετικά Κ.ΧΙΩΛΟΥ, Η συνταγματική προστασία των ακτών, *Αρμ* 1999, σελ. 324 επ.

²⁰¹ ΣτΕ 637/1998, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ και ΣτΕ 327/1999, *ΠερΔικ* 1/1999, 74.

²⁰² ΣτΕ 327/1999, *ΠερΔικ* 1999, 74.

²⁰³ ΣτΕ 2937/1998, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ και ΣτΕ 327/1999, *ΠερΔικ* 1999, 74.

²⁰⁴ ΣτΕ 2993/1998 Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ και ΣτΕ 327/1999, *ΠερΔικ* 1999, 74.

Βασισμένο στις συγκεκριμένες θέσεις, το Δικαστήριο έχει νομολογιακά ιδρύσει ένα ιδιαίτερα προστατευτικό καθεστώς για τις ακτές, το οποίο εξειδικεύεται με επιμέρους κανόνες, που αφορούν κυρίως την εκτέλεση κάθε τεχνικού έργου σ' αυτές. Έτσι, το εκτελούμενο έργο θα πρέπει: α) να επιβάλλεται από λόγους δημοσίου συμφέροντος²⁰⁵, β) να είναι βιώσιμο, δηλαδή συμβατό με τη φυσική λειτουργία και την αισθητική αξία των οικείων οικοσυστημάτων και να μην εμποδίζει την ακώλυτη πρόσβαση των ατόμων στην ακτή ²⁰⁶ και γ) να εντάσσεται σ' ένα συνολικό προγραμματισμό της επέμβασης στην ακτή²⁰⁷. Είναι προφανές ότι η διατύπωση τέτοιων αυστηρών προϋποθέσεων, ενδεδυμένων με πλήρη κανονιστικότητα, καθιστά την εκτέλεση παράκτιων έργων εξαιρετικά δυσχερή υπόθεση²⁰⁸.

Και παρότι η παραπάνω συλλογιστική είναι κατά το αποτέλεσμα άκρως πειστική, ερωτήματα γεννά η δογματική της θεμελίωση:

1. Το Δικαστήριο αναγνωρίζει αξιωματικά όλες τις ακτές ως ευπαθή οικοσυστήματα²⁰⁹, χωρίς να ερευνά ειδικές επιστημονικές κρίσεις, που να αποδεικνύουν το χαρακτήρα αυτό για κάθε επιμέρους οικοσύστημα που εμπλέκεται στην εκάστοτε κρινόμενη διαφορά.
2. Γίνεται δεκτό, αξιωματικά και πάλι, ότι κάθε έργο αποκλείει ή παρακωλύει νόμιμες χρήσεις των ακτών. Ποιες είναι αυτές οι νόμιμες

---

²⁰⁵ ΣτΕ 3146/1998, ΤοΣ 5/1998, 1008.

²⁰⁶ ΣτΕ 2993/1998, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ και ΣτΕ 327/1999, ΠερΔικ 1999, 74.

²⁰⁷ ΣτΕ 2993/1998, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ και ΣτΕ 327/1999, ΠερΔικ 1999, 74.

²⁰⁸ Έτσι, κρίθηκε ότι η δημιουργία τεχνητής αμμώδους παραλίας αποτελεί ανεπίτρεπτο κατά τα παραπάνω τεχνικό έργο, αφού η κατασκευή της θα αλλοίωνε τη μορφολογία της ακτής, θα διατάρασσε τα χερσαία και θαλάσσια οικεία οικοσυστήματα, προσβάλλοντας παράλληλα την αισθητική του τοπίου, ενώ δεν δικαιολογούνταν από λόγους δημοσίου συμφέροντος, «αφού τοιοῦτος δεν είναι η δημιουργία τεχνητής αμμώδους παραλίας προς εξυπηρέτησιν των προτιμώντων ταύτην λουομένων και της πελατείας του παρακείμενου ξενοδοχείου» ούτε θεωρήθηκε βιώσιμη, «αφού το έργο δεν είναι συμβατόν με τη φυσικήν λειτουργίαν και αισθητικήν των παράκτιων οικοσυστημάτων», ΣτΕ 327/1999, ΠερΔικ 1999, 74.

²⁰⁹ Έτσι ο Γ. ΤΡΑΝΤΑΣ, Σημείωμα στην ΣτΕ 327/1999, ΠερΔικ 1999, σελ. 76 επ. (76).

χρήσεις και γιατί εκ των προτέρων αποκλείεται το ενδεχόμενο ένα τεχνικό έργο να διευκολύνει μια τέτοια χρήση;

3. Τέλος, γίνεται δεκτό ότι κάθε έργο προκαλεί διατάραξη του οικείου οικοσυστήματος. Αυτή η παραδοχή, που λαμβάνεται εκ προοιμίου ως δεδομένη, δεν θα έπρεπε να αποτελεί το αποτέλεσμα μιας αποδεικτικής διαδικασίας, που θα διεξάγεται για κάθε συγκεκριμένη περίπτωση έργου; Εντάσσεται στο πλαίσιο της ακυρωτικής αρμοδιότητας του δικαστή του ΣτΕ η, μετά από παράκαμψη της αποδεικτικής διαδικασίας, «αποδοχή της διατάραξης ως γεγονότος πασίδηλου»²¹⁰;

Αλλά και γενικότερα, η πάγια στάση της νομολογίας στην αντιμετώπιση υποθέσεων, που αφορούν στα ευπαθή οικοσυστήματα, γεννά προβληματισμούς, όχι σε επίπεδο αποτελεσμάτων των δικανικών κρίσεων, αλλά κυρίως ως προς την οργάνωση του δικανικού συλλογισμού, τη συνοχή του, την τήρηση νομικών κανόνων και τη χρήση συγκεκριμένων εργαλείων.

Καταρχάς, όπως ήδη επισημάνθηκε, η δικαιική ταύτιση της περιβαλλοντικής αειφορίας με τη βιώσιμη ανάπτυξη οδηγεί σε παράκαμψη της *in concreto* στάθμισης των άλλων διακυβευόμενων συνταγματικών αγαθών, που συγκροτούν την οικονομική και κοινωνική συνιστώσα της αρχής, καταργώντας, έτσι, κατ' ουσία το διαλεκτικό χαρακτήρα αυτής. Αυτό ακριβώς το σημείο της συνολικής διαδικασίας ελέγχου της συνταγματικότητας των διοικητικών πράξεων με βάση την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης είναι, που φαίνεται να παραλείπει το Δικαστήριο.

Πέραν, όμως, τούτου, ειδικά στην περίπτωση των ευπαθών οικοσυστημάτων, ο δικανικός συλλογισμός μοιάζει αγκυλωμένος σε δογματικές θέσεις, οι οποίες αντιμετωπίζονται από το Δικαστήριο ως αυταπόδεικτες και χρησιμοποιούνται ως αποκλειστικά νομικά θεμέλια της

---

²¹⁰ Γ. ΤΡΑΝΤΑ, *αυτόθι*.

τελικής κρίσης. Με τον τρόπο αυτό, όμως, η αποδεικτική διαδικασία απομειώνεται, η ελάχιστων πρόταση σχεδόν εξαφανίζεται, ενώ οι εκτός του πλαισίου της συγκεκριμένης υπόθεσης αξιακές σταθμίσεις του δικαστή φαίνεται να καθοδηγούν εξ αρχής το αποτέλεσμα.

Η διατύπωση των παραπάνω προβληματισμών δεν έχει σκοπό, βεβαίως, να αμφισβητήσει την ανάγκη αυξημένης προστασίας των «ευαίσθητων» οικοσυστημάτων. Οι ιδιαιτερότητες που τα χαρακτηρίζουν - ευκολότερα ανατρέψιμη οικολογική ισορροπία, ξεχωριστές γεωμορφολογικές συνθήκες- επιβάλλουν μια εν πολλοίς διαφορετική προσέγγιση. Πράγματι, λοιπόν, απαιτείται ειδική μέριμνα και προστασία, μια προστασία για την οποία υπεύθυνοι είναι καταρχήν ο κοινός νομοθέτης και η Διοίκηση και κατά δεύτερο λόγο τα Δικαστήρια.

Αυτό που προσπαθεί να καταδείξει, όμως, η εκφραζόμενη κριτική, είναι η ανάγκη διάρθρωσης ενός περισσότερο αυστηρού δικανικού συλλογισμού, που καταρχήν θα σέβεται και θα εφαρμόζει το θετό δίκαιο - αλλά και όταν η δικαιοπλαστική λειτουργία του δικαστή κρίνεται αναγκαία, -όπως συμβαίνει, όταν ο ίδιος καλείται να εξειδικεύσει αόριστες έννοιες,- τούτη θα πρέπει να ενεργείται με φειδώ. Πιο πέρα δε, φειδωλή πρέπει να είναι καταρχήν και η μεταχείριση και κρίση θεμάτων, όπου άλλα επιστημονικά πεδία έχουν παραδοσιακά εμβαθύνει, όπως π.χ. η οικολογία ή η χωροταξία. Πόσο δε μάλλον, όταν στις σχετικές παραδοχές, - που κανονικά συνιστούν τεχνικές κρίσεις και ως τέτοιες θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται,- προσδίδεται κανονιστικότητα, η οποία τις οδηγεί στο να καταλαμβάνουν τη θέση της μείζονος σκέψης στην κατάστρωση του δικανικού συλλογισμού. Η επίκληση της βιώσιμης ανάπτυξης ως νομιμοποιητικής βάσης για τη διάπλαση αυτών των επιμέρους σκέψεων ως κανόνων που την εξειδικεύουν, είναι το λιγότερο αυθαίρετη, ειδικά όταν η ερμηνευτική προσέγγιση της αρχής βρίσκεται μάλλον αρκετά μακριά από το αρχικό της πνεύμα (διακήρυξη του Ρίο): το συνειδητό

προσανατολισμό της ανθρώπινης προσπάθειας στη σύνθεση της κοινωνίας και της φύσης προς μια συνολικά βιώσιμη κατεύθυνση της ανάπτυξης.

3. Η θέση: η συγκεκριμένη στάθμιση των συνταγματικών αγαθών, μεθοδολογικό όχημα προς μια καθολική θεώρηση της βιώσιμης ανάπτυξης

Με όσα παραπάνω υποστηρίχθηκαν, επιδιώχθηκε, μεταξύ των άλλων, να καταδειχθεί η ανάγκη ένταξης της περιβαλλοντικής προστασίας -σκοπού συνταγματικά κατοχυρωμένου- στη διαδικασία των δικαιικών σταθμίσεων, ως αναγκαίου όρου για την επίλυση συγκρούσεων. Η μεθοδολογική αρχή της ενότητας του Συντάγματος, η οποία εκκινεί από την παραδοχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων και κατατείνει στην πρακτική εναρμόνισή τους σε περίπτωση σύγκρουσης των νοημάτων τους, αποτελεί το πρωταρχικό επιχείρημα ότι δεν τίθεται ζήτημα σχετικής εξαίρεσης.

Αλλά και στο επίπεδο της κοινοτικής έννομης τάξης, η στάθμιση της περιβαλλοντικής προστασίας με άλλα συμφέροντα θεωρείται αυτονόητη. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι κατά την εκπόνηση της πολιτικής της στον τομέα του περιβάλλοντος η Κοινότητα, σύμφωνα με το άρθρο 174 παρ. 3 ΣυνθΕΚ, λαμβάνει υπόψη, μεταξύ άλλων, «την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Κοινότητας στο σύνολό της και την ισόρροπη ανάπτυξη των περιοχών της»²¹¹. Εξάλλου, η αρχή της ενσωμάτωσης της

---

²¹¹ Για την κοινοτική πολιτική και το θεσμικό της πλαίσιο τον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος βλ. αντί άλλων L. KRAMER – N. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ, Η Συνθήκη της ΕΟΚ και η προστασία του περιβάλλοντος, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1992, Γ.ΔΕΛΛΗ, Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος. Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1998, του ίδιου, Το περιβάλλον ως στοιχείο της κοινοτικής έννομης τάξης και η Συνθήκη του Άμστερνταμ, *ΠερΔικ* 1997, σελ. 295 επ., L. KRAMER, EC Treaty and Environmental Law, Sweet and Maxwell, University of California 1995, σελ. 68 επ., Γ. ΚΡΕΜΛΗ,

περιβαλλοντικής προστασίας, που θεμελιώνεται στο άρθρο 6 ΣυνθεΚ, σημαίνει, όπως ήδη επισημάνθηκε, ότι η περιβαλλοντική συνιστώσα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά τη χάραξη κάθε δημόσιας πολιτικής, όχι, όμως, και ότι θα πρέπει να αποκλείεται κάθε πολιτική που θέτει σε διακινδύνευση κάποιο περιβαλλοντικό αγαθό. Η ανωτέρω διάταξη δεν αναγνωρίζει, συνεπώς, κάποια προτεραιότητα στην περιβαλλοντική προστασία έναντι των άλλων πτυχών του δημοσίου συμφέροντος, αλλά θέτει έναν κανόνα, που οδηγεί αναπόφευκτα την πολιτική εξουσία στην ad hoc στάθμιση των διακυβευόμενων αγαθών, με σκοπό την πρακτική εναρμόνισή τους²¹².

Το γεγονός αυτό συνιστά άλλωστε τον νοηματικό, ιδεολογικό και κανονιστικό πυρήνα της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης. Με το σύνθετο και δυναμικό περιεχόμενό της στοχεύει στην εξισορρόπηση μεταξύ της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης και της περιβαλλοντικής προστασίας, εξισορρόπηση η οποία μόνο μέσω των δικαιικών σταθμίσεων μπορεί να επιτευχθεί. Οι σχετικές δικαιικές σταθμίσεις, συχνά πολύπλοκες, καθώς προϋποθέτουν τη διεξαγωγή αποδεικτικών διαδικασιών με υψηλό βαθμό δυσκολίας, αλλά και οριακές, έχουν ως τελικό στάδιο τη στάθμιση κόστους – οφέλους, όπως αυτή νοείται στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος. Χωρίς να αρνείται κανείς την αξιακή σημασία, που έχει αποκτήσει η ανάγκη προστασίας των περιβαλλοντικών αγαθών, δεν μπορεί να νοηθεί και μάλιστα a priori άρνηση εφαρμογής του πιο πάνω κανόνα, πολύ δε περισσότερο με μόνη την επίκληση αυτοαναφερόμενων αξιωματικών παραδοχών.

Αλλά η αναγκαιότητα μιας συνολικής προσέγγισης της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης θεμελιώνεται και στην ανάγκη εξυπηρέτησης του

Η ευρωπαϊκή πολιτική και το δίκαιο περιβάλλοντος. Το κοινοτικό κεκτημένο, *Νόμος και Φύση* 1998, σελ. 554 επ.

²¹² Έτσι ο ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Περί (μη) σταθμίσεων...*, ό.π., σελ. 4.

δημοσίου συμφέροντος, του οποίου η αρχή αυτή, όπως πιο πάνω διαπιστώθηκε, αποτελεί ειδικότερη έκφραση. Ακριβώς η ανάγκη μιας ευρύτερης -και όχι αποσπασματικής- αναζήτησης αυτού, που σήμερα συνιστά το «δημόσιο συμφέρον», επιβάλλει στους φορείς της δημόσιας εξουσίας τη συνολική αξιολόγηση των αναπτυξιακών ζητημάτων μέσω των μεθοδολογικών εργαλείων, τα οποία συνοδεύουν την εφαρμογή της βιώσιμης ανάπτυξης. Αυτή η αξιολόγηση δεν αποκλείει με τρόπο απόλυτο το ενδεχόμενο της υποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος σε συγκεκριμένο γεωγραφικό σημείο, αλλά διακρίνει μεταξύ «ανεκτής» και «μη ανεκτής» υποβάθμισης. Το σκεπτικό του Δικαστηρίου στις αποφάσεις για τα ναυπηγεία της Πύλου υπήρξε, νομίζουμε, εξαιρετικά σαφές: η κατά περίπτωση συγκεκριμένη στάθμιση ενδέχεται ακόμη και να οδηγήσει σε πρόκριση των άλλων αντιτιθέμενων, εν προκειμένω, προς το περιβάλλον συνταγματικών αγαθών, όπως η οικονομική ανάπτυξη και η εργασία. Το ΣτΕ, εδώ, δεν προσδίδει κάποια σχετική προτεραιότητα στην οικονομική ανάπτυξη έναντι της περιβαλλοντικής προστασίας, όπως, ίσως να προκύπτει από μια βιαστική ανάγνωση του δικανικού συλλογισμού, αλλά «στιγματίζει την απουσία από την πλευρά της Διοίκησης συνολικότερων σταθμίσεων επί τη βάση συνταγματικών δεδομένων εξίσου σεβαστών και αποδεκτών, στα οποία συγκαταλέγεται και το περιβάλλον, όχι όμως αποκλειστικά ούτε κατά νομική προτεραιότητα»²¹³.

Με τον τρόπο αυτό το ΣτΕ εισήγαγε την έννοια της στάθμισης και αναγνώρισε ότι τη βασική στάθμιση την πραγματοποιεί η διοίκηση, ο δε δικαστής ελέγχει τη νομιμότητα της στάθμισης αυτής κατά περίπτωση. Η διοίκηση, λοιπόν, ακόμα και όταν απουσιάζουν ειδικότερες νομοθετικές ρυθμίσεις, οφείλει να προβαίνει σε σταθμίσεις και να αναζητά τις κατάλληλες λύσεις, αξιολογώντας όλα τα δεδομένα που συνιστούν το

---

²¹³ Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων..., ό.π., σελ. 383.

γενικότερο εθνικό συμφέρον ως συνισταμένη οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων. Ο δικαστής, με τη σειρά του, αξιώνει από τη Διοίκηση την πληρέστερη δυνατή εφαρμογή της αναλογικότητας, δηλαδή την ολιστική στάθμιση κόστους - οφέλους, ενώ στον εαυτό του επιφυλάσσει -σεβόμενος πλήρως τα όρια της ακυρωτικής δίκης- την αναζήτηση τυχόν πρόδηλων σφαλμάτων της στάθμισης αυτής, όπως αυτά ενδέχεται να συνάγονται από τα διδάγματα της κοινής πείρας και τα στοιχεία του διοικητικού φακέλου. Η τεχνική της συγκεκριμένης στάθμισης εξάλλου, εμφανίζει και ένα ακόμη πλεονέκτημα: γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ πραγματικών περιστατικών, από τις οποίες προκύπτει η εκάστοτε διαφορά, και συνταγματικών αρχών, των οποίων το ειδικότερο νόημα συγκρούεται · χάσμα που ο δικαστής καλείται δια της ερμηνείας να υπερκεράσει ²¹⁴.

Αντίθετα η πρόταξη από το Δικαστήριο μιας απόλυτης, μη επιδεχόμενης σταθμίσεων, περιβαλλοντικής αρχής προδιαγράφει τη λύση σε προβλήματα, τα οποία ακόμη δεν έχουν τεθεί, χωρίς να εξετάζει άλλες πιθανές εκδοχές εκτίμησής τους. Ο δικαστικός λόγος, αναγόμενος συχνά στη γενική συνταγματική ρύθμιση του άρθρου 24 Σ και δίχως να θεμελιώνεται σε ειδικότερες επιστημονικές εκτιμήσεις, προκαταλαμβάνει την επίλυση του προβλήματος, αλλά και μιας σειράς παρόμοιων θεμάτων, οδηγώντας την αντιμετώπισή τους πιθανώς σε αδιέξοδο. «Το πολλές φορές απόλυτο, ανελαστικό και άκαμπτο συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγει το Δικαστήριο, επισκιάζει εν τέλει τις ορθές θέσεις του»²¹⁵.

Η στάση αυτή του Δικαστηρίου δεν είναι βέβαια ανεξήγητη. Στη σκέψη του δικαστή ενυπάρχει η αγωνία της μη συνεκτίμησης της περιβαλλοντικής διάστασης κατά τη χάραξη κρατικών πολιτικών, της ελλιπούς οικολογικής πρόνοιας ή ακόμη και της αγνόησης της περιβαλλοντικής διακινδύνευσης εκ μέρους των αρμόδιων αρχών. Στο

---

²¹⁴ Έτσι ο Κ. ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΣ, Η συγκεκριμένη στάθμιση..., ό.π., σελ. 498.

²¹⁵ Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗ, Σχόλιο στην ΣτΕ 2731/1997, ό.π., σελ. 454.

δικανικό συλλογισμό, λοιπόν, τη θέση των σταθερών δεδομένων καταλαμβάνουν οι προγνώσεις υπό συνθήκες αβεβαιότητας και αυτές με τη σειρά τους χρησιμοποιούνται ως θεμέλια δικανικών κρίσεων. Υπό την οπτική αυτή τα επιχειρήματα απλοποιούνται και τα συμπεράσματα είναι προφανή, καθώς και μόνη η διατύπωση της σκέψης ότι απειλείται η βιοποικιλότητα, το τάδε είδος πανίδας ή το δείνα οικοσύστημα, λειτουργεί ως νομιμοποιητική βάση για την παράκαμψη σειράς κανόνων και νομικών εργαλείων εκλέπτυνσης του δικαστικού ελέγχου (ad hoc στάθμιση συγκρουόμενων συμφερόντων, αρχή της αναλογικότητας, αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων, ίση τυπική αξία των πτυχών του δημοσίου συμφέροντος, στάθμιση κόστους – οφέλους).

Προκύπτει, λοιπόν, ότι σημαντική πηγή των σχετικών στρεβλώσεων, που διαπιστώνονται στο δικανικό συλλογισμό, συνιστά η ίδια η μορφή της κρατικής δράσης στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος. Η επιδίωξη υλοποίησης αυτού του συνταγματικής περιωπής κρατικού σκοπού, όταν επιχειρείται με νομοθετικές ρυθμίσεις, διοικητικές πράξεις και υλικές ενέργειες, εμπλέκεται αναπόφευκτα στο κανονιστικό πεδίο συναφών συνταγματικών αγαθών, όπως είναι η οικονομική ανάπτυξη, η κοινωνική πρόοδος ή η υγεία. Η ευθύνη, λοιπόν, του νομοθέτη και της Διοίκησης δεν περιορίζεται στη λήψη πρόσφορων μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά εκτείνεται και στην πραγματοποίηση των αναγκαίων σταθμίσεων με τα άλλα εξίσου προστατευτέα συνταγματικά αγαθά. Γι' αυτό και η κρατική δράση δεν μπορεί να ερείδεται σε μια αποσπασματική εκτίμηση των πραγματικών δεδομένων, αλλά σ' ένα καθολικό σύστημα αξιολόγησης. Καθολικό υπό την έννοια ότι θα πρέπει κάθε φορά να αξιολογούνται συγχρόνως η ανάγκη διαφύλαξης των φυσικών αγαθών, η επιδιωκόμενη κοινωνική πρόοδος και οι αναπτυξιακοί στόχοι. Προφανώς, μια τέτοια απαίτηση καθιστά δυσκολότερη την πολιτειακή παρέμβαση, τόσο σε επίπεδο σχεδιασμού, όσο και ενέργειας,

ωστόσο μόνο μέσα από αυτή τη μέθοδο αποκαλύπτεται η επιλογή που εναρμονίζει κατά το μέγιστο τα «ανταγωνιστικά» συμφέροντα ²¹⁶. Συνεπώς, αυτό που οφείλει κάθε φορά να αναζητεί η πολιτική εξουσία είναι η λύση που θα εναρμονίζει και θα συνθέτει και όχι εκείνη που θα τέμνει τις επιφαινόμενες συγκρούσεις, η λύση αυτή, εν τέλει, εξομοιώνεται με το δημόσιο συμφέρον ²¹⁷.

Αλλά και ο δικαστής οφείλει να δομεί την κρίση του σ' ένα καθολικό αξιολογικό σύστημα. Όπως ήδη αναδείχθηκε, στις περιβαλλοντικές διαφορές αναπτύσσουν την εμβέλειά τους πλείστα κανονιστικά πεδία, που καλούν τον ερμηνευτή να προβεί σε λεπτές και, ενίοτε, οριακές σταθμίσεις προκειμένου να αποδώσει τον πυρήνα της προστασίας. Σ' αυτό το σημείο ο δικαστής οφείλει να προβεί σ' έναν έλεγχο πολύ πιο σύνθετο και βαθύ από εκείνον της πληρότητας της αιτιολογίας, χωρίς, ωστόσο, να ολισθαίνει σε ουσιαστικές εκτιμήσεις, υπερβαίνοντας τα όρια του δικαστικού του αυτοπεριορισμού. Ο έλεγχος αυτός πρέπει επίσης να θέτει ως στόχο την αποδοχή εκείνης της επιλεγόμενης από τη διοίκηση λύσης, που, συνθέτοντας τα επιμέρους συμφέροντα, αναδεικνύει περισσότερο ικανοποιητικά το δημόσιο συμφέρον.

---

²¹⁶ Έτσι οι Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Από το καρνάγιο της Πύλου ..., ό.π., σελ. 1062 επ. και Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων..., ό.π., σελ. 306 επ.

²¹⁷ Για την έννοια του δημοσίου συμφέροντος ως «τέλους» της κρατικής δράσης βλ. F. RANGEON, L' idéologie..., ό.π., σελ.21 επ.

IV. ΟΙ ΔΙΑΚΥΜΑΝΣΕΙΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η επισκόπηση της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας για το φυσικό περιβάλλον, από το 1975 μέχρι σήμερα, καταδεικνύει ως βασικά της χαρακτηριστικά αφενός την υψηλού επιπέδου δικαιοπλαστική λειτουργία του ανώτατου ακυρωτικού Δικαστηρίου με στόχο την αποτελεσματική προστασία της φύσης και αφετέρου τον οριακό έλεγχο μεταξύ νομιμότητας και σκοπιμότητας, ιδίως από τη στιγμή της εμφάνισης της έννοιας της βιωσιμότητας²¹⁸.

Ο δικαστικός έλεγχος που ασκήθηκε, από την πρώτη στιγμή που το Δικαστήριο κλήθηκε να χειριστεί τις παρ. 1 και 2 του άρθρου 24 Σ, ήταν ενδελεχής και λεπτομερής, περιόρισε δε βαθμιαία όχι μόνο τη διακριτική ευχέρεια της Διοίκησης αλλά και την ελευθερία του κοινού νομοθέτη. Τούτος ο περιορισμός υπήρξε συνέπεια μιας επαναλαμβανόμενης τακτικής του ακυρωτικού δικαστή. Παραδοχές που είτε θεωρούνταν αυταπόδεικτες (θυμίζουμε την αποδοχή της διατάραξης του οικοσυστήματος από την εκτέλεση οποιουδήποτε έργου σε ακτή ως γεγονόςτος μη χρήζοντος απόδειξης) είτε είχαν αποτελέσει το συμπέρασμα σε παλιότερη συναφή απόφαση (όπως η ήπια ανάπτυξη των μικρών νησιών), άρχισαν συστηματικά να τοποθετούνται στη μείζονα του δικανικού συλλογισμού και να αποτελούν έκτοτε το νομικό θεμέλιο στο οποίο στηριζόταν η ακυρωτική απόφαση²¹⁹.

---

²¹⁸ Έντονος ο επιστημονικός διάλογος για την έκταση και τα όρια του δικαστικού ελέγχου στις περιβαλλοντικές διαφορές. Ενδεικτικά βλ. ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΙΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 146 επ., Γ. ΔΕΛΛΗ, Από το καρνάγιο της Πύλου ..., ό.π., σελ. 1075 επ., Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων..., ό.π., σελ. 389 επ.

²¹⁹ Έτσι ο ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Το αναθεωρητικό κερτημένο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 182 επ.

Από τη στιγμή δε που υιοθετήθηκε η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ως στόχος της διοικητικής λειτουργίας αλλά και ως κριτήριο δικανικού ελέγχου, ο δικαστής θεώρησε ότι στις αρμοδιότητές του προστίθεται και εκείνη του ορισμού σε επίπεδο μείζονος του δικανικού συλλογισμού του εννοιολογικού περιεχομένου της βιωσιμότητας, ανάλογα με την εκάστοτε κρινόμενη υπόθεση²²⁰. Κι ενώ, καταρχήν, ο δικαστής οφείλει να επιχειρεί να εξειδικεύσει το ευρύ και εν πολλοίς αόριστο περιεχόμενο της αρχής, σε πολλές περιπτώσεις δεν κατάφερε να το πράξει, χωρίς να διολισθήσει σε υποκατάστασή του στις κρίσεις της Διοίκησης²²¹.

Από τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπου ο δικαστικός (ακυρωτικός;) έλεγχος με βάση την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης εισχώρησε ιδιαίτερα βαθιά στο πεδίο των ουσιαστικών εκτιμήσεων της Διοίκησης, αποτελούν οι αποφάσεις ΣτΕ 2805/1997, 2937 και 2940/2000²²² για το ενεργειακό σύστημα των μικρών νησιών. Με τις εν λόγω αποφάσεις κρίθηκε ότι ηλεκτρικό δίκτυο ενός μικρού νησιού δεν μπορεί ποτέ να είναι δίκτυο υψηλής τάσης, καθώς τούτο βλάπτει σε κάθε περίπτωση τη βιωσιμότητα των νησιών αυτών. Το Δικαστήριο μάλιστα απέκλεισε στη Διοίκηση ρητά και σε κάθε περίπτωση την επιλογή του τεχνικού έργου της σύνδεσης των μικρών νησιών με το εθνικό δίκτυο υψηλής τάσης, υποδεικνύοντάς της περαιτέρω τον ενδεδειγμένο τρόπο ηλεκτροδότησης

---

²²⁰ Οι θέσεις για το δικαστικό έλεγχο της βιωσιμότητας περιγράφονται με έμφαση από τον Μ. ΔΕΚΛΕΡΗ, Το Δίκαιο της Βιώσιμης Αναπτύξεως, Γενικές Αρχές, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σελ. 297 επ., χωρίς όμως να γίνεται καμία αναφορά στα όρια του ακυρωτικού ελέγχου.

²²¹ Αποδόθηκε, έτσι, από πολλούς στο Δικαστήριο μια «ακτιβιστική» διάθεση, μεταξύ άλλων βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Το αναθεωρητικό κεκτημένο..., ό.π., σελ. 183 επ., Α. ΤΑΧΟΥ, Η περιφρόνηση του Συντάγματος. Η περίπτωση της μη προστασίας του περιβάλλοντος, *Νόμος και Φύση* 1998, σελ. 281 επ., Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ο ρόλος του δικαστή κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων: αυτοπεριορισμός ή ακτιβισμός;, *ΤοΣ* 1998, σελ. 33 επ. αλλά και γενικότερα για τις αρχές του δικαστικού ακτιβισμού και δικαστικού αυτοπεριορισμού βλ. αντί άλλων Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, Η αρχή του δικαστικού αυτοπεριορισμού κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, *Αρμ* 1985, σελ. 1038 επ., καθώς και το κλασικό R. DWORKIN, *Taking rights seriously*, Duckworth, London 1977, σελ. 131 επ.

²²² ΣτΕ 2805/1997, 2937/2000 Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ* και ΣτΕ 2940/2000, *ΕΛΛΑΔ* 2001, 320.

τους. Ακολουθώντας την ίδια τακτική, της φαινομενικής εξειδίκευσης της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στη μείζονα πρόταση, το Συμβούλιο της Επικρατείας, σε παρόμοιες αποφάσεις, ουσιαστικά υπέδειξε τη συγκεκριμένη μορφή οικιστικής²²³ και τουριστικής ανάπτυξης των μικρών νησιών, από την οποία ο νομοθέτης και η Διοίκηση δεν μπορούν να παρεκκλίνουν, διότι τότε θα εισαγάγουν αντίθετες προς το Σύνταγμα αναπτυξιακές προτάσεις. Υποδεικνύοντας, όμως, ο δικαστής, στην πολιτική εξουσία το, μη επιδεχόμενο παρεκκλίσεων, αναπτυξιακό και περιβαλλοντικό πρόγραμμα παρέμβασης στα μικρά νησιά δεν υπερβαίνει προδήλως τα όρια της εξουσίας του;²²⁴. Αλλά και στην απόφαση ΣτΕ 2731/1997 ²²⁵ (υπόθεση φαιάς άρκτου της Πίνδου), που σχολιάστηκε παραπάνω, ορίζοντας το Δικαστήριο ότι κάθε εναλλακτική χάραξη της Εγνατίας Οδού στην περιοχή θα πρέπει, για να είναι συνταγματικώς ανεκτή, να παρακάμπτει πλήρως το βιότοπο (σκέψη 10), περιορίζει ουσιαστικά της διακριτική ευχέρεια της διοίκησης. Η διοίκηση, μ' άλλα λόγια, δεν μπορεί να επανέλθει με την επιλογή μιας χάραξης, πλησίον της επίμαχης περιοχής, ακόμη κι αν τούτη θα συνοδεύεται από τεχνική μέθοδο μη συνεπαγόμενη κινδύνου για το κρίσιμο οικοσύστημα²²⁶.

Δύο εξαιρετικά σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας ήρθαν, όμως, να δώσουν κεντρικές κατευθύνσεις στο ζήτημα της χάραξης των ορίων του δικαστικού ελέγχου, που μέχρι τότε έμοιαζε αρκετά θολό, και να προσδιορίσουν το ρόλο του δικαστή στο δύσκολο έργο της πρακτικής εφαρμογής της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στο πλαίσιο μιας ακυρωτικής δίκης.

---

²²³ ΣτΕ 1588/1999, *ΠερΔικ* 1999, 573.

²²⁴ Βλ. Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, *Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων...*, ό.π., σελ. 395 επ.

²²⁵ ΣτΕ 2731/1997, *Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ*.

²²⁶ Έτσι ο Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, *Σχόλιο στην ΣτΕ 2731/1997*, ό.π., σελ. 454.

Με τις αποφάσεις της Ολομέλειας του Δικαστηρίου για την εκτροπή του Αχελώου ποταμού ²²⁷ και για τα μεταλλεία χρυσού στην Κασσάνδρα Χαλκιδική²²⁸, το σκεπτικό των οποίων επαναλαμβάνεται και σε μεταγενέστερες σχετικές κρίσεις ²²⁹, κρίθηκε επί λέξει ότι: «Ειδικότερα, κατά την άσκηση του ακυρωτικού ελέγχου, στον οποίο περιλαμβάνεται και η πλάνη περί τα πράγματα, ο δικαστής εξετάζει, μεταξύ άλλων, αν η μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων, που αποτελεί το βασικό μέσο εφαρμογής της αρχής της προλήψεως και προφυλάξεως, ανταποκρίνεται προς τις απαιτήσεις του νόμου και αν το περιεχόμενό της είναι επαρκές, ώστε να παρέχεται στα αρμόδια διοικητικά όργανα η δυνατότητα να διακριβώνουν και αξιολογούν τους κινδύνους και τις συνέπειες του έργου ή της δραστηριότητας και να εκτιμούν αν η πραγματοποίησή του είναι σύμφωνη με τις διατάξεις της οικείας νομοθεσίας και τις συνταγματικές επιταγές, καθώς και αν το προσδοκώμενο από αυτό όφελος τελεί σε σχέση αναλογίας με την τυχόν επαπειλούμενη βλάβη του φυσικού περιβάλλοντος. Η ευθεία, όμως, αξιολόγηση εκ μέρους του δικαστή των συνεπειών ορισμένου έργου ή δραστηριότητας και η κρίση αν η πραγματοποίησή του αντίκειται στην αρχή της βιώσιμης αναπτύξεως εξέρχονται των ορίων του ακυρωτικού ελέγχου, διότι προϋποθέτουν διαπίστωση πραγματικών καταστάσεων, διερεύνηση τεχνικών θεμάτων, ουσιαστικές εκτιμήσεις και στάθμιση στηριζομένη στις εκτιμήσεις αυτές. Κατ' ακολουθίαν, παράβαση της αρχής της βιώσιμης αναπτύξεως μπορεί να ελεγχθεί ευθέως από τον ακυρωτικό δικαστή, μόνον αν από τα στοιχεία της δικογραφίας και με βάση τα διδάγματα της κοινής πείρας προκύπτει ότι η προκαλούμενη από το έργο ή τη δραστηριότητα βλάβη για το περιβάλλον είναι μη επανορθώσιμη ή είναι προφανώς δυσανάλογη με το προσδοκώμενο όφελος και έχει τέτοια έκταση και

---

²²⁷ ΣτΕ (Ολ) 3478/2000, ΔιΔικ 2001, 117.

²²⁸ ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ΝοΒ 2002, 1972.

²²⁹ Πρβλ. ενδεικτικά την ΣτΕ 2059/2007, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

συνέπειες, ώστε προδήλως να αντιστρατεύεται την ανωτέρω συνταγματική αρχή».

Κατά συνέπεια, ο δικαστικός έλεγχος της βιώσιμης ανάπτυξης δομείται ως εξής:

- Ο δικαστής ελέγχει πλήρως τη νομιμότητα και την πληρότητα της Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων, με κριτήριο το αν και κατά πόσο παρέχει στη διοίκηση όλα εκείνα τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για να εκτιμήσει τα προσδοκώμενα οφέλη αλλά και τους περιβαλλοντικούς κινδύνους από την κατασκευή του έργου ή την ανάπτυξη της δραστηριότητας και να προβεί σε μια εξαντλητική στάθμιση (περιβαλλοντικού) κόστους - (αναπτυξιακού) οφέλους της επίδικης λύσης. Συνεπώς, ο νομοθέτης και η διοίκηση είναι οι καταρχήν αρμόδιοι, εφαρμόζοντας τις σχετικές σταθμίσεις να υλοποιήσουν το πρόταγμα της βιώσιμης ανάπτυξης. Το έργο τους, μ' άλλα λόγια, δεν ολοκληρώνεται, με μόνη τη χάραξη και λήψη των κατάλληλων μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος. Ο δικαστής με τη σειρά του καλείται να διακριβώσει σ' αυτό το στάδιο, εάν η διοίκηση είχε στη διάθεσή της όλα εκείνα τα τεχνικά στοιχεία και της επιστημονικές κρίσεις που ήταν απαραίτητες για να διαμορφώσει μια πλήρη εικόνα των πραγμάτων και να πραγματοποιήσει μια ορθή στάθμιση. «Ζητούμενο, συνεπώς, δεν είναι να δημιουργήσει ο ίδιος ο δικαστής πληρέστερη a posteriori εικόνα των πραγμάτων, προβαίνοντας ενδεχομένως σε εμπλουτισμό των στοιχείων, όπως για μια περίοδο μπήκε στον πειρασμό να το κάνει»²³⁰.

- Αντιθέτως, η απάντηση στο ερώτημα εάν η επιλεγείσα από τη διοίκηση λύση συνάδει με τη αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, βασίζεται σε τεχνικές κρίσεις και απαιτεί εκτίμηση επί του πραγματικού, γι' αυτό και εξέρχεται των ορίων του ακυρωτικού ελέγχου. Είναι, βέβαια, γνωστό ότι,

---

²³⁰ Γ. ΔΕΛΛΗ, Από το καρνάγιο της Πύλου ..., ό.π., σελ. 1081. Ο συγγραφέας αναφέρεται συγκεκριμένα στις αποφάσεις ΣτΕ 3597/1995 και ΣτΕ 2805/1997.

κατά πάγια νομολογία, οι τεχνικές κρίσεις είναι ανέλεγκτες²³¹. Αυτό που πρέπει να υπογραμμισθεί εδώ, όμως, είναι ότι το νομολογιακό αυτό όριο του ανέλεγκτου των τεχνικών κρίσεων δεν εξαρτάται από τις υποκειμενικές γνώσεις του δικαστή, την ενδεχόμενη εξειδίκευσή του σε οικολογικά ζητήματα ή την περιβαλλοντική του ευαισθησία. Τα ανωτέρω δεν είναι νόμιμα θεμέλια μια δικανικής κρίσης σύμφωνης με το Σύνταγμα.

- Περαιτέρω, ο δικαστής ελέγχει την τυχόν υπέρβαση των ακραίων ορίων της διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης, αναζητά, δηλαδή, τα πιθανά πρόδηλα σφάλματα²³² στη στάθμιση των αναπτυξιακών και κοινωνικών προοπτικών με τους περιβαλλοντικούς κινδύνους. Τα μόνα, δε, εργαλεία που μπορεί να χρησιμοποιήσει στο ειδικότερο αυτό στάδιο του ελέγχου είναι τα στοιχεία του φακέλου και τα διδάγματα της κοινής πείρας²³³.

Σε ό,τι αφορά τα στοιχεία του διοικητικού φακέλου, εξέχουσα θέση μεταξύ αυτών κατέχει η Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων ²³⁴, όπως αναδείχθηκε και λίγο πιο πάνω. Η Μ.Π.Ε. συμπυκνώνει όλες τις

---

²³¹ Βλ. αναλυτικά. ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Αόριστες και τεχνικές έννοιες...,ό.π., σελ. 82 επ., ιδίως 112 επ. και τις εκεί παραπομπές.

²³² Βλ. ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 148. Πιο γενικά για το ζήτημα βλ. αντί άλλων Θ. ΦΟΡΤΣΑΚΗ, Η προδήλως εσφαλμένη εκτίμηση..., ό.π., σελ. 1315 επ., καθώς και J. HENRY, Une nouvelle fonction pour l' erreur manifeste, A.J.D.A. 1979, σελ. 17 επ.

²³³ Σ' αυτή την ανάλυση των στοιχείων που διαρθρώνουν το δικαστικό έλεγχο συνηγορούν οι : Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Από το καρνάγιο της Πύλου ..., ό.π., σελ. 1079 επ., ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ – ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 146 επ., ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Η προστασία της φύσης ..., ό.π., σελ. 1217 επ., ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ό.π., σελ. 607 επ.

²³⁴ Για τις ΜΠΕ βλ. γενικά ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Η διοικητική διαδικασία εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1995, Β. ΡΩΤΗ, Επισκόπηση της αναφερόμενης στο περιβάλλον νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1984 έως και 1993, *Νόμος και Φύση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1994, σελ. 51επ., Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Οι μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων κατά την οδηγία 85/337/ΕΟΚ. Ένα παράδειγμα στρεβλής προσαρμογής του ελληνικού προς το κοινοτικό δίκαιο, *ΕΕΕυρΔ* 1992, σελ. 243 επ., Μ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων, *Νόμος και Φύση* 1998, σελ. 267 επ., Π. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ, Η ενσωμάτωση της οδηγίας για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων δημόσιων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον (85/337/ΕΟΚ) στο ελληνικό δίκαιο, *ΔιΔικ* 1998, σελ. 561 επ., Α. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Περιβαλλοντικές μελέτες, *Νόμος και Φύση* 1998, σελ. 73 επ., Κ. ΑΡΑΒΩΣΗ, Η χρήση Μελετών Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων στο σχεδιασμό και την αξιολόγηση έργων, *ΠερΔικ* 2002, σελ. 74 επ.

επιστημονικές κρίσεις και τα τεχνικά δεδομένα που περιγράφουν την ενδεχόμενη περιβαλλοντική διακινδύνευση, ώστε ο δικαστής να είναι σε θέση να αξιολογήσει τη στάθμιση που πραγματοποίησε η διοίκηση. Ήδη με την πρώτη απόφαση για την εκτροπή του Αχελώου ²³⁵, το Δικαστήριο έκρινε ότι απαιτείται η σύνταξη ενιαίας περιβαλλοντικής μελέτης για τις προσδοκώμενες περιβαλλοντικές επιπτώσεις από τη κατασκευή του έργου, καθώς θεωρήθηκε ότι οι αποσπασματικές μελέτες για κάθε επιμέρους φάση του έργου δεν είναι δυνατό να παρέχουν συνολική εικόνα²³⁶. Συνεπώς, ό,τι συμβάλλει στη βιώσιμη ανάπτυξη πρέπει να αναπτύσσεται στις Μ.Π.Ε., έτσι ώστε η μεν Διοίκηση να χαράζει και να αξιολογεί την πολιτική με την οποία θα προσαρμόσει ένα αναπτυξιακό έργο στις περιβαλλοντικές συνθήκες, ο δε δικαστής να μπορεί να ελέγξει τη νομιμότητα των λύσεων, που έχουν επιλεγεί.

Σε ό,τι αφορά, τώρα, τα διδάγματα της κοινής πείρας, ως τέτοια λογίζονται, όπως είναι ήδη γνωστό, εκείνες οι αφηρημένες αρχές που αποτελούν γνωστικό κεκτημένο του μέσου ανθρώπου. Ακόμη, λοιπόν, κι αν ο δικαστής είναι κατά τύχη κάτοχος ειδικών γνώσεων, δεν θα μπορεί να τις χρησιμοποιήσει, χωρίς να διακινδυνεύει έναν απαγορευμένο έλεγχο ²³⁷. Γι' αυτό και θα πρέπει, ενδεχομένως, να θεωρηθεί οριακή η δικαιοδοτική κρίση, που κρίνει ότι μια μελέτη δεν διαθέτει τεχνική επάρκεια ²³⁸, όταν μια τέτοια κρίση δεν υποστηρίζεται από τεκμηριωμένες αντιρρήσεις, που

---

²³⁵ ΣτΕ 2759/1994, *Νόμος και Φύση* 1995, 162.

²³⁶ Αντί πολλών για τη σημασία της απόφασης αυτής βλ. Μ. ΔΕΚΛΕΡΗ, Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος. Εγκόλπιο Βιωσίμου αναπτύξεως, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σελ. 141 επ., αλλά και ΕΛ.ΤΡΟΒΑ, *Αχελώος: ο θεός ποταμός...*, ό.π., σελ. 38 επ.

²³⁷ Τα δεδομένα ή διδάγματα της κοινής πείρας είναι ίσως από τα συχνότερα βοηθήματα της κρίσης περί την συνταγματικότητα που ανήκουν στην κατηγορία των standards. Για μια αναλυτικότερη εννοιολογική και λειτουργική αποσαφήνιση του όρου βλ. Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΥ, Τα «διδάγματα της κοινής πείρας» στα πλαίσια της διοικητικής δίκης, *ΕΑΔΑ* 1992, σελ. 520 επ., καθώς και Γ. ΡΑΜΜΟΥ, Τα διδάγματα της κοινής πείρας και της λογικής επί δικών ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Τόμος τιμητικός του ΣτΕ 1979*, τ. Ι, σελ. 95 επ.

²³⁸ ΣτΕ 1950/1999, *Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ*.

υπάρχουν στη δικογραφία. Επιπλέον, συχνά ο ακυρωτικός δικαστής διευρύνει τον κύκλο των δεδομένων, που μπορούν να υπαχθούν στα διδάγματα της κοινής πείρας, αξιώνοντας δια του ελέγχου της αιτιολογίας κρίση επί ουσιαστικών πτυχών της διοικητικής δίκης. Τούτο, για παράδειγμα, συμβαίνει, όταν προβαίνει σε τέτοια εξειδίκευση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης βάσει των σχετικών διδαγμάτων, όπου ουσιαστικά στη θέση των τελευταίων υπεισέρχονται τεχνικές - επιστημονικές κρίσεις, στις οποίες όχι μόνο δε δικαιούται ο ίδιος να προβεί, αλλά ούτε καν να τις ελέγξει, όπως παραπάνω επισημάνθηκε. Επομένως, η σκέψη που συναντάται στην απόφαση ΣτΕ 161/2000²³⁹ ότι η μεταλλευτική δραστηριότητα είναι ασυμβίβαστη με τα ευαίσθητα οικοσυστήματα, δεδομένης της ήπιας μόνο ανάπτυξης που αυτά μπορούν να δεχθούν, συνιστά, κατά τη γνώμη μας, έλεγχο αφηρημένο επί τη βάση των δεδομένων της κοινής πείρας, τα οποία, στο βαθμό που υποκαθιστούν ειδικότερες τεχνικές έρευνες, οδηγούν σε υπέρβαση των ορίων του ακυρωτικού ελέγχου.

Μπορεί άραγε να αποδοθεί το πρόβλημα της υπέρβασης των ορίων της ακυρωτικής αρμοδιότητας και συνακόλουθα της διασάλευσης της συνταγματικής αρχής της διάκρισης των λειτουργιών στην ένταξη της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στο δικανικό συλλογισμό²⁴⁰; Μήπως, δηλαδή, στο όνομα του σεβασμού των ορίων, που το Σύνταγμα θέτει στη δικαστική εξουσία και τη δικαιοδοσία των Δικαστηρίων, θα ήταν προτιμότερη η επιστροφή σε μια στάθμιση του αγαθού της

---

²³⁹ ΣτΕ 161/2000, Τράπεζα νομικών πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.

²⁴⁰ Μ' αυτή τη θέση φαίνεται να τάσσεται ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Το ατομικό δικαίωμα..., ό.π., σελ. 13, όταν υποστηρίζει ότι «μέσα από την κατασκευή της βιώσιμης ανάπτυξης υποβαθμίζεται σημαντικά η εθνική πολιτική εξουσία - δηλαδή ο έλληνας νομοθέτης και η εθνική διοίκηση - κατά το στάδιο του καθορισμού και της υλοποίησης του γενικού συμφέροντος», ενώ συγχρόνως «ο δικαστής διεκδικεί σαφώς πιο ενεργό ρόλο».

περιβαλλοντικής προστασίας με εκείνο της οικονομικής ανάπτυξης στο πλαίσιο της αναζήτησης του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος;

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η υιοθέτηση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης ενίσχυσε τη διαπλαστική τάση του δικαστή, που εκδηλώθηκε με τη διαμόρφωση επιμέρους κριτηρίων και αρχών. Το πρόβλημα, όμως, δεν πρέπει να εντοπίζεται ούτε προφανώς στην ίδια την αρχή, αλλά ούτε και στη δικανική αξιοποίησή της, που είναι εξάλλου από το κοινοτικό δίκαιο υποχρεωτική. Οι συνθήκες υπέρβασης της ακυρωτικής αρμοδιότητας δημιουργούνται, όταν η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης εργαλειοποιείται από το δικαστή, προκειμένου να αναδειχθεί, εν τέλει, ένα αδιαπραγμάτευτο για το νομοθέτη και τη διοίκηση σχέδιο πολιτικής δράσης²⁴¹.

Πράγματι, εάν πίσω από την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης υπάρχει εκείνη η θεώρηση, που δίνει προτεραιότητα στο περιβάλλον ως υπέρτατο αγαθό και συνολικό σύστημα, τότε μάλλον ορθά υποστηρίζεται ότι η υιοθέτησή της συνεπάγεται και έναν πιο διευρυνμένο ρόλο για τον εφαρμοστή του δικαίου, το δικαστή²⁴², ο οποίος, θεωρώντας εαυτόν συνδιαμορφωτή της γενικότερης περιβαλλοντικής πολιτικής γύρω από τη βιώσιμη ανάπτυξη, διαμορφώνει επιμέρους κανόνες, που αποβλέπουν στη διατήρηση του φυσικού κεφαλαίου. Μια τέτοια θέαση, όμως, όπως ήδη υποστηρίχθηκε, μακράν απέχει από το πραγματικό περιεχόμενο και το λειτουργικό ρόλο της αρχής.

Κατά τη γνώμη μας, η υιοθέτηση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στο δικανικό συλλογισμό μάλλον θετικά θα έπρεπε να αποτιμηθεί σε ό,τι αφορά τον αυτοπεριορισμό του δικαστή. Τούτο, ιδίως, γιατί η βιώσιμη ανάπτυξη ενέχει σαφώς μικρότερο βαθμό αοριστίας από την έννοια του

---

²⁴¹ Έτσι και ο Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ, *Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων...*, ό.π., σελ. 408.

²⁴² Θέση που υποστηρίζει ο Μ. ΔΕΚΛΕΡΗΣ, *Ο δωδεκάδελτος...*, ό.π., σελ. 58.

γενικού συμφέροντος²⁴³, καθόσον έχει σαφώς προσδιορισμένο προσανατολισμό προς την αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και περιβάλλοντος. Αρκεί, βέβαια, κατά την εξειδίκευσή της από το Δικαστήριο, να μη λησμονείται ότι τα ζητήματα ανακύπτουν ενόψει της επίλυσης συγκεκριμένων διαφορών στο πλαίσιο της ακυρωτικής δίκης.

V. Η ΦΕΡΟΥΣΑ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΩΣ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΣ ΠΥΡΗΝΑΣ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1. Η παρεμβολή του δικαιώματος στην προστασία του περιβάλλοντος: το πρόβλημα προσδιορισμού του προστατευτικού του πεδίου και εντοπισμού του πυρήνα του

Υποστηρίχθηκε παραπάνω η θέση ότι η περιβαλλοντική προστασία δεν αποτελεί απόλυτο αγαθό, αλλά οφείλει να σταθμίζεται *in concreto* με άλλες συνταγματικές αξίες, όπως αυτές της κοινωνικής προστασίας και της οικονομικής ανάπτυξης. Γεννιέται, βέβαια, το ερώτημα εάν η στάθμιση εκκινεί από μηδενικό σημείο κι αν είναι ολοκληρωτική ή μήπως η συνταγματικά κατοχυρωμένη προστασία του περιβάλλοντος εγγυάται ένα ελάχιστο περιεχόμενο, το οποίο δεν υπόκειται σε στάθμιση. Υπάρχει, μ' άλλα λόγια, ένα ακραίο όριο στη διακινδύνευση ή βλάβη του φυσικού περιβάλλοντος, το οποίο μένει απαραβίαστο, όποιο κι αν είναι το «αντίπαλο» συμφέρον που διακυβεύεται ή όλα είναι αποτέλεσμα των σχετικών σταθμίσεων;

---

²⁴³ Για το δημόσιο συμφέρον ως παράγοντα τροποποιητικό των ορίων του δικαστικού ελέγχου βλ. D. TRUCHET, *Les fonctions...*, ό.π., σελ. 345 επ.

Ο παραπάνω προβληματισμός, καίτοι δεν διατυπώνεται ρητά, φαίνεται να δίχασε το Δικαστήριο στη γνωστή υπόθεση ΣτΕ (Ολ) 3478/2000²⁴⁴ για το έργο της εκτροπής του Αχελώου. Συγκεκριμένα, στη σκέψη 11, η πλειοψηφία αποφαινεται ότι η βλάβη, που η κατασκευή του έργου θα επιφέρει στο φυσικό περιβάλλον, όπως αυτή προκύπτει από τα στοιχεία του φακέλου, δεν υπερβαίνει τα ακραία όρια, ώστε να μπορεί να υπάρξει ευθύς δικαστικός έλεγχος αυτής, ούτε αντιτίθεται προδήλως στις συνταγματικές διατάξεις, ώστε η κατασκευή του έργου να απαγορεύεται απολύτως. Εδώ η θέση της μειοψηφίας είναι που παρουσιάζει ενδιαφέρον: *«οι προαναφερόμενες ιδιαίτερα δυσμενείς συνέπειες που επέρχονται σε ευαίσθητα οικοσυστήματα από την πραγματοποίηση των επίμαχων έργων, όπως αυτές περιγράφονται στη μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων, συνιστούν βλάβη, η οποία αυτοτελώς αξιολογούμενη, προδήλως εξέρχεται των κατά τις παραπάνω υπερνομοθετικής ισχύος διατάξεις ανεκτών ορίων επέμβασης στο φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον...»*.

Πέρα από τη διαφωνία μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας ως προς το αν θα έπρεπε εν προκειμένω να υπάρξει ευθύς δικαστικός έλεγχος της επικείμενης βλάβης, η μειοψηφία με τη φράση «αυτοτελώς αξιολογούμενη» φαίνεται να υποστηρίζει κάτι, που έχει ιδιαίτερη σημασία για τη διαδικασία της στάθμισης. Οι δυσμενείς για το περιβάλλον συνέπειες -όπως προκύπτουν από τα στοιχεία του φακέλου- πρέπει καταρχήν να αξιολογούνται αυτοτελώς. Τούτο σημαίνει πως αναγνωρίζεται ένα ελάχιστο περιεχόμενο στην προστασία του περιβαλλοντικού αγαθού, το οποίο δεν προκύπτει από τη στάθμιση, αλλά είναι a priori ορισμένο. Αν διαπιστώσει το Δικαστήριο ότι αυτός ο πυρήνας δεν θίγεται από την επέμβαση, τότε θα πρέπει να προχωρήσει στη στάθμιση, όπου είναι βέβαια πιθανό να κριθεί ότι το προσδοκώμενο

---

²⁴⁴ ΣτΕ (Ολ) 3478/2000, ΔιΔικ 2001, 117.

όφελος υπολείπεται της προβλεπόμενης βλάβης και να ανασταλεί σ' αυτό το δεύτερο στάδιο η εκτέλεση του έργου.

Στο γενικότερο προβληματισμό, όπως παραπάνω διατυπώθηκε, καθοριστικό ρόλο καλείται να παίξει, εγείροντας συγχρόνως και περαιτέρω ερωτήματα, το συνταγματικό δικαίωμα στην προστασία του περιβάλλοντος, όπως αυτό κατοχυρώθηκε στο άρθρο 24 παρ. 1 Σ μετά την αναθεώρηση του 2001²⁴⁵. Η υποχρέωση του κράτους για λήψη θετικών μέτρων για τη διαφύλαξη του αγαθού «περιβάλλον» συνυπάρχει πλέον με την υποχρέωση αποχής του από ενέργειες, που μπορούν να το βλάψουν, αλλά και με το δικαίωμα συμμετοχής²⁴⁶ των πολιτών στις διαδικασίες λήψης κρίσιμων περιβαλλοντικά αποφάσεων, καθώς και πρόσβασης στην πληροφόρηση σε σχετικά θέματα²⁴⁷. Το εν λόγω δικαίωμα φαίνεται, συνεπώς, να «συγκεντρώνει -σε μια δυσχερώς προσδιορίσιμη μεταξύ τους αναλογία- γνωρίσματα ατομικού, κοινωνικού και πολιτικού δικαιώματος»²⁴⁸.

---

²⁴⁵ Για το ρητά κατοχυρωμένο πλέον δικαίωμα στο περιβάλλον βλ. μεταξύ άλλων Τ. ΒΙΔΑΛΗ, Το ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον κατά το Σύνταγμα του 2001, σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του, Πρακτικά ημερίδας, *Νόμος και Φύση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 57 επ., Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗ, Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά τη αναθεώρηση του 2001, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 386 επ., ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 26 επ., Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων..., ό.π., σελ. 298 επ., ιδίως, 309 επ., Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Το περιβαλλοντικό Σύνταγμα, ό.π., σελ. 395 επ., ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Εγχειρίδιο δικαίου περιβάλλοντος. Δημόσιο δίκαιο και περιβάλλον, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2003, σελ. 29 επ., Α. ΤΑΧΟΥ, Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 38 επ.

²⁴⁶ «Αρχή συμμετοχής» την ονομάζει ο Υ. JEGOUZO, *Les principes généraux...*, ό.π., σελ. 214.

²⁴⁷ Για την πρόσβαση στις περιβαλλοντικές πληροφορίες, βλ. μεταξύ άλλων Μ. PALLEMAERTS (ed.), *Le droit à l'information en matière d'environnement*, Bruxelles 1990, R. HALLO (ed.), *Access to environmental information in Europe*, Kluwer Law International, Hague 1996, S. MARJEAN – DUBOIS, *La convention européenne des droits de l'homme et le droit à l'information en matière d'environnement*, RGDIP, 1998, σελ. 995 επ., Μ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Το δικαίωμα περιβαλλοντικής πληροφόρησης, *Νόμος και Φύση* 1996, σελ. 275 επ., Γ. ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ, Το δικαίωμα περιβαλλοντικής πληροφόρησης: σύγχρονες τάσεις σε Ελλάδα και Ευρώπη, *ΠερΔικ* 2000, σελ. 172 επ., ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Το δικαίωμα πληροφόρησης του κοινού σε θέματα περιβάλλοντος, σε Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Η διείσδυση του κοινοτικού δικαίου στην Ελλάδα*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994, σελ. 87 επ.

²⁴⁸ Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Το περιβαλλοντικό Σύνταγμα..., ό.π., σελ. 396.

Βέβαια και πριν την αναθεώρηση, η κρατούσα άποψη στη θεωρία ήταν ότι από το άρθρο 24 Σ απορρέει ένα ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον, που παράγει πλήρη δεσμευτικότητα και μπορεί να θεμελιώσει αγωγίμες αξιώσεις ²⁴⁹. Επιπρόσθετα διάχυτη στη νομολογία ήταν και η άποψη ότι η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος έχει τα χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού δικαιώματος, αφού το κράτος έχει υποχρέωση να λαμβάνει θετικά μέτρα για την υλοποίησή της.

Αντιμετωπίζοντας, λοιπόν, τώρα την προστασία του περιβάλλοντος όχι μόνο ως κρατικό σκοπό, συνταγματικά κατοχυρωμένο, αλλά και ως «μικτό» δικαίωμα, το πρόβλημα της ύπαρξης ενός ελάχιστου περιεχομένου στην εν λόγω προστασία διευρύνεται και αναδιατυπώνεται ως εξής: α) το προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος μπορεί εκ των προτέρων να προσδιοριστεί ή εξαρτάται από το αποτέλεσμα της κατά περίπτωση στάθμισης; και β) υπάρχει κάποιος απρόσβλητος πυρήνας στο δικαίωμα, ο οποίος και οριοθετεί τη στάθμιση, κι αν ναι, πώς προσδιορίζεται αυτός;

Λαμβάνοντας ως δείγμα τις ήδη σχολιασμένες αποφάσεις ΣτΕ (Ολ) 3478/2000 (υπόθεση Αχελώου), 613/2002 (υπόθεση TVX) και ΣτΕ 2059/2007 (υπόθεση κοιτασμάτων βωξίτη)²⁵⁰, παρατηρούμε το Δικαστήριο να υιοθετεί μια ερμηνευτική μέθοδο, σύμφωνα με την οποία το προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος που κατοχυρώνεται στο άρθρο 24 παρ. 1 Σ προσδιορίζεται εξ ολοκλήρου από τη σταθμιστική διαδικασία. Από το δικανικό σκεπτικό προκύπτει ότι τόσο το περιεχόμενο όσο και η έκταση του ατομικού δικαιώματος εξαρτώνται από το αποτέλεσμα της στάθμισης μεταξύ αφενός της έκτασης της βλάβης του φυσικού κεφαλαίου και της σημασίας

---

²⁴⁹ Έτσι οι Τ. ΒΙΔΑΛΗΣ, Πέρα από τον προστατευτισμό. Αναζητώντας μια ατομική ελευθερία στο περιβάλλον, Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση, τ. II, 1998, σελ. 23 επ., ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Δίκαιο περιβάλλοντος (έκδοση 1993, πριν την αναθεώρηση), σελ. 32 επ., Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, αυτόθι, σελ. 395 επ.

²⁵⁰ ΣτΕ (Ολ) 3478/2000, *ΔιΔικ* 2001, 117, ΣτΕ (Ολ) 613/2002, *ΝοΒ* 2002, 1972 και ΣτΕ 2059/2007 Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ*.

αυτού και αφετέρου της αναγκαιότητας, αλλά και του προσδοκώμενου οφέλους από την κατασκευή του έργου ή την ανάπτυξη της δραστηριότητας ²⁵¹ καθώς και των μέτρων μείωσης ή εξάλειψης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Η στάθμιση, δε, φαίνεται να λαμβάνει χώρα, σύμφωνα με την παραπάνω νομολογία, ήδη κατά τη φάση προσδιορισμού του προστατευτικού πεδίου του δικαιώματος στο περιβάλλον.

Ειδικά στην απόφαση ΣτΕ 2059/2007 το Δικαστήριο δε φαίνεται να δέχεται ένα εκ των προτέρων ελάχιστο περιεχόμενο στην προστασία του περιβάλλοντος που να κατοχυρώνεται ως απολύτως απαραβίαστο στη διάταξη 24 παρ. 1 Σ. Τούτη η εκτίμηση προκύπτει από το ότι γίνεται αποδεκτή, στη σκέψη του Δικαστηρίου, η αλλοίωση της μορφής δάσους ή δασικής έκτασης για λόγο δημόσιας ωφέλειας, εφόσον η διαφύλαξη της δασικής έκτασης θεωρηθεί στόχος μικρότερης σημασίας από το σκοπό δημοσίου συμφέροντος που επιβάλλει την προσβολή της (σκέψη 13). Αλλά και σε επόμενη σκέψη το Δικαστήριο επιχειρηματολογεί ότι η βλάβη από την αποψίλωση του τμήματος της δασικής έκτασης για την ανάπτυξη της εξορυκτικής δραστηριότητας, είναι προσωρινή και αναστρέψιμη (σκέψη 21). Το Δικαστήριο φαίνεται σ' αυτό το σημείο να αποδέχεται τη βλάβη που θα επέλθει στο διακυβευόμενο περιβαλλοντικό αγαθό, το οποίο, μάλιστα, εμπίπτει σε περιοχή που είχε προταθεί προς ένταξη σε καθεστώς ειδικής προστασίας υπό το Δίκτυο Natura 2000 (σκέψη 17) ²⁵².

Η θέση που τηρεί το Δικαστήριο αναμφισβήτητα αποτελεί απόρροια της προσπάθειας σεβασμού, αλλά και εναρμόνισης με την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, που τίθεται, εξάλλου, στην κορυφή των κρίσιμων

---

²⁵¹ Μάλιστα κατά την απόφαση ΣτΕ (Ολ) 613/2002 στη στάθμιση προστίθενται και τα προσδοκώμενα οφέλη από τη δραστηριότητα.

²⁵² Πρβλ. την αντίστοιχη ανάλυση της Θ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Η στάθμιση ως μέθοδος ερμηνείας ..., ό.π., σελ. 970, για την απόφαση ΣτΕ (Ολ) 3478/2000, αναφορικά με την υπόθεση εκτροπής του Αχελώου.

σκέψεων. Η εν λόγω αρχή αναπόφευκτα παρεισφρέει σε κάθε προσπάθεια προσέγγισης του περιεχομένου της προστασίας του περιβάλλοντος και ακριβώς, λόγω του χαρακτήρα της ως σύνθετης συνταγματικής αρχής με «εξισορροπητική λειτουργία», το προστατευτικό πεδίο του συναφούς δικαιώματος δεν μπορεί να προσδιορισθεί χωρίς τη συστηματική του ερμηνεία με άλλες συνταγματικές διατάξεις. Στην περίπτωση, λοιπόν, του δικαιώματος στο περιβάλλον, η στάθμιση, εν τέλει, δεν καταδεικνύει τους ανεκτούς περιορισμούς στο δικαίωμα, αλλά καλείται να προσδιορίσει το προστατευτικό του πεδίο.

Είναι γεγονός ότι η στάθμιση ήδη κατά τον προσδιορισμό του προστατευτικού πεδίου συμβάλλει σε μία ad hoc κρίση και δεν εγγυάται την προβλεψιμότητα της προστασίας, που παρέχει το δικαίωμα, όταν το περιεχόμενό του έχει συγκεκριμενοποιηθεί με βάση τη δική του ρύθμιση και μόνο. Υποστηρίζουμε, ωστόσο, την ορθότητα της παραπάνω νομολογιακής θέσης, ακριβώς γιατί αντιμετωπίζει το δικαίωμα στην προστασία του περιβάλλοντος ως εγγύηση εξασφάλισης της βιώσιμης ανάπτυξης. Είναι σημαντικό εδώ να σημειωθεί ότι οι δύο από τις τρεις αποφάσεις στις οποίες πιο πάνω αναφερθήκαμε (ΣτΕ (ΟΛ) 3478/2000 και 613/2002) κατέληξαν σε φιλικές προς το περιβάλλον λύσεις, γεγονός που αποδεικνύει ότι η απουσία ενός αυστηρού και αυτοαναφερόμενου καθορισμού της έκτασης του δικαιώματος δεν καταργεί το περιεχόμενό του ούτε και αφήνει έκθετο το περιβάλλον στις διακινδυνεύσεις, που συνεπάγονται οι κάθε είδους αναπτυξιακές πολιτικές. Αποδεικνύεται, εν τέλει, ότι η περιβαλλοντική νομολογία μπορεί μέσα από τον έλεγχο των σύνθετων διοικητικών σταθμίσεων να καταλήγει σε μια διεύρυνση της προστασίας του περιβάλλοντος, χωρίς να υποβιβάζει παράλληλα και τους άλλους συνταγματικούς σκοπούς.

Ωστόσο, το ζήτημα του ελάχιστου απρόσβλητου περιεχομένου του δικαιώματος παραμένει άλυτο. Μπορεί άραγε η στάθμιση του

ερμηνευόμενου δικαιώματος με άλλα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα και κρατικούς σκοπούς να υποκαταστήσει ακόμη και τον πυρήνα του δικαιώματος;

Υποστηρίχθηκε από τη θεωρία η θέση ότι πυρήνα του δικαιώματος στην προστασία του περιβάλλοντος θα πρέπει να συνιστά το «περιβαλλοντικό κεκτημένο»²⁵³. Νομιμοποιητική βάση αυτής της πρότασης αποτέλεσε ο αμυντικός χαρακτήρας των ατομικών δικαιωμάτων, στον οποίο και προσιδιάζει με τον καλύτερο τρόπο η λογική της μη περαιτέρω επιδείνωσης του περιβάλλοντος, λογική που εξυπηρετείται μέσα από την αρχή του περιβαλλοντικού κεκτημένου. Η στάθμιση, επομένως, μεταξύ της περιβαλλοντικής προστασίας και των άλλων επιδιωκόμενων από το κράτος κοινωνικών και αναπτυξιακών στόχων δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θίξει το παρόν καθεστώς του φυσικού κεφαλαίου.

Η άποψη αυτή, ωστόσο, δεν φαίνεται να συμβαδίζει με την ουσία της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης, η εφαρμογή της οποίας σε συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να οδηγήσει σε ανάλογη υποβάθμιση του περιβάλλοντος σε ορισμένη περιοχή, εφόσον οι αναπτυξιακοί ή κοινωνικοί στόχοι, που πρόκειται εν προκειμένω να εξυπηρετηθούν από την κατασκευή έργου ή την ανάπτυξη δραστηριότητας, κρίνονται από τη Διοίκηση ως υπερέχουσας σημασίας. Επιπλέον η νομολογιακή εφαρμογή της, κατά το παρελθόν, οδήγησε σε μάλλον ανεξέλεγκτα αποτελέσματα, αφού περιόρισε -θεωρούμε- υπέρμετρα την ελευθερία δράσης της πολιτικής εξουσίας, υποκαθιστώντας, τελικά, το δικαστή στο ρόλο της τελευταίας.

---

²⁵³ Έτσι ο Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Το ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον ..., ό.π., σελ. 112.

2. Η αρχή της φέρουσας ικανότητας και η ηθική αυταξία της φύσης

Παρατηρώντας, όμως, στενότερα τη νομολογιακή επεξεργασία της περιβαλλοντικής προστασίας, διαπιστώνουμε ότι η έννοια, που για το δικαστή φαίνεται να προσιδιάζει περισσότερο προς τον επονομαζόμενο «πυρήνα» του δικαιώματος ή το ελάχιστο περιεχόμενο της προστασίας του περιβάλλοντος, είναι αυτή της “φέρουσας ικανότητας” του οικείου οικοσυστήματος²⁵⁴.

Σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, «κάθε οικοσύστημα έχει κάποια όρια αντοχής, πέρα από τα οποία η ισορροπία ανατρέπεται και η περιβαλλοντική βλάβη καθίσταται οριστική και μη επανορθώσιμη». Με τον όρο «φέρουσα ικανότητα» δηλώνεται, λοιπόν, το όριο «αντοχής» μιας περιοχής να δεχθεί δραστηριότητες, χωρίς να υποβαθμιστεί κατά τρόπο ανεπανόρθωτο το περιβάλλον. «Από την αντίστροφη σκοπιά, η φέρουσα ικανότητα καταδεικνύει το ακραίο όριο ανάπτυξης των ανθρωπογενών συστημάτων»²⁵⁵. Ανάγοντας τώρα την εν λόγω έννοια σε κανόνα δεσμευτικό, που λογίζεται μάλιστα ότι εξειδικεύει την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, το Δικαστήριο κρίνει απαγορευμένη κάθε αναπτυξιακή δραστηριότητα, που βαίνει πέρα από τα κρίσιμα αυτά όρια.

Στο πλαίσιο αυτό, έχει γίνει δεκτό ότι η Διοίκηση, προκειμένου να χορηγήσει άδεια ίδρυσης ξενοδοχείου, οφείλει να ερευνά το χαρακτήρα και την ιδιομορφία της περιοχής και να λαμβάνει υπόψη τον αριθμό των ξενοδοχείων, που ήδη λειτουργούν στην ίδια περιοχή, καθώς και την ικανότητα της να δεχθεί μεγαλύτερο αριθμό τουριστών, χωρίς να

---

²⁵⁴ Υποστηρίζεται, έτσι, συναφώς από τη θεωρία ότι αρχή της φέρουσας ικανότητας, ανήκει στο ελάχιστο περιεχόμενο της βιώσιμης ανάπτυξης, βλ. Θ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Η στάθμιση ως μέθοδος ερμηνείας ..., ό.π., σελ. 973.

²⁵⁵ Μ. ΔΕΚΛΕΡΗ, Το Δίκαιο της βιώσιμης ανάπτυξης..., ό.π., σελ. 163.

αλλοιωθεί η φυσιογνωμία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Κατά συνέπεια, τα οικεία όργανα του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού στην τελική τους κρίση για την καταλληλότητα ή μη ορισμένης περιοχής ως προς την ίδρυση ξενοδοχειακής μονάδας οφείλουν να εγγυώνται ότι η κρίσιμη αναπτυξιακή δραστηριότητα δε θα οδηγήσει σε υπέρβαση «των ορίων κορεσμού της περιοχής»²⁵⁶. Στην απόφαση, δε, ΣτΕ 2805/1997²⁵⁷ η φέρουσα ικανότητα συνδέεται πλέον άμεσα με την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, αποτελώντας το, κατά την ανάγνωση του Δικαστηρίου, απαραβίαστο όριο αυτής, ενώ αποδίδονται στην έννοια χαρακτηριστικά αντικειμενικού μεγέθους: «Κρίσιμον σημασίαν δια την βιωσιμότητα των μικρών νήσων ως απομονωμένων ευπαθών οικοσυστημάτων έχει ο σεβασμός των ορίων της φερούσης ικανότητος αυτών. Τα όρια τούτα είναι τοπικά και αντικειμενικά υπό την έννοιαν ότι δεν εκτείνονται ούτε εξαρτώνται από υποκειμενικές εκτιμήσεις και ούτε εξουδετερώνονται με τεχνικά έργα, αλλ' η αγνόησις ή υπέρβασις αυτών συνεπάγεται, βραχυπροθέσμως ή μακροπροθέσμως, την αποσταθεροποίησιν και αποδιοργάνωσιν του οικοσυστήματος». Έτσι, και στην απόφαση ΣτΕ 1588/1999²⁵⁸, που αφορά στην προστασία των ευαίσθητων οικοσυστημάτων, επιχειρώντας το Δικαστήριο να απαντήσει στο πρόβλημα προσδιορισμού της βιώσιμης οικιστικής ανάπτυξης στα μικρά νησιά, εντοπίζει το όριο της ανεκτής - βιώσιμης- οικιστικής ανάπτυξης στη φέρουσα ικανότητα του υπάρχοντος δικτύου οικισμών. Καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι, εφόσον οι υφιστάμενοι οικισμοί μπορούν να απορροφήσουν τις νέες ανάγκες για οικιστική χρήση ή έχουν, σύμφωνα πάντοτε με τη φέρουσα ικανότητά τους, περιθώρια επέκτασης, τότε μόνο μπορούν να ικανοποιηθούν οι

---

²⁵⁶ ΣτΕ 50/1993, *Αρμ* 1993, 261.

²⁵⁷ ΣτΕ 2805/1997, Τράπεζα νομικών πληροφοριών *ΝΟΜΟΣ*.

²⁵⁸ ΣτΕ 1588/1999, *ΠερΔικ* 1999, 573.

οικιστικές πιέσεις για απόκτηση α' ή β' κατοικίας. Στην απόφαση 2939/2000²⁵⁹, τέλος, το Συμβούλιο της Επικρατείας αντιμετωπίζει την κρίσιμη έννοια ως «ειδικότερο κανόνα» της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης και υποστηρίζει ότι η ζήτηση ηλεκτρικής ενέργειας στα μικρά νησιά πρέπει να έχει ως όριο τη φέρουσα ικανότητά τους. Καταλήγει δε, μέσω αυτής, στο συμπέρασμα ότι ήπιο και βιώσιμο ηλεκτρικό δίκτυο μικρού νησιού δεν μπορεί ποτέ να είναι μείζον δίκτυο υψηλής τάσης και ουσιαστικά απαγορεύει στη διοίκηση να προχωρήσει σε σύνδεση των μικρών νησιών με το εθνικό δίκτυο.

Στο σημείο αυτό μια σύντομη παρέκβαση είναι αναγκαία. Ο όρος «φέρουσα ικανότητα» προέρχεται από τη βιολογία και αποδίδει την ικανότητα ενός οικοσυστήματος να υποστηρίξει ένα συγκεκριμένο αριθμό καταναλωτών, παραμένοντας υγιές και παραγωγικό²⁶⁰. Στην ουσία πρόκειται για ένα επιστημονικό εργαλείο, μια κατασκευή, που βοηθά στην ποσοτική αναπαράσταση δεδομένων και μπορεί να καταλήγει σε διαφορετικά αποτελέσματα ανάλογα με τη δραστηριότητα αλλά και το βαθμό προστασίας, που αποφασίζεται ως στόχος για μια δεδομένη περιοχή. Επομένως, ορθά υποστηρίζεται ότι πρόκειται για μέγεθος αντικειμενικό, υπό την έννοια μόνο ότι αναπαρίσταται αριθμητικά· της αριθμητικής αυτής αναπαράστασης, όμως, προηγούνται κεντρικές αποφάσεις, που καθορίζουν ποιο στοιχείο του φυσικού περιβάλλοντος - ζωικοί πληθυσμοί, τροφή, νερό, κλίμα- θα συναρτηθεί με μια ανθρώπινη δραστηριότητα -τουρισμός, οικιστική ανάπτυξη, κατασκευή έργου,- για να επέλθει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα - στόχος.

Καταρχήν, λοιπόν, προκύπτει ότι η κρίση σχετικά με την υπέρβαση της φέρουσας ικανότητας μιας περιοχής είναι κρίση τεχνική, επομένως

---

²⁵⁹ ΣτΕ 2939/2000, ΤοΣ 2001, 605.

²⁶⁰ P.W.HOUSE, The carrying capacity of a region: a planning model, Omega, The international journal of management science, vol. 2, 1974, σελ. 667 επ. (667).

εξέρχεται των ορίων του ακυρωτικού ελέγχου. Δευτερευόντως, δε, ότι η φέρουσα ικανότητα είναι ένα εργαλείο μέτρησης και όχι ένα σταθερό, φυσικό χαρακτηριστικό του οικοσυστήματος, που ο άνθρωπος καλείται να αναγνώσει και να σεβαστεί.

Οποτεδήποτε, όμως, η περιβαλλοντική νομολογία αναφέρεται στη φέρουσα ικανότητα, το κάνει αποδίδοντάς της ποιοτικά χαρακτηριστικά, αντιμετωπίζοντάς την εν τέλει αξιακά. Η φέρουσα ικανότητα είναι για το Δικαστήριο ένα χαρακτηριστικό, μια ιδιότητα, που αποδίδεται αποκλειστικά στη φύση. Ανάγοντάς την δε, σε δεύτερη φάση, σε αξιωματική παραδοχή, το Δικαστήριο φαίνεται να αποδέχεται εκείνη την εκδοχή της συνύπαρξης ανθρώπου - φυσικού περιβάλλοντος, όπου η φύση μονομερώς θα καθορίζει το βαθμό της ανθρώπινης παρέμβασης. Πίσω, όμως, από τη θέση αυτή, που προβάλλεται μάλιστα ως «αντικειμενική», υπάρχει η εικόνα μιας φύσης, που αυτοοργανώνεται και αυτορυθμίζεται, μια οντότητα ηθικά αυτόνομη με εγγενή αξία²⁶¹. Μια τέτοια «υπεριστορική» σύλληψη της φύσης / Γαίας καταργεί τη διαλεκτική περιβάλλοντος - κοινωνίας, που η βιώσιμη ανάπτυξη κλήθηκε πρωταρχικά να υποστηρίξει, θέτει εκτός πλαισίου την ανθρώπινη εξέλιξη, ενώ την ίδια στιγμή αποτελεί την ηθική βάση επιλογών, που γίνονται «στο όνομά της».

Στο σημείο αυτό, θεωρούμε, ότι η κατοχύρωση του δικαιώματος στην προστασία του περιβάλλοντος στο άρθρο 24 παρ. 1 Σ, ήρθε να παίξει κατευθυντήριο ρόλο στον εννοιολογικό προσδιορισμό του φυσικού περιβάλλοντος, ως συνταγματικά προστατευόμενου αγαθού. Η αναγνώριση, δηλαδή, της περιβαλλοντικής προστασίας ως ατομικού δικαιώματος, από την τελευταία συνταγματική αναθεώρηση, ενισχύει την

---

²⁶¹ Το 2005 ψηφίστηκε στον Καναδά νομοθετική πράξη για την προστασία των ζωικών ειδών με την επωνομασία «SARA»-Species at Risk Act. Στην αιτιολογική έκθεση της πράξης υποστηρίζεται επί λέξει ότι «η άγρια ζωή, σε κάθε μορφή της, έχει δικιά της αξία που πηγάζει από την ίδια», πέραν των διαφόρων χρηστικών αξιών, που έχει για τον άνθρωπο. Βλ. M. WENING, Parliament speaks: Wildlife has intrinsic value, Environmental law, February – March 2005, σελ. 1 (ηλεκτρονικής έκδοσης).

άποψη ότι η προστασία των περιβαλλοντικών αγαθών δεν μπορεί να αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά οφείλει να συγκαθορίζεται από τους όρους διαβίωσης του ανθρώπου εντός του περιβάλλοντός του.

Πιο αναλυτικά, με την αναθεώρηση το άρθρο 24 του Συντάγματος άλλαξε: το κράτος έπαψε να είναι ο αποκλειστικός διαχειριστής του περιβάλλοντος. Καθένας έχει δικαίωμα να προστατεύει το περιβάλλον, ανεξάρτητα από το τι έκανε, κάνει ή θα κάνει το κράτος, ακριβώς επειδή η ίδια η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του εξαρτάται και από το φυσικό ή πολιτιστικό περιβάλλον ²⁶². Η απόλαυση του έννομου αγαθού «περιβάλλον» αποτελεί, τελικά, στοιχείο του ατομικού αυτοκαθορισμού του κάθε πολίτη, ο οποίος αξιώνει προστασία πρωτίστως, για να διασφαλίσει την ατομική του διαβίωση ²⁶³. Δια τούτο και η περιβαλλοντική προστασία ως συνταγματικά κατοχυρωμένος κρατικός στόχος δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως αυθύπαρκτη αξία, στατική και αμετάβλητη, αλλά να γίνεται αντιληπτή ως αναπόσπαστο στοιχείο της εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας²⁶⁴.

Μια ενδιαφέρουσα πρόταση, που συνιστά συγχρόνως και ένα πρόσθετο επιχείρημα για την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής προστασίας ως ποιοτικής συνιστώσας της ανθρώπινης διαβίωσης, διατυπώνεται από τον Π. Μαντζούφα²⁶⁵. Σύμφωνα με την πρόταση αυτή,

---

²⁶² Έτσι οι Τ. ΒΙΔΑΛΗΣ, Το ατομικό δικαίωμα..., ό.π., σελ. 61 και Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων..., ό.π., σελ. 311. Αλλά και τα περισσότερα γενικά συγγράμματα για το περιβάλλον αποτυπώνουν την οπτική ότι η νομική προστασία του περιβάλλοντος αφορά την διασφάλιση εννόμων αγαθών που καθορίζουν την ποιότητα της ανθρώπινης ζωής, και όχι του περιβάλλοντος ως εννόμου αγαθού καθεαυτό, ανεξάρτητου από τον άνθρωπο, βλ. ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Εγχειρίδιο..., ό.π., σελ. 9 επ., της ίδιας, Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1985, σελ. 16 επ., ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΙΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 4 επ., Α. ΤΑΧΟΥ, Δίκαιο προστασίας..., ό.π., σελ. 17 επ., και 30 επ.

²⁶³ Βλ. γενικά Α. BOYLE and M. ANDERSON, Human rights approaches to environmental protection, Oxford University Press, Oxford 1996.

²⁶⁴ Σ' αυτό το σημείο βλ. το άρθρο του Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ, Βιώσιμη ανάπτυξη και οικολογική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη, *Νόμος και Φύση* 1995, σελ. 9 επ.

²⁶⁵ Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων..., ό.π., σελ. 310.

στο άρθρο 24 παρ. 2 Σ, όπου και ορίζεται ως στόχος της χωροταξικής πολιτικής η εξασφάλιση καλύτερων όρων διαβίωσης, εμπεριέχεται μια ισχυρή ερμηνευτική ένδειξη, η οποία θα μπορούσε να επεκταθεί πέρα από το πεδίο της χωροταξίας, σε κάθε πτυχή των σχέσεων ανθρώπου - περιβάλλοντος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το δικαίωμα στην προστασία του περιβάλλοντος συνδέεται άμεσα με την ποιοτική διαβίωση του ατόμου, συνδέεται, περαιτέρω, με την ποιότητα της ζωής και δεν αφορά κάποιο πλάσμα, πέρα και έξω από τον άνθρωπο. Αλλά και ο τρόπος που ο πολίτης εντάσσεται στο φυσικό περιβάλλον και το συμμοδιορίζει, καλείται να αποτελέσει κατευθυντήριο άξονα κάθε κρατικής περιβαλλοντικής πολιτικής.

Αμφίβολο, πάντως, είναι εάν η ρητή κατοχύρωση ενός δικαιώματος στη βελτίωση και διασφάλιση της ποιότητας ζωής, παράλληλα με το δικαίωμα στην προστασία του περιβάλλοντος ²⁶⁶, θα ήταν θεμιτή. Τούτο, διότι, ενώ η εισαγωγή ενός τέτοιου σύνθετου όρου θα λειτουργούσε, όντως, αποσαφηνιστικά ως προς τον προσδιορισμό του προστατευόμενου αγαθού της διάταξης 24 παρ.1 Σ²⁶⁷, η ευρύτητα και η αοριστία του περιεχομένου του θα προκαλούσε εκ νέου νομικά και τεχνικά προβλήματα, αλλά και εκδηλώσεις δικαστικού ακτιβισμού.

---

²⁶⁶ Κατά τις διαδικασίες της αναθεώρησης του Συντάγματος το 2001 προτάθηκε από την Επιτροπή Αναθεώρησης η εισαγωγή στο συνταγματικό κείμενο στη διάταξη 24 παρ.1 εδ. α', που αναφέρεται στην υποχρέωση του κράτους να προστατεύει το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον, της φράσης «καθώς και η διασφάλιση και η βελτίωση της ποιότητας ζωής». Έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, Ζ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σελ. 169 επ.

²⁶⁷ Έτσι, ο Ε. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Ο νέος συνταγματισμός..., ό.π., σελ. 370, ο οποίος, περαιτέρω, υποστηρίζει ότι η ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος στη ποιότητα ζωής θα μπορούσε «να δώσει εν τέλει απάντηση στο ερώτημα εάν προστατευόμενο αγαθό αποτελεί το περιβάλλον ως αυτοσκοπός ή συνδυαστικά το περιβάλλον και ο άνθρωπος εντός του περιβάλλοντος».

VI. Η ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΝΙΚΩΝ ΕΠΙΛΟΓΩΝ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1. Η οικοκεντρική απέναντι στη διαλεκτική προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης

Περιγράψαμε πιο πάνω τη δικαιική ένταση, που δημιουργείται σε ό,τι αφορά την περιβαλλοντική προστασία στο επίπεδο ερμηνείας των επίμαχων συνταγματικών διατάξεων και της νομικής στάθμισης των συμφερόντων. Η ένταση αυτή συνιστά, όπως, μάλλον, ήδη έγινε αντιληπτό, το αποτέλεσμα δύο διαφορετικών θεωρήσεων της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης καταρχήν, αλλά και του συνολικού ρόλου του δικαίου του περιβάλλοντος. Επιχειρώντας να συμπυκνώσουμε τις δύο θεωρήσεις, θα υποστηρίζαμε ότι η μία έχει ως αφετηρία την αρμονική συνάρθρωση των τριών πυλώνων της βιώσιμης ανάπτυξης –του οικονομικού, του κοινωνικού και του περιβαλλοντικού,- αναγνωρίζοντας παράλληλα ίση κανονιστική αξία σε καθεμιά συνιστώσα. Η δεύτερη, η λεγόμενη συστημική θεώρηση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης, δίνει κανονιστική προτεραιότητα στο περιβάλλον, το οποίο ανάγεται σε υπέρτατης αξίας αγαθό, ακριβώς γιατί τούτο γίνεται αντιληπτό ως το ευρύτερο σύστημα, εκτός του οποίου ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπάρξει²⁶⁸. Η δεύτερη αυτή προσέγγιση «πρεσβεύει περαιτέρω τον «περιβαλλοντοκεντρικό» χαρακτήρα του δικαίου»²⁶⁹, προκρίνοντας ως θεμελιώδη γνώμονα στη λήψη του συνόλου των αποφάσεων (πολιτικών, αλλά και δικαστικών) την προστασία του περιβάλλοντος.

Ωστόσο, και οι δύο διαφορετικές αυτές θεάσεις δεν είναι, προφανώς, τυχαίες, αλλά προέρχονται από μια συγκεκριμένη πρόσληψη της σχέσης

²⁶⁸ Βλ. αναλυτικά για την προσέγγιση αυτή Μ. ΔΕΚΛΕΡΗ, Ο δωδεκάδελτος..., ό.π., σελ. 33 επ.

²⁶⁹ ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 57.

μεταξύ φυσικού χώρου και της εντός αυτού αναπτυσσόμενης ανθρώπινης δράσης, μιας σχέσης η οποία αποτυπώνεται σαφώς στη νομική προστασία του περιβάλλοντος. Στην πρώτη εξ αυτών, την χαρακτηριζόμενη ως «ανθρωποκεντρική», η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος στοχεύει πρωταρχικά στη διασφάλιση αγαθών συνδεδεμένων με την ανθρώπινη ζωή, όπως η υγεία ή οι συνθήκες διαβίωσης, δεν αποτελεί, συνεπώς, αξία καθεαυτή²⁷⁰. Αντίθετα, η δεύτερη, η οικοκεντρική θεώρηση, αντιλαμβάνεται τα αγαθά του φυσικού περιβάλλοντος, ως έχοντα εγγενή αξία, γι' αυτό και η προστασία τους αποτελεί αυτοσκοπό²⁷¹, δεν εξαρτάται δηλαδή, ούτε και προσδιορίζεται από τη θέση του ανθρώπου μέσα στο περιβάλλον. Επόμενο είναι οι δυο διαφορετικές προσεγγίσεις να οριοθετούν, τελικά, διαφορετικά το πλαίσιο προστασίας του κρίσιμου εννόμου αγαθού.

Προσεγγίζοντας, τώρα, λίγο πιο αναλυτικά, αλλά και κριτικά, την επονομαζόμενη οικοκεντρική θεώρηση, διαπιστώνουμε ότι κυρίαρχη εικόνα σ' αυτήν αποτελεί η εικόνα μιας φύσης σε απόλυτη ισορροπία. Η ιδέα μιας ενυπάρχουσας ισορροπίας στα φυσικά συστήματα αποτελεί μια από τις πιο παλιές και πλέον διάχυτες ιδέες στην οικολογία ²⁷². Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή, τα οικολογικά συστήματα τείνουν να αυτορυθμίζονται, συγκλίνοντας σε ένα σημείο ισορροπίας. Η αναπαράσταση, όμως, μιας εξορισμού αρμονικής φύσης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κάθε ανισορροπία πρέπει να είναι αποτέλεσμα ανθρώπινης παρέμβασης²⁷³. Μια τέτοια

---

²⁷⁰ Έτσι οι Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων..., ό.π., σελ. 295 επ., ΓΓ. ΣΙΟΥΤΗ, Εγχειρίδιο ..., ό.π., σελ. 9 επ., ΕΥ. ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του περιβάλλοντος, ό.π., σελ.4 επ., Α. ΤΑΧΟΣ, Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 17 επ.

²⁷¹ Για μια αναλυτική προσέγγιση αυτής της θέσης βλ. τα έργα του Μ. ΔΕΚΛΕΡΗ, Ο δωδεκάδελτος..., ό.π. και Δίκαιο βιωσίμου αναπτύξεως..., ό.π.

²⁷² G.COOPER, Must there be a balance of nature? Biology and Philosophy, 16, 2001, σελ. 481 επ.

²⁷³ Υ. ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΙΣ, Green fantasy and the real of nature: elements of a Lacanian critique of green ideological discourse, Journal for the Psychoanalysis of Culture and Society, 2, 1997, σελ. 123 επ.

δυσιστική πρόσληψη της σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, όμως, θέτει τα δύο μέρη σε μεταξύ τους αντιπαράθεση και αδυνατεί να εντοπίσει τους τρόπους, με τους οποίους αυτά αλληλοδιαπερνώνται²⁷⁴. Ένας συγκεκριμένος τύπος σχέσης (αυτός της εκμετάλλευσης), που αναπτύχθηκε μεταξύ κοινωνίας και φύσης στη βιομηχανική εποχή, ταυτίζεται με την ίδια την ανθρωπότητα και η εργαλειακότητα προβάλλεται ως εν γένει χαρακτηριστικό της ανθρώπινης συμπεριφοράς²⁷⁵. Η φύση αντιμετωπίζεται ως υπεριστορικό υποκείμενο και σ' αυτήν προσιδιάζει τελικά μόνο μια υπεριστορική θέαση της ανθρώπινης κοινωνίας, θέαση που διαιώνίζεται με την αποφυγή οποιασδήποτε αναφοράς σε παραγωγικές διαδικασίες²⁷⁶. Σ' αυτό το σημείο είναι, που καλείται να συνδράμει το πλάσμα των «μελλουσών γενεών» και να αποδώσει στις προσλήψεις, στις θεάσεις, κανονιστικότητα. Το περιβάλλον «χρήζει» τελικά απόλυτης προστασίας από τις παρεμβάσεις του ανθρώπου, που το διαταράσσει, και αυτή η ανάγκη νομιμοποιείται με την επίκληση των δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών. Διότι πώς αλλιώς να ερμηνεύσουμε την επίκλησή τους από το δικαστή, αν όχι ως μια ανάγκη (κανονιστικής;) στήριξης μιας αμιγώς ιδεολογικής -όπως προκύπτει από τα παραπάνω- επιλογής; Προστατεύει άραγε το Σύνταγμα τις επερχόμενες γενιές ως αυτοτελή αξία;

Η φύση, όμως, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή χωρίς αναφορά στην κοινωνία και το αντίστροφο²⁷⁷. Αυτή η συνέργεια ανάμεσα στη

---

²⁷⁴ R.J. EVANOFF, Reconciling realism and constructivism in environmental ethics, *Environmental values* 14, 2005, σελ. 61 επ.

²⁷⁵ T. HOVARDAS, in press, Intrinsic value as the nodal point of the hegemonic environmentalist representation of nature: implications for nature conservation and environmental education, in Columbus, F (Ed), *Nature conservation: Global, environmental and economic issues*, Nova science publishers, Inc: New York, σελ. 8 (στην ηλεκτρονική μορφή).

²⁷⁶ T.HOVARDAS and K.J.KORFIATIS, Framing environmental policy by the local press: case study from Dadia Forest Reserve, Greece, *Forest policy and economics* 10, 2008, σελ. 316 επ.

²⁷⁷ Y. STAVRAKAKIS, *Green fantasy...*, ό.π., σελ. 123 επ.

νομιμοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και το αποτέλεσμα αυτής της τελευταίας στη φύση, νομίζουμε ότι ενσωματώθηκε στην αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, γι' αυτό και η προσέγγιση που της προσιδιάζει, είναι αυτής της διαλεκτικής, και όχι μια δυιστική (πόσο μάλλον μια μονιστική²⁷⁸) προσέγγιση. Από την οπτική της διαλεκτικής, ο άνθρωπος συγκροτεί και συγκροτείται από το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο διαβιεί. Η πρόκληση, που η βιώσιμη ανάπτυξη έθεσε, συνίσταται στο να αναγνωρίσουμε μέχρι πού οι φυσικοί και κοινωνικοί παράγοντες μπορούν να συγκροτούνται από κοινού.

2. Η περιβαλλοντοκεντρική προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης, θεμέλιο κοινωνικής νομιμοποίησης των δικανικών επιλογών

Όπως καταδείχθηκε και παραπάνω, η ανάγνωση του συνταγματικού κειμένου υπό το φως της βιώσιμης ανάπτυξης κάθε άλλο παρά ιδεολογικά και πολιτικά ουδέτερη είναι. Τούτο, δε, δικαιολογείται από το γεγονός ότι η προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης ως νομικής έννοιας διασταυρώνεται με τις αρχαϊκές εκβολές και τις νεότερες εξελίξεις της ιδεολογίας του γενικού συμφέροντος²⁷⁹. Όπως, λοιπόν, κατά τη χρήση του δημοσίου συμφέροντος στο δικανικό συλλογισμό, ο δικαστής αναπόφευκτα εκφράζει ίδια άποψη επί του πολιτικού, έτσι και κατά την επίκληση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης, ο δικαστής, ακόμη κι αν θέλει να περιοριστεί σε ένα πλαίσιο αμιγώς νομικό, αναπόφευκτα οδηγείται στην ανάληψη πολιτικής

---

²⁷⁸ Στη μονιστική πρόσληψη το ανθρώπινο απορροφάται μέσα στο φυσικό (όπως για παράδειγμα, όταν υποστηρίζεται ότι οι δραστηριότητες των ανθρώπινων κοινωνιών κυβερνώνται από φυσικούς νόμους) ή το φυσικό μέσα στο ανθρώπινο (όπως όταν υποστηρίζεται ότι οι εικόνες της νόησης είναι αυτές που δίνουν ουσία στον εξωτερικό κόσμο. Τ. HOVARDAS, *Intrinsic value ...*, ό.π., σελ. 11.

²⁷⁹ Βλ. και παραπάνω υπό I 2, όπου υποστηρίχθηκε ότι η βιώσιμη ανάπτυξη αποτελεί ειδικότερη έκφραση του δημοσίου συμφέροντος.

ευθύνης²⁸⁰. Τούτο διότι, όπως συμβαίνει και με το δημόσιο συμφέρον, κάθε προσπάθεια συγκεκριμενοποίησης της βιωσιμότητας, στην εκάστοτε ένδικη διαφορά, επιτρέπει στο δικαστή να εκφράσει μια συγκεκριμένη άποψή του για τη σύγχρονη κρατική πολιτική, να εισάγει, εν τέλει, τη δική του θέαση για το Κράτος²⁸¹.

Και πράγματι, αν δεχτούμε ως άγραφη πηγή του δημοσίου συμφέροντος τη «φύση των πραγμάτων»²⁸², όπως παραδοσιακά υποστηρίζεται στη γαλλική θεωρία, υπό την έννοια ότι ο δικαστής, από μόνος του, πρέπει να απομονώσει ένα γενικό συμφέρον, που υφίσταται στην κοινωνία, ανεξάρτητα από κάθε εκπεφρασμένη και δεδηλωμένη βούληση των δημόσιων αρχών²⁸³, τότε προφανώς και είμαστε ανοιχτοί στις προσωπικές του εκτιμήσεις. Ο δικαστής εμπνέεται μεν από εξωτερικές πηγές, τελικός εκφραστής, όμως, δεν παύει να είναι ο ίδιος.

Αλλά, παρόλο τον κίνδυνο της διείσδυσης υποκειμενισμού στις δικανικές εκτιμήσεις με διάυλο το δημόσιο συμφέρον ή, πλέον και τη βιώσιμη ανάπτυξη, όπως διαπιστώσαμε, η υποστήριξη μιας θέσης περιαγωγής των εννοιών αυτών σε νομολογιακή αχρησία θα επέφερε πλήγμα στην ευπλασία της δικαιικής ερμηνείας, συνεπώς και της νομολογίας, και στο ρόλο του δικαστή ως διαμεσολαβητή μεταξύ δικαίου και κοινωνικής πραγματικότητας.

Η «φύση των πραγμάτων» είναι αυτή, που επιτρέπει στο δικαστή να συμβάλλει στην εξέλιξη του δικαίου, να εισάγει περισσότερο ρεαλισμό, όπου είναι αναγκαίο, και να λαμβάνει υπόψη τις μεταβολές της κοινής

---

²⁸⁰ Πρβλ. D. LOSHAK, *Le role politique du juge administratif français*, LGDJ, Paris 1972.

²⁸¹ Παρόμοια η σκέψη της M. – P. DESWARTE, *L' intérêt général...*, ό.π., σελ. 56, για το δημόσιο συμφέρον.

²⁸² Ως άγραφες πηγές του γενικού συμφέροντος αναφέρονται στη γαλλική θεωρία η πολιτική των δημόσιων αρχών και φύση των πραγμάτων, βλ. D. TRUCHET, *Les fonctions...*, ό.π. σελ. 265-276.

²⁸³ D. TRUCHET, *idem*, σελ. 267.

γνώμης²⁸⁴. Αυτό το τελευταίο σημείο νομίζουμε ότι διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ερμηνευτική προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης, ως ειδικότερης, σύγχρονης έκφρασης του δημοσίου συμφέροντος, από το δικαστή του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Επιπροσθέτως, ως ειδικότερη και πλέον επίκαιρη έκφανση του δημοσίου συμφέροντος, η βιώσιμη ανάπτυξη διασταυρώνεται, περαιτέρω, με το ζήτημα αυτής καθαυτής της ιδεολογικής -και άρα πολιτικής- νομιμοποίησης βασικών επιλογών για κάθε κρατικά οργανωμένο κοινωνικό σχηματισμό²⁸⁵. Με τον ίδιο τρόπο, λοιπόν, που η επίκληση της έννοιας του γενικού συμφέροντος λειτουργεί ως νομιμοποιητική βάση για τις επιλογές τόσο της πολιτικής εξουσίας²⁸⁶, όσο και του δικαστή, η επίκληση της βιώσιμης ανάπτυξης νομιμοποιεί στη συλλογική κοινωνική συνείδηση αντίστοιχες αποφάσεις.

Έτσι, η ιδιαίτερη περιβαλλοντική ευαισθησία, που επιδεικνύει το Δικαστήριο, η οποία και εξελίσσεται, ακολουθεί το βαθμό καλλιέργειας της περιβαλλοντικής ευαισθησίας και επαγρύπνησης στην ελληνική κοινωνία²⁸⁷. Ο δικαστής επιχειρεί να συμβαδίσει με την κυρίαρχη ιδεολογική αντίληψη, με απώτερο στόχο, όχι τόσο την ερμηνευτική προσαρμογή των αόριστων (και γι' αυτό ελαστικών) συνταγματικών ορισμών, όσο την ουσιαστική νομιμοποίηση της απόφασής του. Το γενικό συμφέρον και η περιβαλλοντοκεντρική προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης αποτελεί στις περιπτώσεις αυτές μια έμμεση, αλλά

---

²⁸⁴ D. TRUCHET, *ibidem*, σελ. 272.

²⁸⁵ Για τη νομιμοποιητική ιδεολογία του δημοσίου συμφέροντος βλ. J. CHEVALLIER, *L' intérêt général...*, ό.π., σελ. 326 – 339.

²⁸⁶ Έτσι ο Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Δημόσιο συμφέρον και Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 430.

²⁸⁷ Αλλά και στη γαλλική έννομη τάξη η ανάδειξη του κοινωνικού προβληματισμού για την προστασία του περιβάλλοντος και την ποιότητα της ζωής ενέπνευσε τη νέα νομολογία του conseil d' état στον διαμέσου του δημοσίου συμφέροντος έλεγχο των πράξεων της Διοίκησης. Βλ. D. TRUCHET, *Les fonctions de la notion...*, ό.π., σελ. 273.

πανηγυρική δήλωση της αδιάπτωτης περιβαλλοντικής επαγρύπνησής του. Ο δικαστής έχει αποκτήσει πλέον μια σταθερή και ιδιαίτερα οξυμένη περιβαλλοντική συνείδηση, η οποία νομιμοποιεί τις αποφάσεις του στη συλλογική συνείδηση, καθώς ανταποκρίνονται σε μια σύγχρονη, οικολογική και υπερεθνική, προσέγγιση των εννόμων αγαθών, που θεωρούνται άξια προστασίας, και του ρόλου των δημοσίων φορέων ως εγγυητών της προστασίας αυτής.

Η απόδοση, δε, από τον κυρίαρχο λόγο, ενός κατεπείγοντος χαρακτήρα στην προστατευτική του περιβάλλοντος επιταγή, καθιστά τελικά την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης ακόμη περισσότερο φορτισμένη από πολιτική και ιδεολογική σκοπιά από εκείνη του δημοσίου συμφέροντος και με πολλά περιθώρια ερμηνευτικής επέκτασης, όπως το αποδεικνύουν οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας²⁸⁸. Ενδεχομένως, αυτό εξηγεί γιατί, σε αντίθεση με τις άλλες νομολογιακές περιπτώσεις, όπου μέσα από το διάυλο του γενικού συμφέροντος παρουσιάζεται κατ' αποτέλεσμα ένας υψηλός βαθμός δικαστικής αποδοχής των κρίσιμων νομοθετικών επιλογών, στην περίπτωση της βιώσιμης ανάπτυξης σχεδόν οδηγούμαστε σε μια αντιστροφή του τεκμηρίου της συνταγματικότητας του νόμου, σε τεκμήριο αντισυνταγματικότητάς του.

Ωστόσο, δεν μπορεί η αξιακή προτεραιότητα, που η περιβαλλοντική μέριμνα λαμβάνει στο σύστημα των κοινωνικών αναπαραστάσεων, να επιστηρίζει και μια κανονιστική υπεροχή. Το αγαθό «περιβάλλον» αποτελεί μέλος του συνόλου των κοινωνικών αγαθών που χρήζουν έννομης προστασίας, και ως τέτοιο οφείλει να διέπεται από τον ίδιο ορθολογικό κώδικα που χαρακτηρίζει το κανονιστικό όλον. Η ανάδειξη των οικολογικών ζητημάτων, μ' άλλα λόγια, δεν επιτυγχάνεται με την παράκαμψη της ισχύουσας νομικής φιλοσοφίας και μεθοδολογίας, -

---

²⁸⁸ Έτσι ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Το ατομικό δικαίωμα..., ό.π., σελ. 13.

τουλάχιστον όχι, χωρίς να υποπέσουμε σε μεταφυσικές παραδοχές- , αλλά με την τήρηση αυτών²⁸⁹.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η καθιέρωση της προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος ως συνταγματικής υποχρέωσης του Κράτους στο άρθρο 24 παρ. 1 Σ , είναι αυτή που οδήγησε το δικαστή να την αναγνώσει ως «σύγχρονη δημόσια αποστολή». Απόρροια αυτής της θεώρησης, αλλά και σημαντικότερη νομολογιακή κατάκτηση, αποτέλεσε το γεγονός ότι τα μέτρα της κρατικής οικονομικής παρέμβασης με αναπτυξιακό προσανατολισμό άρχισαν να αξιολογούνται υπό το πρίσμα των περιβαλλοντικών τους επιπτώσεων ήδη από το 1975.

Σταδιακά το Συμβούλιο της Επικρατείας ανήγαγε την προστασία του περιβάλλοντος σε δημόσιο συμφέρον, για την επίτευξη του οποίου είναι επιτρεπτός -ενίοτε και θεμιτός- ο περιορισμός της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας. Η στενή παρακολούθηση της περιβαλλοντικής νομολογίας ανέδειξε ως συχνότερα «θύματα» των σχετικών περιορισμών την ατομική ιδιοκτησία (άρθρο 17 παρ. 1 Σ) και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, κυρίως υπό την ειδικότερη έκφανση της άσκησης οικονομικής δραστηριότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ). Και παρότι τούτη η εξέλιξη και θεμιτή ήταν και αναγκαία για μια ορθολογικότερη διαχείριση των περιβαλλοντικών αγαθών κατά την άσκηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, συχνά επιτυγχανόταν με την αναγνώριση στην περιβαλλοντική προστασία μιας *ex constitutione* υπεροχής έναντι των

---

²⁸⁹ Έτσι ο Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος. Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1998, σελ. 34.

άλλων διακυβευόμενων συμφερόντων ή αγαθών. Η αναλυτική προσέγγιση της νομολογίας κατέδειξε δηλαδή ότι, όχι σπάνια, το Δικαστήριο οδηγούνταν στις ευνοϊκές για το περιβάλλον κρίσεις του, υιοθετώντας μια εκ των προτέρων δεδομένη αξιακή ιεραρχική δομή, η οποία διαμεσολαβούνταν (ουσιαστικά: «κανονικοποιούνταν») νομικά υπό την έννοια του γενικού συμφέροντος, θέση την οποία δεν εγκατέλειψε ούτε στη μετέπειτα νομολογία του ²⁹⁰.

Από το 1996, οπότε και το Συμβούλιο της Επικρατείας την υιοθετεί επίσημα ²⁹¹, η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης αποτελεί το κεντρικό ερμηνευτικό θεμέλιο, επί του οποίου ερείδεται η περιβαλλοντική νομολογία του ανώτατου διοικητικού Δικαστηρίου, χωρίς, ωστόσο, να εκλείπει από το δικανικό συλλογισμό και η έννοια του δημοσίου συμφέροντος. Ως κανόνας (norme) συνταγματικής ισχύος, η βιώσιμη ανάπτυξη αποτελεί το πλαίσιο για την εναρμόνιση τριών επιμέρους συνταγματικά κατοχυρωμένων κρατικών στόχων: της προστασίας του περιβάλλοντος, της κοινωνικής συνοχής και της οικονομικής ανάπτυξης · αυτή η εννοιολογική της οριοθέτηση την καθιστά τελικά έννοια, που συγκεκριμενοποιεί και επικαιροποιεί το περιεχόμενο του αόριστου δημοσίου συμφέροντος. Ως έννοια, που με τη σειρά της ενέχει υψηλό βαθμό αοριστίας, αποτελεί για το δικαστή ρήτρα, κατά το στάδιο της διατύπωσης της μείζονος πρότασης του δικανικού συλλογισμού, που η ανάγκη συγκεκριμενοποίησής της προσφέρει έδαφος για υψηλού επιπέδου δικαιοπλαστική λειτουργία · λειτουργία που αναπόφευκτα συνοδεύεται από τον κίνδυνο υπέρβασης αρμοδιοτήτων στον οριακό έλεγχο μεταξύ νομιμότητας και σκοπιμότητας.

Από τη σχετική νομολογιακή ανάλυση προέκυψε ότι στις περιπτώσεις που το Δικαστήριο αναγνωρίζει ως νοηματικό πυρήνα της

---

²⁹⁰ Βλ. παραπάνω υπό III 2.1 Α.

²⁹¹ ΣτΕ (Ολ) 2537/1996, Αρμ 1996, 1043.

αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης την εξισορρόπηση στο μέγιστο βαθμό των περιβαλλοντικών και αναπτυξιακών στόχων, επιλέγει τη μέθοδο της στάθμισης των εκατέρωθεν διακυβευόμενων συμφερόντων για την επίλυση των σχετικών συγκρούσεων.

Διαπιστώθηκε, περαιτέρω, ότι κατά τη μεθοδολογική στάθμιση το δημόσιο συμφέρον χρησιμεύει στο δικανικό συλλογισμό άλλοτε ως δικαιική σταθερά (standard) ή γνώμονας (κυρίως στην πριν του 1993 νομολογία) και άλλοτε ως αγαθό, που υπόκειται στη σταθμιστική κρίση, ταυτιζόμενο είτε με την προστασία του περιβάλλοντος είτε με το εκάστοτε συγκρουόμενο μ' αυτήν συμφέρον, συμπυκνώνοντας πάντως σε κάθε περίπτωση ειδικότερες συνταγματικές αξίες, χωρίς δηλαδή να του αποδίδεται αυτόνομο σε σχέση με τις αξίες αυτές περιεχόμενο. Στο ίδιο μεθοδολογικό πλαίσιο, η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης χρησιμεύει κατά κανόνα στο δικανικό συλλογισμό ως γνώμονας και όχι ως σταθμιζόμενο συμφέρον, χωρίς, ωστόσο, να λείπουν εκείνες οι περιπτώσεις, όπου, αναγνωρίζοντας το Δικαστήριο σ' αυτήν αμιγώς περιβαλλοντικό περιεχόμενο, την καθιστά, τελικά, αγαθό σταθμιστέο. Ως σταθμιστικός οδηγός, λοιπόν, καλείται να λειτουργήσει η βιώσιμη ανάπτυξη στο δικανικό συλλογισμό και όχι ως αρχή με αυτόνομη κανονιστική εμβέλεια, αν και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπως διαπιστώθηκε, που το Δικαστήριο της απέδωσε τον δεύτερο αυτό χαρακτήρα. Σε αντίθεση, όμως, με το δημόσιο συμφέρον, στη βιώσιμη ανάπτυξη αποδίδεται ενά σαφώς περισσότερο συγκεκριμένο περιεχόμενο, που ερείδεται βέβαια και πάλι σε συνταγματικές αξίες, δεν ταυτίζεται όμως με καμία από αυτές.

Κι ενώ η επιταγή της στάθμισης, ως μεθόδου επίλυσης των αξιακών συγκρούσεων, απορρέει από την ενότητα του συνταγματικού κειμένου, συχνά παρακάμπτεται από το Δικαστήριο κατά τρόπο έκδηλο και σαφή, αποδυναμώνοντας, έτσι, την αυστηρότητα, που πρέπει να χαρακτηρίζει το δικανικό συλλογισμό, και, συνακόλουθα, τη νομική πειστικότητα της

αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων. Η σχετική έρευνα απέδειξε ότι όπου το Δικαστήριο αποφεύγει τη στάθμιση, καλύπτονται ειδικές προερχόμενες επιλογές, οι οποίες μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: α) η προστασία του περιβάλλοντος αναγνωρίζεται ως υπέρτερο δημόσιο συμφέρον, συγκαλύπτοντας περαιτέρω μια γενική και αφηρημένη ιεράρχηση των δημόσιων συμφερόντων, που εξυπηρετούν οι συνταγματικές διατάξεις· β) οι επιμέρους πτυχές, που συνθέτουν την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης (οικονομική, κοινωνική, περιβαλλοντική), ιεραρχούνται, αποδίδοντας την πρωτοκαθεδρία στην περιβαλλοντική· γ) το νομικό και ιδεολογικό θεμέλιο της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης αντιμετωπίζεται ως ταυτόσημο με την αμιγώς περιβαλλοντικού περιεχομένου αρχή της αειφορίας.

Συντασσόμενοι με τη λειτουργία της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης ως γνώμονα στις σχετικές δικαιοτικές σταθμίσεις, διαπιστώνουμε έντονη την ανάγκη της αποσαφήνισης του περιεχομένου της προς χάριν τόσο του περιορισμού της σχετικής ερμηνευτικής αυθαιρεσίας του δικαστή, -που εκδηλώνεται κυρίως με την καθιέρωση μιας ιεραρχικής δομής μεταξύ των συνταγματικών κανόνων,- όσο και της οριοθέτησης του δικαστικού ελέγχου. Το Δικαστήριο, βέβαια, με τη νεότερη νομολογία του ²⁹² έδωσε με σαφήνεια και καθαρότητα το στίγμα των ορίων του ελέγχου αυτού ²⁹³. Δεν έχει καταφέρει, ωστόσο, να κάνει το ίδιο και με την οριοθέτηση του προστατευτικού πεδίου του δικαιώματος, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 24 παρ. 1 Σ. Πάντως, από την ανάλυση συγκεκριμένων νομολογιακών περιπτώσεων προέκυψε ως πιθανή πρόταση (με διαπιστωμένες, όμως, αδυναμίες) αυτή του *ad hoc* προσδιορισμού του πεδίου μέσω της σταθμιστικής διαδικασίας.

---

²⁹² ΣτΕ (Ολ) 3478/2000, *ΔιΔικ* 2001,117 και ΣτΕ (Ολ) 613/2002, *ΝοΒ* 2002, 1972.

²⁹³ Υπενθυμίζονται εδώ όσα επισημάνθηκαν νωρίτερα, υπό IV.

Στο τέλος αυτής της εργασίας, θεωρούμε σκόπιμο να διευκρινίσουμε ότι η -συχνά έντονη- κριτική, που ασκήθηκε κατά συγκεκριμένων αποφάσεων του ανώτατου διοικητικού Δικαστηρίου, σε καμιά περίπτωση δεν επιδιώκει να μειώσει τη μεγάλη του συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος και στη διαμόρφωση και εξέλιξη του κλάδου του δικαίου του περιβάλλοντος. Η αυστηρή εφαρμογή των επιταγών του άρθρου 24 Σ και η ερμηνευτική επέκταση και προσαρμογή του κανονιστικού του περιεχομένου στην κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα αποτελούν μείζονος σημασίας συνεισφορά του Συμβουλίου της Επικρατείας στην τήρηση της συνταγματικής νομιμότητας και την προάσπιση των περιβαλλοντικών αγαθών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αλιβιζάτος Ν., Η συνταγματική προστασία των δασών και δασικών εκτάσεων, ΝοΒ 1988, 1581 επ.

Αντωνίου Θ., Η στάθμιση ως μέθοδος ερμηνείας στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Μερικές σκέψεις με αφορμή τις 3478/2000 και 613/2002 αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 969 επ.

Αποστολάκης Γ., Το ερωπαϊκό οικολογικό δίκτυο «Φύση (Natura) 2000». Η ένταξη των Μετεώρων στο δίκτυο, ΠερΔικ 2002, σελ. 282 επ.

Αραβώσης Κ., Η χρήση Μελετών Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων στο σχεδιασμό και την αξιολόγηση έργων, ΠερΔικ 2002, σελ. 74 επ.

Ασημακοπούλου Μ., Μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων, Νόμος και Φύση 1998, σελ. 267 επ.

Ασημακοπούλου Μ., Το δικαίωμα περιβαλλοντικής πληροφόρησης, Νόμος και Φύση 1996, σελ. 275 επ.

Βαλατσός Θ., Η αειφόρος ανάπτυξη σήμερα. Έννοια, νομικό πλαίσιο και προκλήσεις – ζητήματα που ανακύπτουν, ΠερΔικ 2001, σελ. 216 επ.

Βενιζέλος Ευ., Το αναθεωρητικό κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21^ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002

Βενιζέλος Ευ., Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990

Βιδάλης Τ., Το ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον κατά το Σύνταγμα του 2001, σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του, Πρακτικά ημερίδας, Νόμος και Φύση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 57 επ.

Βιδάλης Τ., Πέρα από τον προστατευτισμό. Αναζητώντας μια ατομική ελευθερία στο περιβάλλον, Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση, τ. ΙΙ, 1998, σελ. 23 επ

Βουτσάκης Β., Παρατηρήσεις στην ΣτΕ (ΟΛ) 613/2002: Αναλογικότητα και βιώσιμη ανάπτυξη, ΝοΒ 2002, σελ. 1978 επ.

Βουτσάκης Β., Η αρχή της αναλογικότητας: από την ερμηνεία στη διάπλαση δικαίου, σε Κ. Σταμάτη (επιμ.): Όψεις του κράτους δικαίου Ιστορικές αναδρομές στην ελληνική θεωρία και σύγχρονες αναζητήσεις, εκδ. Σάκκουλα, 1990, σελ. 205 επ.

Γεραπετρίτης Γ., Το δικαίωμα περιβαλλοντικής πληροφόρησης: σύγχρονες τάσεις σε Ελλάδα και Ευρώπη, ΠερΔικ 2000, σελ. 172 επ.

Γέροντας Α., Δημόσιο οικονομικό δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002

Γιαννακούρου Γ.– Τροβά Ε., Ολυμπιακοί αγώνες και δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2001

Γρηγορίου Π., Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., Η συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το περιβάλλον και την ανάπτυξη. Νομική και θεσμική διάσταση, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993

Γώγος Κ., Η δικαστική προσβολή παραλείψεων της διοίκησης, εκδ. Σάκκουλα, 2005

Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2005

Δαγτόγλου Π., Δημόσιο συμφέρον και Σύνταγμα, ΤοΣ 1986, σελ 425 επ.

Δεκλερής Μ., Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως, Γενικές Αρχές, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000

Δεκλερής Μ., Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος. Εγκόλπιο Βιωσίμου αναπτύξεως, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1996

Δεληγιάννης Γ., Κανονιστική παρέμβαση στην ιδιοκτησία και προστασία του φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος, Τόμος τιμητικός του ΣτΕ - 75 χρόνια, σελ. 1025 επ.

Δελλής Γ., Από το καρνάγιο της Πύλου στο ορυχείο της Κασσάνδρας. Η «βιώσιμη ανάπτυξη» μεταξύ δικαιοπλασίας του δικαστή και μυθοπλασίας της θεωρίας, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 1057 επ.

Δελλής Γ., Το ατομικό δικαίωμα αντιμέτωπο στο οικονομικό και το οικολογικό γενικό συμφέρον. 1953-2003: Η συρρίκνωση της ατομικότητας, www.nomosphysis.org.gr, Ιανουάριος 2004

Δελλής Γ., Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος. Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1998

Δελλής Γ., Το περιβάλλον ως στοιχείο της κοινοτικής έννομης τάξης και η Συνθήκη του Άμστερνταμ, ΠερΔικ 1997, σελ. 295 επ.

Δρόσος Γ., Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση. Προστασία της ιδιοκτησίας και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1997

Ευστρατίου Π., Η ενσωμάτωση της οδηγίας για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων δημόσιων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον (85/337/ΕΟΚ) στο ελληνικό δίκαιο, Διδικ 1998, σελ. 561 επ.

Καλλία - Αντωνίου Α., Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για την κοινοτική πολιτική βιώσιμης ανάπτυξης και προστασίας του περιβάλλοντος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1999

Καραγεώργου Β., Η αειφόρος ανάπτυξη ως βάση της σύγχρονης περιβαλλοντικής πολιτικής- βασικοί άξονες και εργαλεία με βάση τα νέα δεδομένα, ΠερΔικ 2004, σελ. 324 επ.

Καραμανώφ Μ., Η νομική μεθοδολογία της βιωσιμότητας, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 3 επ.

Κασιμάτης Γ., Τα συνταγματικά όρια της ιδιοκτησίας: δοκίμιον συστηματικής θεωρήσεως, Αθήνα 1972

Κατρούγκαλος Γ., Τα «διδάγματα της κοινής πείρας» στα πλαίσια της διοικητικής δίκης, ΕΔΔΔ 1992, σελ. 520 επ.

Καυκαλάς Γ., Βιώσιμη ανάπτυξη: Μια διεθνώς ανοιχτή συζήτηση για τη σχέση ανάπτυξης και περιβάλλοντος, ΠερΔικ 2000, σελ. 513 επ.

Καψάλη Β., Ο ρόλος του δημοσίου συμφέροντος στον δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας των νομοθετικών περιορισμών της οικονομικής ελευθερίας, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο συνταγματικό δίκαιο, κλάδος δημοσίου δικαίου και πολιτικών επιστημών, τμήμα νομικής, σχολή Ν.Ο.Π.Ε του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2004

Κιουσοπούλου Α. – Βογιατζής Π., Τα ολυμπιακά έργα ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας: η δύσκολη ισορροπία, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 1089 επ.

Κοντιάδης Ξ., Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά τη αναθεώρηση του 2001, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002

Κοντιάδης Ξ., Σχόλιο στην ΣτΕ 2731/1997, Νόμος και Φύση 1998, σελ. 451 επ.

Κοντόγιωργα – Θεοχαροπούλου Δ. και Κουτούπα – Ρεγκάκου Ευ., Εμβάθυνση Δημοσίου Δικαίου, Ειδικά θέματα διοικητικού δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005

Κοντόγιωργα – Θεοχαροπούλου Δ., Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1989

Κουτούπα - Ρεγκάκου Ευ., Δίκαιο του περιβάλλοντος, εκδ.Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2005

Κουτούπα – Ρεγκάκου Ευ., Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1997

Κουτούπα – Ρεγκάκου Ευ., Η διοικητική διαδικασία εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1995

Κουτούπα – Ρεγκάκου Ευ., Ο ρόλος των αόριστων εννοιών στο σύγχρονο κράτος δικαίου, σε Κ. Σταμάτη (επιμ.): Όψεις του κράτους δικαίου Ιστορικές αναδρομές στην ελληνική θεωρία και σύγχρονες αναζητήσεις, εκδ. Σάκκουλα, 1990, σελ. 255 επ.

Kramer L. –Παλαιολόγου Ν., Η Συνθήκη της ΕΟΚ και η προστασία του περιβάλλοντος, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1992

Κρεμλής Γ., Η ευρωπαϊκή πολιτική και το δίκαιο περιβάλλοντος. Το κοινοτικό κεκτημένο, Νόμος και Φύση 1998, σελ. 554 επ.

Κρητικός Μ., Προστασία της άγριας πανίδας και εκτέλεση μεγάλων έργων, ΠερΔικ 2000, σελ. 44 επ.

Μακρής Ι., Δασική νομοθεσία, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 2002

Μανιτάκης Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας Ι, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1994

Μανιτάκης Α., Η επίδραση του Συντάγματος στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις, Χαριστήρια Ι. Δεληγιάννη, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 247 επ.

Μανιτάκης Α., Η πολυσήμαντη επιστροφή του κράτους δικαίου, σε: Κ. Σταμάτη (επιμ.), Όψεις του κράτους δικαίου. Ιστορικές αναδρομές στην ελληνική θεωρία και σύγχρονες αναζητήσεις, εκδ. Σάκκουλα, 1990, σελ. 29 επ.

Μανιτάκης Α., Σχόλιο υπό τη μελέτη του Β. Ρώτη, Ο εύλογος χρόνος στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: Β. Ρώτη, Νομικά κείμενα, Δικαιοσύνη και Σύνταγμα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1989, σελ. 575 επ.

Μανιτάκης Α., Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος, ΤοΣ 1978, σελ. 433 επ.

Μαντζούφας Π., Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης: υγεία, ιδιωτικότητα, περιβάλλον, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2006

Μαριά Ε.- Α., Η νομική προστασία των δασών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1998

Μενουδάκος Κ., Προστασία του περιβάλλοντος στο ελληνικό δημόσιο δίκαιο. Η συμβολή της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, Νόμος και Φύση 1997, σελ. 9 επ.

Μπαλιάς Γ., Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές, κοινοτικό και συγκριτικό δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2005

Νικόπουλος Δ., Η έννομη προστασία του περιβάλλοντος ως στοιχείο του δημοσίου συμφέροντος, ΔιΔικ 1990, σελ. 753 επ.

Ορφανουδάκης Σ., Η αρχή της αναλογικότητας, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2003

Παπαδημητρίου Γ., Το περιβαλλοντικό Σύνταγμα, θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία, Νόμος και Φύση, 1994, σελ. 375 επ.

Παπαδημητρίου Γ., Οι μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων κατά την οδηγία 85/337/ΕΟΚ . Ένα παράδειγμα στρεβλής προσαρμογής του ελληνικού προς το κοινοτικό δίκαιο , ΕΕΕυρΔ 1992, σελ. 243 επ.

Παπακωνσταντίνου Α., Αειφορία και βιώσιμη ανάπτυξη ως συνταγματικές αρχές: ερμηνευτικές, κανονιστικές και νομολογιακές πτυχές του περιβαλλοντικού Συντάγματος, ΠερΔικ 2007, σελ. 536 επ.

Παπακωνσταντίνου Α., Περί (μη) σταθμίσεων στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος, www.nomosphysis.org.gr, Απρίλιος 2007

Παπακωνσταντίνου Α., Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 769/2005, ΕΔΔΔΔ 2005, σελ. 335 επ.

Παπακωνσταντίνου Α., Παρατηρήσεις στην ΣτΕ (Ολ) 613/2002, ΕΔΔΔΔ 2002, σελ. 580 επ.

Παπακωνσταντίνου Α., Σημείωμα στην ΣτΕ (Ολ) 2940/2000, ΕΔΔΔΔ 2001, σελ. 323 επ.

Παπακωνσταντίνου Α., Το άρθρο 24 του Συντάγματος ως πεδίο νομικοπολιτικής έντασης στην πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ, Νόμος και φύση, 1997, σελ. 573 επ.

Παπαπετρόπουλος Α., Η εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 1173 επ.

Παρασκευόπουλος Α., Περιβαλλοντικές μελέτες, Νόμος και Φύση 1998, σελ. 73 επ.

Παυλόπουλος Π., Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων ή δικαστικός έλεγχος της νομιμότητας του Συντάγματος;, ΝοΒ 1988, σελ. 13 επ.

Ράμμος Γ., Τα διδάγματα της κοινής πείρας και της λογικής επί δικών ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, Τόμος τιμητικός του ΣτΕ 1979, τ. Ι, σελ. 95 επ.

Ruggeri A., Θεωρία των πηγών του δικαίου και σταθμίσεις μεταξύ των συνταγματικών αξιών, ΤοΣ 2003, σελ. 977 επ.

Ρώτης Β., Επισκόπηση της αναφερόμενης στο περιβάλλον νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1984 έως και 1993, Νόμος και Φύση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1994

Ρώτης Β., Ανοίγματα της νομολογίας για την προστασία του περιβάλλοντος σε: Β. Ρώτη, Νομικά κείμενα, Δικαιοσύνη και Σύνταγμα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1989, σελ. 575 επ.

Ρώτης Β., Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος. Αμφιλεγόμενες νομολογιακές τάσεις ως προς την έκταση και την αποτελεσματικότητά της, ΤοΣ 1986, σελ. 553 επ.

Σγουρέλλη Μ., Βιώσιμη ανάπτυξη και διεύρυνση του προστατευτικού πεδίου του άρθρου 24 παρ. 1 του Συντάγματος στην πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ, ΠερΔικ 1998, σ. 364 επ.

Σιούτη Γλ., Η προστασία της φύσης στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ – 75 χρόνια, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 1205 επ.

Σιούτη Γλ., Εγχειρίδιο δικαίου περιβάλλοντος. Δημόσιο δίκαιο και περιβάλλον, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2003

Σιούτη Γλ., Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ή της αειφορίας σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του, Πρακτικά ημερίδας, Νόμος και Φύση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 118 επ.

Σιούτη Γλ., Το δικαίωμα πληροφόρησης του κοινού σε θέματα περιβάλλοντος, σε Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), Η διεύρυνση του κοινοτικού δικαίου στην Ελλάδα, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994, σελ. 87 επ.

Σιούτη Γλ., Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1985

Σκουρής Π. –Τροβά Ε., Από τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας στους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες της Ευρώπης, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2003

Σταμάτης Κ., Βιώσιμη ανάπτυξη και οικολογική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη, Νόμος και Φύση 1995, σελ. 9 επ.

Στρατηλάτης Κ., Η συγκεκριμένη στάθμιση των συνταγματικών αξιών κατά τη δικαστική ερμηνεία του Συντάγματος, ΤοΣ 2001, σελ. 495 επ.

Συμεωνίδης Ι., Πτυχές της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος, ΔιΔικ 1990, σελ. 764 επ.

Σωτηρέλης Γ., Παρέμβαση σε: « Ο θεσμός της μεταφοράς του συντελεστή δόμησης. Η πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ και η νομοθετική αναμόρφωσή του», Πρακτικά ημερίδας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σελ. 70

Τασόπουλος Γ., Το ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον και το «περιβαλλοντικό κεκτημένο», σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του, Πρακτικά ημερίδας, Νόμος και Φύση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 109 επ.

Τασόπουλος Γ., Η προστασία του περιβάλλοντος, το πρόβλημα των περιορισμών της ιδιοκτησίας και η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, Νόμος και Φύση 1998, σελ. 51 επ.

Τασόπουλος Γ., Ο ρόλος του δικαστή κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων: αυτοπεριορισμός ή ακτιβισμός;, ΤοΣ 1998, σελ. 33 επ.

Τάχος Α., «Κοινόχρηστα πράγματα», «κοινόχρηστοι χώροι» και «ρεύματα», κατά τον Αστικό Κώδικα και την Πολεοδομική Νομοθεσία, ΔιΔικ 2007, σελ. 1369.

Τάχος Α., Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1998

Τάχος Α., Η περιφρόνηση του Συντάγματος. Η περίπτωση της μη προστασίας του περιβάλλοντος, Νόμος και Φύση 1998, σελ. 281 επ.

Τράντας Γ., Σημείωμα στην ΣτΕ 327/1999, ΠερΔικ 1/1999, σελ. 76 επ.

Τροβά Ελ., Αχελώος: Ο θεός ποταμός (Σκέψεις με αφορμή την ΣτΕ Ολ 3478/2000), ΠερΔικ 1/2001, σελ. 35 επ.

Φορτσάκης Θ., Η προδήλως εσφαλμένη εκτίμηση και η αρχή της στάθμισης κόστους οφέλους. Σκέψεις εξ αφορμής της πρόσφατης νομολογίας του γαλλικού Conseil d'Etat, ΝοΒ 1987, 1315 επ.

Χαϊνταρλής Μ., Αειφορία, αειφόρος ανάπτυξη και Δίκαιο, ΠερΔικ 4/2001, σελ. 520 επ.

Χιώλος Κ., Η θεμελιώδης αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, ΕΠΕΤΑΡΜ 2002, σελ. 87 επ.

Χιώλος Κ., Η συνταγματική προστασία των ακτών, ΑΡΜ 1999, σελ. 324 επ.

Χορομίδης Κ., Ιδιωτικά δάση, δασικές εκτάσεις και το Σύνταγμα του 1975, σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του, Πρακτικά ημερίδας, Νόμος και Φύση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 128 επ.

Χορομίδης Κ., Η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας, ΝοΒ 1982, σελ. 183 επ.

Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2002

Χρυσόγονος Κ., Η αρχή του δικαστικού αυτοπεριορισμού κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, Αρμ 1985, σελ. 1038 επ.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Boyle A. and Anderson M., Human rights approaches to environmental protection, Oxford University Press, Oxford 1996

Chevallier J., Réflexions sur l' idéologie de l' intérêt général, in : Variations autour de l' idéologie de l' intérêt général, vol. 1, PUF, 1978, σελ. 11 επ.

Chevallier J., L' intérêt général dans l' Administration française, RISA, 1975, σελ. 325 επ.

Collier U., *Deregulation, subsidiarity and sustainability: new challenges for EU environmental policy*, European University Institute, Robert Schuman Center, Firenze 1996

Cooper G., *Must there be a balance of nature?* *Biology and Philosophy*, 16, 2001, σελ. 481 επ.

Deswarte M. – P., *L'intérêt général dans la jurisprudence du Conseil constitutionnel*, RFDC, 1993, σελ. 23 επ.

Dworkin R., *Taking rights seriously*, Duckworth, London 1977

Ekeli K., *Green Constitutionalism: The constitutional protection of future generations*, *Ratio Juris*, 20, September 2007, σελ. 378 επ.

Evanoff R., *Reconciling realism and constructivism in environmental ethics*, *Environmental Values* 14, 2005, σελ. 61 επ.

Fischer E., *Precaution everywhere: developing a common understanding of the precautionary principle in the European Community*, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2002, σελ. 7 επ.

Flathman R., *The public interest. An essay concerning the normative discourse of politics*, Wiley, New York 1966

Gaudemet Y., *Les methodes du juge administratif*, LGDJ, Paris 1972

Hallo R. (ed.), *Access to environmental information in Europe*, Kluwer Law International, Hague 1996

Henry J., *Une nouvelle fonction pour l'erreur manifeste*, *A.J.D.A.* 1979, σελ. 17 επ.

House P., *The carrying capacity of a region: a planning model*, *Omega*, The international journal of management science, vol. 2, 1974, σελ. 667 επ.

Hovardas T., *in press*, *Intrinsic value as the nodal point of the hegemonic environmentalist representation of nature: implications for nature conservation and environmental education*, in Columbus, F (Ed), *Nature conservation: Global, environmental and economic issues*, Nova science publishers, Inc: New York

Hovardas T. and Korfiatis K., Framing environmental policy by the local press: case study from Dadia Forest Reserve, Greece, *Forest policy and economics*, 10, 2008, σελ. 316 επ.

Jègouzo Υ., *Les principes généraux du droit de l' environnement*, RFDA, 1996, σελ. 209 επ.

Kramer L., *EC Treaty and Environmental Law*, Sweet and Maxwell, University of California 1995, σελ. 68 επ.

Lemasurier J., *Vers un nouveau principe général du droit? Le principe bilan - coût - avantages*, in: *Mélanges M. Waline*, 1974, t.II., σελ. 551 επ.

Loshak D., *Le role politique du juge administratif français*, LGDJ, Paris 1972

Marjean – Dubois S., *La convention européenne des droits de l' homme et le droit à l' information en matière d' environnement*, RGDIP, 1998, σελ. 995 επ.

Mees W., *Understanding sustainability*, in: Hamm, Bernd, et. al. (eds.), *Sustainable development and the future of cities*, Centre for European Studies, Universität Trier, Allemagne, 1992, σελ. 23 επ.

Pallemaerts M. (ed.), *Le droit à l' information en matière d' environnement*, Bruxelles 1990

Pieratti G. and Prat G. - L., *Droit, économie, écologie et développement durable: des relations nécessaires complémentaires mais inévitablement ambiguës*, *Revue Juridique de l' Environnement*, 2000, σελ. 424 επ.

Rangeon F., *L' idéologie de l' intérêt général*, Economica, Paris 1986

Rials S., *Le juge administratif français et la technique du standard (essai sur le traitement juridictionnel de l'idée de normalité)*, LGDJ, Paris 1980

Stavrakakis Υ., *Green fantasy and the real of nature: elements of a Lacanian critique of green ideological discourse*, *Journal for the Psychoanalysis of Culture and Society*, 2, 1997, σελ. 123 επ.

Stone A., *The limits of constitutional text and structure: standards of review and the freedom of political communication*, *Melbourne University Law Review*, 26, 1999, σελ. 668 επ.

Truchet D., Les fonctions de la notion d' intérêt général dans la jurisprudence du conseil d'état, LGDJ, Paris 1977

Wening M., Parliament speaks: Wildlife has intrinsic value, Environmental law, February – March 2005